ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ′

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΤΩΣΗΣ

Τὸν 15ο αἰώνα τὸ βυζαντινὸ κράτος περιοριζόταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ μερικὲς ἀκόμη ἐπαρχιακὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία δὲν ἀσκοῦνταν πλέον ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, γιατὶ ἡ κάθε ἐπαρχία εἶχε τὸν δικό της διοικητή, ὁ ὁποῖος μόνον τυπικὰ ἀναγνώριζε τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ τουρκικὴ ἐπέλαση εἶχε προχωρήσει σχεδὸν μέχρι τὶς πύλες τῆς πρωτεύουσας, ἡ ὁποία ἐπανειλημμένα ἀντιμετώπισε ἀπὸ τόσο κοντὰ τὶς ἐχθρικὲς δυνάμεις. Ἡ ἀνασφάλεια καὶ ὁ φόβος κυριαρχοῦσαν πλέον παντοῦ, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Τὸ μέλλον διαγραφόταν σκοτεινό, καὶ μόνον ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ Δύση θα μποροῦσε νὰ περιμένει κανεὶς χέρι βοηθείας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο εἶχε τὸ τίμημά του, ὅπως πολὺ καλὰ γνώριζαν ἐκεῖνοι ποὺ ἔκαναν τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ρώμη. Οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς φιλενωτικοὺς καὶ τοὺς ἀνθενωτικοὺς εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ Μιχαὴλ Η′, μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Λυὼν (1274), ποὺ ἔμεινε ὅμως μόνον στὰ χαρτιά. Τώρα ἡ ἀντιπαράθεση εἶχε πάρει πολὺ μεγαλύτερες διαστάσεις, ἴσως ἐπειδὴ σ' αὐτὴν τὴν σύγκρουση ἐκφράζονταν οἱ πόθοι, ἀλλὰ καὶ οἱ φόβοι τοῦ ἑλληνισμοῦ.[1] Κατὰ τὴν ἄποψη τῆς Ε. Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, ὁ ἀντιλατινισμὸς τῆς Ἐκκλησίας

1. Πβ. F. Dölger, «Politische und geistliche Strömungen im sterbenden Byzanz», *JÖBG* 3 (1954) 3-18.

σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πίστη σὲ μία μοιρολατρικὴ ἐσχατολογία γιὰ τὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁλόκληρου τοῦ κόσμου ἀποδυνάμωσε τὴν ἀμυντικὴ διάθεση καὶ οὐσιαστικὰ εὐνόησε τὴν ὑποδούλωση στοὺς Τούρκους.[2] Οἱ ὀπαδοὶ τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἀντιπροσώπευαν ἀναγκαστικὰ τὰ συμφέροντα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, ἔβλεπαν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διέξοδος τοῦ χρεοκοπημένου πλέον κράτους μποροῦσε νὰ προέλθει μόνον ἀπὸ τὴν Δύση. Διότι ἀπὸ τὴν στάχτη τῶν ἐρειπίων δὲν ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ βγεῖ ἡ φλόγα τῆς ἀναγέννησης. Τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴ Σπάρτη, σὰν ἀπόδειξη τῆς χρεοκοπίας τῆς χριστιανικῆς σκέψης, ποὺ ὁραματίστηκε ὁ φιλόσοφος Γεμιστὸς Πλήθων, ἦταν οὐτοπικὸ πέρα ἕως πέρα. Ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Δημητρίου Κυδώνη προσέκρουσε νωρίτερα στὴν ἀδιαλλαξία τῶν φανατικῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν ὄχι τόσο τὸ ἐπίγειο βασίλειο ποὺ βρισκόταν στὴν δύση του, ἀλλὰ σὰν δρόμο σωτηρίας τὴν ἀμόλυντη πίστη στὴν Ὀρθοδοξία.

Ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος εἶδε τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς, ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε ὀργανισμὸ ποὺ γεννιέται καὶ μετὰ πεθαίνει (Α 3, Reinsch, 14,18-29). Στὴν προκειμένη περίπτωση, τὸ βυζαντινὸ κράτος δὲν ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση καὶ δὲν διέφερε ἀπὸ τὰ ἄλλα κράτη ποὺ γνώρισαν τὴν παρακμή. Σὲ περιόδους ἀκμῆς ἡ αὐτοκρατορία ταυτιζόταν μὲ τὴν οἰκουμένη καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες θεωροῦνταν ἀναπόσπαστες, ὥστε ἡ κατάλυση τοῦ κράτους νὰ σημαίνει τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Ὁ μόνος βασιλεύς, ὁ

2. «Ἡ ἐγκληματικὴ παθητικότητα ποὺ ἔδειξαν οἱ βυζαντινοὶ μπροστὰ στὴν τούρκικη ἀπειλή, μαρτυρᾶ πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν ἀδυναμία στὴν ὁποία βρέθηκε τὸ τυφλωμένο ἀπὸ τὸ ἀντιλατινικό του πάθος βυζαντινὸ ἔθνος, νὰ κάνει τὴν ἀναγκαία, γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του καὶ ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ Κράτους του μεταβολή». Ε. Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1977, 144. Στὶς ἀπόψεις τῆς Ἀρβελὲρ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ προτίμησαν τὸν ἐκβαρβαρισμὸ ἀπὸ τὸν ἐκλατινισμὸ καὶ ὅτι ἡ στροφὴ τῆς διανόησης πρὸς τὸν κλασικισμὸ ἦταν μία οὐτοπία ἢ φυγὴ ἀπὸ τὴν ζοφερὴ πραγματικότητα ἀπάντησε ὁ J.-L. van Dieten, «Politische Ideologie und Niedergang im Byzanz der Palaiologen,» *Zeitschrift für Historische Forschung* 6 (1979) 1-35: Ὁ ἀντιλατινισμὸς δὲν προώθησε τὴν τουρκοφιλία οὔτε ὁδήγησε στὴν παθητικότητα, διότι καὶ οἱ δύο ἀντίπαλες μερίδες πολέμησαν στὰ τείχη ἀπὸ κοινοῦ τὸν κατακτητή. Ἄλλωστε, ἡ ἄποψη τῆς Ἀρβελὲρ δὲν διαθέτει ἐρείσματα στὶς πηγές.

φυσικὸς βασιλεὺς τοῦ κόσμου, ἦταν ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, ἔγραφε στὸν μεγάλο πρίγκηπα τῆς Μοσχοβίας Βασίλειο Α΄, ὁ πατριάρχης Ἀντώνιος Δ΄ στὴν δεκαετία τοῦ 1390: *οὐδὲν οὖν ἐν καλόν, υἱέ μου, ἵνα λέγῃς ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν, οὐχὶ βασιλέα, οὐκ ἔνι δυνατὸν εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἐκκλησίαν ἔχειν καὶ βασιλέα οὐκ ἔχειν* (F. Miklosich-J. Müller, *Acta*, II, 191,16-18). Ὁ τσάρος τῆς Μόσχας ἀρνιόταν νὰ ἀναγνωρίσει τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα ὡς τὴν κεφαλὴ τῆς οἰκουμένης, τὸν κληρονόμο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ποὺ ἦταν πλέον ὑποτελὴς τοῦ σουλτάνου. Ἐξ ἀνάγκης ἐπενέβη τότε ὁ πατριάρχης, καθόσον οἱ ρόλοι εἶχαν ἀντιστραφεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀναλάμβανε τὸν ρόλο τοῦ ὑπερασπιστῆ τῆς κλονισμένης βασιλείας, κατὰ τὴν εὔστοχη παρατήρηση τοῦ G. Ostrogorsky.[3] Οἱ θεολόγοι τὴν ἴδια περίοδο τῆς κρίσης προσπαθοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν θρίαμβο τοῦ Ἰσλὰμ καὶ τὴν παράδοση τῶν χριστιανῶν στοὺς ἀπίστους μὲ ἐσχατολογικοὺς ὅρους. Οἱ ἰδέες αὐτὲς περνοῦσαν σὲ διάφορα ἀποκαλυπτικὰ κείμενα, κάθε φορὰ ποὺ παρουσιαζόταν μεγάλος κίνδυνος. Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ὁ Γεννάδιος Σχολάριος θεώρησε μάταιη τὴν ἀντίσταση κατὰ τὴν τελευταία πολιορκία, διότι ἦταν πεπεισμένος ὅτι ὁ Θεὸς εἶχε παραδώσει πλέον τὴν Πόλη στοὺς ἀπίστους λόγῳ τοῦ ὅτι οἱ ἁμαρτιες τους εἶχαν πληθυνθεῖ (Δούκας, XXXVI 3, 317,9). Μὲ τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας ἀνέμενε τὴν συντέλεια τῶν αἰώνων καὶ μάλιστα ὑπολόγισε τὴν χρονολογία μετὰ τὴν ἅλωση.[4]

Ἡ ἰδέα τῆς οἰκουμενικότητας τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τοῦ βασιλέως ὡς τοῦ κεχρισμένου εἰς βασιλέα τῷ Θεῷ, κατ' εἰκόνα τοῦ προφητάνακτος Δαβίδ, ἔννοιες ποὺ προπαγανδίζονταν ἐπὶ αἰῶνες ἀπὸ πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς, δὲν εἶχαν πλέον πολιτικὸ ἀντίκρισμα. Ἰδεολογικὰ ὑπῆρχε ἕνα κενό. Ἀπουσίαζε ἁπλούστατα ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συσπειρώσει μαχητικὰ τὸν λαὸ σὲ μία κρίσιμη περίοδο τῆς ἱστορίας του. Ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Πλήθωνας εἶχαν προτείνει ὁ καθένας ἀπὸ τὴν δική του σκοπιὰ μεταρρυθμιστικὰ μέτρα, προγράμματα σωτηρίας γιὰ τὴν ἀνόρθωση τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ὀργάνωση ντόπιου στρατοῦ,

3. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, III, 255.

4. L. Petit – X. Sideridès – M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, III, Παρίσι 1930, 287. IV, Παρίσι 1935, 511-512 (εἰσαγωγή, σελ. XXIX).

5. Βλ. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ* 3 (1926) 309-312. 4 (1930) 38. 115-116, 131, 135.

ἀπαλλαγμένου ἀπὸ τὴν φορολογία, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ καταστροφή.[5] Ἀλλὰ ἦταν πλέον ἀργά. Τὸ βυζαντινὸ κράτος δὲν ὑφίστατο, στὴν καλύτερη περίπτωση εἶχε καταντήσει πόλη-κράτος. Αὐτὴν τὴν θλιβερὴ πραγματικότητα τὴν εἶχε ἀντιληφθεῖ πολὺ καλὰ ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος, καλύτερα καὶ ἀπὸ τὸν γιό του Ἰωάννη, ποὺ δὲν εἶχε κατανοήσει πλήρως τὴν δραματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει τὸ κράτος δεκαπέντε περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση. Σὲ μιὰ ἐμπιστευτικὴ συζήτηση ποὺ εἶχε ὁ γηραιὸς αὐτοκράτορας μὲ τὸν σύμβουλό του, τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, γιὰ τὸ πολιτικὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἀντιμετώπιζαν, τοῦ εἶπε χαρακτηριστικά: *ἀμὴ σήμερον, ὡς ἂν παρακολουθοῦσιν εἰς ἡμᾶς τὰ πράγματα, οὐ βασιλέα θέλει ἡ ἡμῶν ἀρχή, ἀλλ' οἰκονόμον* (XXIII, 7, Maisano, 82,21-22).[6] Τουλάχιστον τρεῖς αὐτοκράτορες εἶχαν ταξιδέψει στὴν Δύση (Ἰωάννης Ε΄, Μανουὴλ Β΄, Ἰωάννης Η΄), ζητώντας οἰκονομικὴ βοήθεια ἢ ἐλπίζοντας ὅτι θὰ μποροῦσαν να ξεσηκώσουν τοὺς Δυτικοὺς σὲ μιὰ νέα σταυροφορία ἐναντίον τῶν ἀπίστων. Ὁ Ἰωάννης Ε΄ ἔγινε μάλιστα καθολικὸς στὴν Ρώμη (1369) γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τοῦ πάπα. Οἱ χρεοκοπημένοι βασιλεῖς δὲν κατάφεραν στὸ τέλος τίποτε. Εἶχαν ὑποθηκεύσει ὅ,τι εἶχε ἀξία σὲ δυτικὲς τράπεζες καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Ε΄ οἱ βενετικὲς ἀρχὲς δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν κἂν νὰ ἀναχωρήσει ἂν δὲν ξεπλήρωνε πρῶτα τὰ χρέη του ἢ ἔστω ἂν δὲν τοὺς ἔδινε γιὰ ἀντάλλαγμα τὴν Τένεδο. Καὶ δὲν ἔφταναν τὰ δεινὰ ποὺ εἶχε ἐπιφέρει ὁ τουρκικὸς ἐπεκτατισμός, ὁ ἀποκλεισμός αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς πρωτεύουσας γιὰ ὀκτὼ συνεχῆ χρόνια ἀπὸ τὸν Βαγιαζῖτ (1394-1402), περίοδο κατὰ τὴν ὁποία χάθηκαν χιλιάδες ἀπὸ τὴν πείνα, τὴν φυγὴ καὶ τὴν αἰχμαλωσία[7] – σ' αὐτὰ τὰ δεινὰ ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν οἱ δυναστικὲς καὶ ἐσωτερικὲς διαμάχες, ἡ προσφυγὴ τῆς μίας μερίδας ἐναντίον τῆς ἄλλης ἄλλοτε στοὺς Τούρκους καὶ ἄλλοτε στοὺς Δυτικούς. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Βενετία τὸ 1391, βρῆκε τὴν πρωτεύουσα σὲ κατάσταση διάλυσης, ὅπως ἔγραφε σὲ μία ἐπιστολή του. Ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη κυριαρχοῦσαν πλέον οἱ Τοῦρκοι, μὲ

6. Γιὰ μιὰ περαιτέρω ἀνάλυση τοῦ χωρίου, βλ. Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, 186-189.

7. *Ἐντεῦθεν οἱ μὲν πλεῖστοι τῶν οἰκητόρων ἔφευγον εἰς τοὺς πολεμίους φανερῶς τε καὶ ἀφανῶς ... Οὕτως ἐκενώθη τῶν οἰκητόρων καὶ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος παρὰ τοὺς ἐχθροὺς ηὐτομόλησεν.* Gautier, «Un récit inédit», 106,13-14. 23-24).

ἀποτέλεσμα οἱ κάτοικοι νὰ ἀντιμετωπίζουν συνεχῶς τὸ φάσμα τῆς πείνας. Οἱ κατακτητὲς ἐπέβαλλαν τόσο βαριὰ φορολογία ποὺ ἔπρεπε ἀκόμη καὶ οἱ ἄποροι νὰ τοὺς πληρώνουν. Ἡ ἀπληστία τους δὲν γνώριζε βέβαια ὅριο καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ἀδύνατον οἱ ὑποτελεῖς νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τους. Οἱ κάτοικοι ἀποβλέπουν στὴν ὑποδούλωση σὰν λύση ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ δεινὰ (*πρὸς τὴν δουλείαν λοιπὸν ὁρῶσιν, ὡς ταύτης μόνης δυναμένης τῶν ἔνδον κακῶν αὐτοὺς ἀπαλλάξειν*). Ἡ διχόνοια τῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὴν σκιὰ τῆς ἐξουσίας, ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους, συνεχίζεται ὅπως παλιὰ (*ἡ τῶν βασιλέων περὶ τοῦ τῆς ἀρχῆς ταύτης εἰδώλου διχόνοια*), καὶ γιὰ χάρη της ὑπηρετοῦν τὸν βάρβαρο, διότι αὐτὸς ὁρίζει ποιὸς θὰ ὑπερισχύσει. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ὑποτάσσεται στὸν βάρβαρο καὶ μετὰ οἱ ὑπήκοοί του (*ὥστ' ἀνάγκη πρὸ τῶν πολιτῶν τοὺς βασιλέας αὐτοὺς ἐκείνῳ δουλεύειν καὶ ζῆν πρὸς τὰς ἐκείνου παραγγελίας*). Τὸν ἀκολουθοῦν μάλιστα στὶς ἐκστρατεῖες του στὴν Φρυγία καὶ τὸν Πόντο μὲ τὸν στρατὸ ποὺ τοὺς ἔχει ἀπομείνει, ἀφήνοντας ἀφύλαχτη τὴν πρωτεύουσα. Στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο κυριαρχοῦν οἱ ἔριδες καὶ οἱ ἀντιθέσεις γιὰ τὰ πρωτεῖα καὶ ἰδίως στὰ ἀνώτερα στρώματα. Ὁ καθένας ἐπιδιώκει ἂν μποροῦσε νὰ τὰ καταβροχθίσει μόνος του (*καὶ ὡς ἑκάστῳ σπουδὴ εἰ δύναιτο μόνῳ πάντα καταφαγεῖν*), καὶ ἂν δὲν τὸ κατορθώσει ἀπειλεῖ νὰ αὐτομολήσει στὸν ἐχθρὸ καὶ μὲ τὴν βοήθειά του νὰ πολεμήσει ἐναντίον τῆς πατρίδας καὶ τῶν φίλων του.[8]

Ὁ ἐξωτερικὸς παράγοντας εἶχε γίνει πλέον ὁ ρυθμιστὴς τῆς πολιτικῆς κατάστασης στὴν Πόλη. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Πόλης ἦταν φυσικὰ γεωπολιτική, διότι ἕνωνε τὴν Ἀσία μὲ τὴν Εὐρώπη. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐγκαταστήσει τὴν πρωτεύουσά τους στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ τὸ 1365 καὶ τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὴν μία ἤπειρο στὴν ἄλλη τὸ δυσκόλευε ἡ βυζαντινὴ πόλη, τὸ μόνο ὀχυρὸ ποὺ στεκόταν ὄρθιο στὸν δρόμο τους πρὸς τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάκτηση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἄλλωστε, γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ναυτική, ἐμπορικὴ βάση καὶ προκειμένου νὰ ἐλέγχει τὴν ναυσιπλοΐα τῶν στενῶν, ὁ νεαρὸς Μωάμεθ Β΄, μόλις πῆρε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, ἔχτισε τὸ περίφημο

8. Δημήτριος Κυδώνης, Ἐπιστ. 442, R.-J. Loenertz, *Démétrius Cydonès Correspondance*, [Studi e Testi – 208], Βατικανὸ 1960, 406-408. Charanis, «Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century,» 308-309.

φρούριο Ρούμελι Χισάρ στὴν δυτικὴ ὄχθη τοῦ Βοσπόρου τὸ 1452 (A' 6, Reinsch, 18,27-19,24).

Οἱ γραπτὲς πηγὲς ποὺ διαθέτουμε μᾶς δίνουν μιὰ ἀποσπασματικὴ εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Τὸ λαϊκὸ αἴσθημα ἀποστρεφόταν τὸν λατινισμὸ ποὺ προπαγάνδιζε ἡ αὐλὴ καὶ μερίδα τῆς διανόησης. Οἱ μνῆμες τῆς πρώτης ἅλωσης ἀπὸ τοὺς δυτικοὺς σταυροφόρους καὶ τῆς Φραγκοκρατίας ποὺ ἀκολούθησε δὲν εἶχαν ἐξαλειφθεῖ ἐντελῶς. Ἄλλωστε, ἡ ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα καὶ ὁ δογματικὸς συμβιβασμὸς θὰ ἐπέσυρε τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ καὶ φυσικὰ ἡ καταστροφὴ ποὺ ὅλοι ἀνέμεναν θὰ ἦταν ἡ τιμωρία γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πίστης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ἔβλεπαν ὅτι ἡ Δύση εἶχε προχωρήσει σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς γνώσης καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Μάθαιναν λατινικά, ἀνακάλυπταν δυτικοὺς συγγραφεῖς, σύγχρονους καὶ ἀρχαίους καὶ τοὺς μετέφραζαν στὰ ἑλληνικά. Μὲ τὴν ἐπερχόμενη κρίση πολλοὶ ἀναζήτησαν καταφύγιο στὴν Δύση, μὲ τὴν καταστροφὴ ἡ ἔξοδος ἔγινε πλέον μαζική. Οἱ πολιτικοθρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν ἀποτελοῦσαν προέκταση τῆς σύγκρουσης Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης Η', ποὺ ὑπέγραψε τὴν διακήρυξη τῆς Ἕνωσης (Ἰούλιος 1439), ἔβλεπε ὅτι μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430, δὲν τοῦ ἔμενε ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ νὰ στραφεῖ γιὰ βοήθεια στὴν Δύση. Πίστευε ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, *συναιρομένου Θεοῦ, ἐπακολουθήσῃ τῇ πατρίδι τι ἀγαθόν.*[9] Ὁ πατριάρχης Ἰωσὴφ δὲν ἤθελε νὰ γίνει ἡ σύνοδος στὴν Ἰταλία καὶ μάλιστα μὲ πληρωμένα τὰ ἔξοδα τῆς μετάβασης καὶ τῆς παραμονῆς τους: *εἰ ἐκεῖσε γένηται, οὐκ ἔσται καλὸν τὸ συμπέρασμα τῆς συνόδου.* Διότι θὰ ἦταν οἰκονομικὰ ἐξαρτημένοι ἀπὸ ἐκείνους καὶ στὸ τέλος θὰ ἔκαναν ὅτι τοὺς πρόσταζαν: *ἐν γοῦν τῷ ἀπελθεῖν οὕτω καὶ ἐκδέχεσθαι καὶ τὴν ἡμερησίαν τροφὴν ἐξ ἐκείνων, ἤδη γίνονται δοῦλοι καὶ μισθωτοί, ἐκεῖνοι δὲ κύριοι.*[10] Καὶ φυσικὰ δὲν εἶχε ἄδικο – οἱ φόβοι του ἐπιβεβαιώθηκαν. Ἀπὸ τὴν πλευρά του, ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὅμως ἀποφασισμένος νὰ προχωρήσει στὴν Ἕνωση καὶ τὸ μόνο ποὺ φοβόταν ἦταν μὴ βρεθεῖ κάποιος ἄσχετος καὶ χαλάσει τὶς διαπραγματεύσεις: *δειλιῶ μήποτε εὑρεθῇ τι καλογέριν καὶ φωνήν τινα ῥίψῃ ἐκεῖσε, ἥτις μεγάλην ἡμῖν προξενήσει βλάβην.*[11]

Ἡ παλαιολόγεια περίοδος ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ περίοδος τῆς τελευταίας βυζαντινῆς ἀναγέννησης.[12] Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι στὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς χιλιετίας πράγματι ὑπῆρξε ἔντονη πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα – βασικὰ γνωρίσματα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἡ ἀντιγραφὴ καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν ἀρχαίων κειμένων. Πρόκειται γιὰ ἕνα ὁρμητικὸ ρεῦμα ποὺ προσανατολίζει τὸν βυζαντινὸ κόσμο, πλησιέστερα ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό. Καὶ σὲ τούτη τὴν φάση –σὲ μιὰ περίοδο κατάρρευσης– ὁ ἑλληνισμὸς ὡς πνευματικὴ ἔννοια ἀποκτᾶ μιὰ ἄλλη διάσταση ὄχι ἁπλῶς φιλολογικὴ-ἱστορική, καθὼς ἡ ἀναζήτηση νέων ἰδεωδῶν στὸν κόσμο τῆς ἀρχαιότητας τονώνουν τὴν ἰδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης καὶ τὴν μετατρέπουν σὲ ἐγκόλπιο τοῦ γένους. Τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν γίνεται σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ παρόν.

Ἡ πνευματικὴ ἐλὶτ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ μία μικρὴ σχετικὰ ὁμάδα λογίων,

9. *Les «mémoires» de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, ἐκδ. V. Laurent, Ρώμη 1971, 412,34-35. Τ. Κιουσοπούλου, «Ἡ κοινωνικὴ διάσταση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στοὺς ἑνωτικοὺς καὶ τοὺς ἀνθενωτικοὺς τὸν 15ο αἰώνα», *Μνήμων* 23 (2001) 25-36. Κατὰ τὴν συγγραφέα οἱ δύο ἀντιμαχόμενες μερίδες συγκρούονταν πάνω σὲ πολιτικὲς ἐπιλογὲς ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ μέλλον. Τὴν μία μερίδα ἐξέφραζαν οἱ μεγαλέμποροι, ποὺ εἶχαν οἰκονομικὲς διασυνδέσεις μὲ τὴν Δύση, γι' αὐτὸ καὶ ὑποστήριζαν τὴν Ἕνωση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες καὶ τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀπέβλεπαν σὲ μία συμφωνία μὲ τοὺς Τούρκους, ἡ ὁποία θὰ διασφάλιζε τὴν ἐπιβίωση τοῦ γένους καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Βλ. εἰδικότερα καὶ N. Necipoğlu, «Constantinopolitan Merchants and the Question of their Attitudes towards Italians and Ottomans in the late Palaeologan Period», *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, Μόναχο – Λιψία 2000, 251-263.

10. *Les «mémoires» de Sylvestre Syropoulos*, 120,13-14, 18-19.

11. *Ὅ.π.*, 172,2-3.

12. Βλ. καὶ S. Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννηση*, Ἀθήνα 1991. Οἱ ἀπόψεις, ὡστόσο, γύρω ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς περιόδου, κατὰ πόσον ἦταν ἀνάλογη τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης ἢ ἁπλῶς μία ἀναβίωση τοῦ κλασικισμοῦ διίστανται. Βλ. γενικότερα ἐπὶ τοῦ θέματος Δ. Κυρίτσης, «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού», *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, έκδ. Τ. Κιουσοπούλου, Ηράκλειο 2005, 161-172.

ἡ ὁποία ὑπολογίζεται κατὰ τὸν 14ο αἰώνα γύρω στὰ ἑκατὸν ἑβδομήντα ἄτομα, ποὺ ἦταν οἰκονομικὰ ἐξαρτημένα ἀπὸ τὴν αὐλή, τὸ πατριαρχεῖο ἢ κάποιον μαικήνα.[13] Ἡ ἀριστοκρατία φυσικὰ συντηροῦσε τὴν πολιτιστικὴ κίνηση, δηλαδὴ ἡ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, οἱ κοσμικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι, οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες. Ἡ διανόηση μὲ τὴν σειρά της ἐξέφραζε τὶς ἐπιλογὲς καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα μιᾶς κλειστῆς κάστας ποὺ διαχειριζόταν τὴν ἐξουσία. Ἡ ἀριστοκρατία τῆς γῆς, μετὰ τοὺς δύο ἐμφυλίους πολέμους καὶ τὸν τουρκικὸ ἐπεκτατισμὸ ἕως καὶ τὰ πρόθυρα τῆς πρωτεύουσας, εἶχε καταστραφεῖ οἰκονομικά. Οἱ λίγοι ποὺ ξεπέρασαν τὴν κρίση ἐπένδυαν σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις σὲ συνεργασία μὲ δυτικοὺς μεγαλεμπόρους. Οἱ ἐπιπτώσεις στὴν πνευματικὴ κίνηση δὲν καταγράφονται στὶς πηγὲς καὶ μόνον ἔμμεσα μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μία ἰδέα. Ὑποθέτουμε ὅτι λόγῳ τῆς συρρίκνωσης τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀνέχειας τῆς αὐλῆς πολλοὶ ἀναζήτησαν τὴν τύχη τους στὴν Δύση ἢ κατέφυγαν στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ I. Ševčenko πρὶν ἀπὸ χρόνια μίλησε γιὰ ὀπισθοδρόμηση στὰ γράμματα στὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης, γιὰ μονόπλευρη στροφὴ στὴν θεολογία, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἡσυχαστικῆς κίνησης καὶ μετά, γιὰ μετατόπιση ἐνδιαφερόντων καὶ πνευματικῶν στόχων εἰς βάρος τῆς κλασικῆς παιδείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἡ γενικὴ κατάπτωση ἕως ἕνα βαθμὸ ἀντικατοπτρίζεται στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα, ἡ διαφθορὰ τῆς ἄρχουσας τάξης καὶ τὸ πολιτικὸ ἀδιέξοδο δὲν προβλημάτισαν τὴν διανόηση στὸ σύνολό της. Καὶ τοῦτο παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γνώριζαν τὴν πολιτικὴ κατάσταση· ἄλλωστε, μερικοὶ ἀναφέρονταν σ' αὐτὴν μὲ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο.[14]

Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία δὲν κατόρθωσε νὰ διαβεῖ τὸ κατώφλι της δυτικῆς Ἀναγέννησης, ἂν καὶ συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴν πραγμάτωσή της. Δημιούργησε ὅμως τὴν δική της Ἀναγέννηση σὲ μία περίοδο πολιτικῆς παρακμῆς, ἴσως καὶ

13. I. Ševčenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, I, Βουκουρέστι 1974, 69-92.

14. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals», *DOP* 15 (1961) 169-186. Κυρίτσης, «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού», 164-172.

ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη –ὄχι ἁπλῶς σὰν ἕνα τρόπο φυγῆς ἀπὸ τὴν ζοφερὴ πραγματικότητα– ἀλλὰ γιατὶ χρειαζόταν ἕνα ὅπλο γιὰ νὰ διαφυλάξει τὴν ἑλληνικὴ ταυτότητα ἤτοι τὴν γλώσσα καὶ τὴν Ὀρθοδοξία. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ τελευταία παρακαταθήκη τῆς βυζαντινῆς χιλιετίας, ὁ Ἑλληνισμός, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀγωνίστηκαν καὶ οἱ τελευταῖοι ὑπερασπιστὲς τῆς Βασιλεύουσας. Θὰ ἦταν πολὺ εὔκολο ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος νὰ παραδώσει τὴν Βασιλεύουσα στὸν Μωάμεθ, ὅπως τοῦ τὸ ζήτησε, καὶ νὰ πάρει κάποια μικρὴ ἡγεμονία σὰν ἀντάλλαγμα. *Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι*, τοῦ ἀπάντησε, *οὔτ' ἐμόν ἐστιν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν* (Δούκας, XXXIX, 1, Grecu, 351,11-13). *Καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ ἐπιδεῖν τὰς γυναῖκας αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμὸν γινομένας* [...] *καὶ συχνοὶ τῶν ἀμφὶ βασιλέα Ἑλλήνων εὖ γεγονότες ἀπέθανον, μὴ ἀνεχόμενοι ἐπιδεῖν σφίσι τὴν πατρίδα δεδουλωμένην* (Χαλκοκονδύλης, VIII 161,16-162,1). Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ἔκλεισε τὸ κεφάλαιο τῆς ἅλωσης ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας, τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐφόδια ποὺ χρειάζονταν τὸ γένος μέχρι νὰ ἔρθει ἡ ὥρα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.[15]

15. Πβ. καὶ Τ. Κιουσοπούλου, «Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα», *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, 147-160.

ΜΙΧΑΗΛ ΔΟΥΚΑΣ

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Δούκα παραδίδεται σ' ἕναν ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ κώδικα, τὸν *Par. gr.* 1310, ἡ σύνταξη τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ παρισινὸ χειρόγραφο ἐξέπεσαν δύο φύλλα, τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀγνοοῦμε τὸν πλήρη τίτλο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δούκα, καθὼς καὶ τὸ βαπτιστικό του ὄνομα.[16] Ἀπὸ μία σχετικὰ πρόσφατη κωδικολογικὴ ἐξέταση, διαπιστώθηκε ὅτι δὲν λείπει κανένα φύλλο ἀπὸ τὸν κώδικα.[17] Ἑπομένως οἱ ἐλλείψεις τοῦ παρισινοῦ κώδικα 1310 ὀφείλονται εἴτε στὸ ἀντίβολο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ γραφέας του εἴτε στὴν ἀντιγραφική του ἀποτελεσματικότητα. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἡ ἀφήγηση διακόπτεται ἀπότομα στὴν μέση μιᾶς πρότασης στὸ τελευταῖο φύλλο (φ. 391α), στὸ σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Λέσβου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1462: [...] *ὁμοίως καὶ ἐξ ἄλλων μερῶν τοὺς προμαχῶνας καὶ πύργους. Ὁρῶντες οὖν οἱ ἐντὸς* ... (Grecu, XLV 23, 435,13-14). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ἡ Ἱστορία τοῦ Δούκα μεταφράστηκε στὰ ἰταλικὰ στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα προφανῶς βάσει ἑνὸς πληρέστερου χειρογράφου σὲ σχέση μὲ τὸν παρισινὸ κώδικα 1310.[18] Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση δὲν ἀναπληρώνει μόνον

16. Hunger, *Literatur*, I, 490. *Λογοτεχνία*, II, 346.

17. S. Kotzabassi, «Ist der Kopist des Geschichtswerk von Dukas Dukas selbst?», *BZ* 96 (2003) 679-683.

18. Τὴν σημασία τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης σὲ σχέση μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ἐπεσήμανε πρῶτος ὁ W. Miller, «The Historians Doukas and Phrantzes», *Journal of Hellenic Studies* 46 (1926) 63. Πβ. καὶ V. Grecu, «Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas», *Mémorial L. Petit*, Βουκουρέστι 1948, 131-132, 141.

κάποια μεμονωμένα κενὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ἀλλὰ συμπληρώνει καὶ τὴν διακοπὴ τῆς ἀφήγησης στὸ τελευταῖο φύλλο (φ. 391α) μὲ οὐσιώδεις λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὸ τέλος τῶν Γατελούζων τῆς Λέσβου, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν μία περίπου σελίδα στὴν ἔκδοση τοῦ V. Grecu (XLV 23, 435,15-437,11).[19]

Τὸ ὅτι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ ἦταν Δούκας τὸ χρωστοῦμε σὲ μία αὐτοβιογραφικὴ του δήλωση. Κάνοντας λόγο γιὰ τὸ γένος του, μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει ὅτι ὁ πάππος του Μιχαὴλ Δούκας ὑπῆρξε ὀπαδὸς τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τῆς δεκαετίας τοῦ 1340 κατέφυγε στὴν Ἔφεσο, ζητώντας τὴν προστασία τοῦ τούρκου ἡγεμόνα τῆς περιοχῆς Ἐσέ, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀτὴν (1345). Ἐκεῖ ὁ φυγὰς πρόγονός του *τὴν μετοικίαν ὡς πατρίδα ἐνηγκαλίσατο, καὶ τὸν ἀλλογενῆ καὶ βάρβαρον ὡς θεόστεπτον ἔσεβε καὶ ἐτίμα* (V,5, Grecu, 45,15-47,16, ἰδίως 47,9-11). Πολὺ πιθανὸν λοιπόν, ὁ ἱστορικὸς Δούκας νὰ πῆρε κατὰ τὴν βάπτισή του τὸ ὄνομα τοῦ πάππου του Μιχαήλ. Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς γέννησής του. Οἱ μελετητὲς δέχονται ὅτι γεννήθηκε γύρω στὸ 1400 καὶ πέθανε τὸ 1470. Ὁρισμένα στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὴν ζωή του τὰ ἀντλοῦμε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἔργο του, στὸ ὁποῖο ἐνίοτε γίνονται κάποιες νύξεις γύρω ἀπὸ τὸ ἄτομό του.

Ἔζησε στὴν περιοχὴ τῆς Φώκαιας καὶ ἀργότερα στὴν Λέσβο, δηλαδὴ δραστηριοποιήθηκε στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἀρχικὰ κατέφυγε ὁ πάππος του, καὶ στὴν συνέχεια στὴν ὑπὸ γενουατικὴ κατοχὴ Μυτιλήνη. Ἀπὸ τὸ 1421 ἐργάστηκε ὡς γραμματέας στὴν ὑπηρεσία τοῦ γενουάτη ἡγεμόνα τῆς Φώκαιας Ἰωάννη Ἀδοῦρνο καὶ μὲ τὴν ἰδιότητα αὐτὴ διεκπεραίωσε τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Σουλτάνο Μουρὰτ Β' (XXV 8, 211,3 καὶ 13). Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο πότε ἀκριβῶς ἐγκατέλειψε τὴν Φώκαια γιὰ νὰ ἀναζητήσει

19. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν I. Bekker ὡς παράρτημα τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης, σελ. 349-512. Βλ. ἐπίσης S. Medé, *L'Historia di Dukas in un volgarizzamento del XV secolo*, Tesi di Laurea, [Università degli Studi di Padova, Facoltà di Lettere e Filosofia], Πάδοβα 1992-1993, καθὼς καὶ Monica Del Rio, *Il volgarizzamento marciano dell'Historia di Ducas*, Tesi di Laurea, [Università degli Studi di Padova, Facoltà di Lettere e Filosofia], Πάδοβα 1996-1997.

τὴν τύχη του στὴ Λέσβο, ὅπου στὸ ἑξῆς ὑπηρετεῖ τὴν γενουατικὴ οἰκογένεια τῶν Γατελούζων. Μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ γραμματέα συνδιαλέχθηκε ἐπανειλημμένα μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ τοὺς καταβάλει τοὺς φόρους ὑποτέλειας τῆς νήσου. Γνώστης τῆς τουρκικῆς γλώσσας καὶ ἔμπειρος διπλωμάτης ἔφερε εἰς πέρας διάφορες ἀποστολές: τὸ φθινόπωρο τοῦ 1452 στάλθηκε ἀπὸ τὸν Δωρίνο Γατελοῦζο στὴν αὐλὴ τοῦ Μωάμεθ Β′ στὸ Διδυμότειχο, ὅπου ἔγινε αὐτόπτης μάρτυς τῶν δοκιμῶν ἑνὸς τηλεβόλου ποὺ κατασκεύαζε γιὰ τοὺς Τούρκους ἕνας οὖγγρος μηχανικὸς (XXXV,1 307,23-25). Στὰ τέλη τοῦ ἴδιου ἔτους ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀδριανούπολη καὶ ἐκεῖ εἶδε τὰ πτώματα ἑνὸς βενετοῦ ἀξιωματικοῦ καὶ τῶν ναυτῶν του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποκεφαλιστεῖ, νὰ μένουν ἄταφα κατὰ διαταγὴ τοῦ Μωάμεθ Β′ (XXXV 2, 309,24-27). Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1455 στάλθηκε δύο φορὲς γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν τοῦρκο ναύαρχο Χαμζά, τὸν ἔπαρχο πάσης Χερρονήσου (XLIII 5 καὶ 11, 405,3-8, 409,24-28). Τὸν Αὔγουστο τῆς ἴδιας χρονιᾶς παρέδωσε στὸν σουλτάνο τοὺς φόρους τῆς Λέσβου καὶ τῆς Λήμνου στὴν Ἀδριανούπολη (XLIV 1, 411,28-33), ἐνῶ σὲ μία δεύτερη ἀποστολή, ποὺ πραγματοποιήθηκε λίγο ἀργότερα, συνόδεψε τὸν νέο διοικητὴ τῆς νήσου Δομένικο Γατελοῦζο στὴν Ἀδριανούπολη προκειμένου νὰ παραλάβει τὴν ἡγεμονία του ἐπισήμως ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β′. Ἐκεῖνος ὅμως, ἐξαιτίας τῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλης, εἶχε καταφύγει στὴν Ἰζλατὴ τῆς Βουλγαρίας, ὅπου καὶ τὸν συνάντησε ἡ ἀκολουθία τοῦ Γατελούζου (XLIV 1-2, 413,33-415,7). Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες διπλωματικὲς ἀποστολὲς τὸ 1456 στὴν Κωνσταντινούπολη (XLIV 7, 419,8-17) καὶ τὸν Αὔγουστο τοῦ ἑπόμενου ἔτους στὴν Ἀδριανούπολη γιὰ τὴν ἐξαγορὰ λατίνων αἰχμαλώτων (XLV 7, 423,1-6), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς λίγες ἀναφορὲς στὸ πρόσωπό του, συνάγουμε ὅτι ὁ Δούκας διατηροῦσε ἐξέχουσα θέση στὴν αὐλὴ τῶν Γατελούζων στὴν Λέσβο.[20] Τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ ἴδιος δὲν τὴν ἔζησε ἀπὸ κοντά. Ἐπισκέφθηκε ὅμως τὴν πρωτεύουσα λίγο μετὰ τὸ 1453 καὶ εἶδε τὴν μεγάλη καταστροφὴ ποὺ ὑπέστη τὸ γένος τῶν χριστιανῶν: *Καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν ἅπασαν Πόλιν ἐν ταῖς σκηναῖς τοῦ φωσάτου, τὴν δὲ πόλιν ἔρημον, νεκρὰν κειμένην, γυμνήν, ἄφωνον, μὴν ἔχουσαν εἶδος οὐδὲ κάλλος* (XL 9, 385,9-10).

20. V. Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, [Scriptores Byzantini I], Βουκουρέστι 1958, 5-6.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου ἔχει διχάσει τὶς ἀπόψεις τῶν μελετητῶν. Κατὰ μίαν ἄποψη, ἡ ἅλωση τῆς Βασιλεύουσας πιστεύεται ὅτι ἔδωσε στὸν Δούκα τὴν ἀφορμὴ νὰ γράψει τὴν ἱστορία τῶν τελευταίων Παλαιολόγων,[21] κατ' ἄλλην πάλι ξεκίνησε τὴν συγγραφὴ πρὸ τῆς ἁλώσεως.[22] Ὁ H. Hunger χρονολογεῖ τὴν συγγραφὴ ἀνάμεσα στὸ 1450 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Λέσβου τὸ 1462.[23] Ὁ Δούκας, ὡστόσο, ἀναφερόμενος στὴν ἡγεμονία τῶν Γατελούζων τῆς Λέσβου, σημειώνει ὅτι *μέχρι τοῦ νῦν κατὰ διαδοχὴν ἐκ τοῦ γένους αὐτῶν τὴν νῆσον ταύτην κυριεύοντες οὐκ ἔλειψαν* (XII 5, 73,32-33). Ἐξυπακούεται συνεπῶς ὅτι τὸ ἔργο του δὲν γράφτηκε μονομιᾶς, διότι τὴν περίοδο ποὺ σημείωνε τοῦτες τὶς γραμμὲς ἡ Λέσβος τελοῦσε ἀκόμη ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Γενουατῶν, τὴν ὁποία ἔχασαν ἀργότερα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1462, ὅπως γράφει στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Ἱστορίας του, ἀναφερόμενος στὰ γεγονότα τῆς κατάληψης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (XLV 23, 433,22-435,14). Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου γίνεται λόγος γιὰ μία συμφωνία ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀνάμεσα στὸν τοῦρκο ἡγεμόνα τῆς Λυδίας Σαχρὰν καὶ στοὺς γενουάτες καὶ βυζαντινοὺς κατοίκους τῆς Νέας Φώκαιας, στὴν ὁποία ἔζησε γιὰ ἕνα διάστημα ὁ Δούκας (XXV 5, 207,15-18). Τὸ ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ συμφωνία αὐτὴ ἴσχυε ἀκόμη, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, μολονότι εἶχαν περάσει περίπου ἑκατὸν ὀγδόντα χρόνια ἀπὸ τότε: *κρατεῖ οὖν ἡ τοιαύτη συμφωνία ἕως σήμερον, ἐγγύς που ἔκτοτε μέχρι νῦν ρπ′ ἔτη τυγχάνοντα* (XXV 6, 207,31-32).[24] Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ὑπογράφτηκε ἡ συμφωνία μὲ τὸν Σαχράν, ἀλλὰ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἔγινε γύρω στὸ 1300, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ (1282-1328), ὅπως ρητὰ ἀναφέρει τὸ κείμενο, τότε ὁ Δούκας θὰ πρέπει νὰ ἔζησε καὶ νὰ ἔγραφε ἕως καὶ τὸ 1480 περίπου. Ἀλλὰ τὸ ζητούμενο, στὴν προκειμένη περίπτωση, παραμένει ἡ χρονολόγηση τῆς παραπάνω συμφωνίας.

Τὸ κείμενο μᾶς παραδίδεται, ὅπως προαναφέρθηκε, ἄτιτλο καὶ δίχως προοίμιο. Ἀντ' αὐτοῦ προτάσσεται μία βραχύλογη καὶ ἐντελῶς στοιχειώδης σύνοψη παγκόσμιας ἱστορίας, ἡ ὁποία συνίσταται σὲ ἁπλὴ καταγραφὴ βιβλικῶν

21. Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Byzantina*, 8.
22. N.B. Τωμαδάκης, *Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, Ἀθήνα 1953, 25.
23. Hunger, *Literatur*, I 491. *Λογοτεχνία*, II, 347.
24. Πβ. καὶ Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Byzantina*, 207, σημ. 6.

γενεαλογιῶν καὶ χρονολογήσεων ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ ἕως τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ (I 1-4, 29,2-31,21). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος υἱοθετεῖται τὸ χρονολογικὸ σύστημα τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ θεία σάρκωσις προσδιορίζεται στὸ ἔτος 5.500, ἐνῶ στὸ κύριο σώμα τῆς Ἱστορίας του ὁ Δούκας φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τὸ πάγιο χρονολογικὸ σύστημα, ἤτοι τὸ 5.508. Ὁ χρονογραφικὸς αὐτὸς ὁδηγὸς συμπληρώνεται μὲ τὶς βασιλεῖες τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἕως τὴν ἅλωση τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τὸ 1204 (I 5-6, 31,22-33,11). Στὴν συνέχεια καὶ μέσα σὲ λίγες γραμμὲς ὁ Δούκας δίνει τὴν εἰκόνα τῶν συνόρων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαὴλ Η' στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὶς ραγδαῖες μεταβολὲς ποὺ ἐπῆλθαν λόγω τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ διαδόχου του Ἀνδρονίκου Β' νὰ τὸν ἀναχαιτίσει στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Θράκη (II 2-5, 33,19-35,17). Ἀκολουθεῖ ἕνα σύντομο διάγραμμα τουρκικῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει γεγονότα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ὀρχὰν ἕως τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τοῦ Βαγιαζὶτ τὸ 1389 (III 1, - IV 4, 35,18-41.11). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο γίνεται προφανὲς ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν χρονογραφικοῦ τύπου εἰσαγωγὴ στὴν καθαρὰ ἱστορικὴ ἀφήγηση ἔχει πλέον συντελεστεῖ. Ὁπότε γεννᾶται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ὁ προτασσόμενος χρονογραφικὸς ὁδηγὸς στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου εἶναι αὐθεντικὸς ἢ ἁπλῶς μιὰ ξένη ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα ἐπινόηση, δηλαδὴ μία ἀναγκαία προσθήκη στὴν ὕλη ἱστορίας ἐλλείψει προοιμίου καὶ τίτλου. Τείνουμε ὅμως νὰ πιστέψουμε ὅτι τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος εἶναι αὐθεντικό. Ἐπειδὴ τὴν κατάπτωση τοῦ κράτους ὁ Δούκας τὴν ἀνάγει στὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η', πράγμα ποὺ ἐπισημαίνει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του (VI 2, 49,10-19), στὴν εἰσαγωγή του θυμίζει στὸν ἀναγνώστη ποιὰ ἦταν τὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Λασκαριδῶν καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Τούρκων, προτοῦ προχωρήσει στὶς ἐδαφικὲς ἀπώλειες τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καὶ τῶν διαδόχων του. Ἡ ἱστορική του ἀναδρομὴ ἀπολήγει σὲ ἕνα κομβικὸ σημεῖο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ τέλος καὶ τὴν ἀπαρχὴ συνάμα μιᾶς ἐποχῆς: τὸ πέρασμα, δηλαδή, ἀπὸ τοὺς Λασκαρίδες, τοὺς κυρίαρχους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στοὺς Παλαιολόγους, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν ὁποίων ὁ μικρασιατικὸς ἑλληνισμὸς καταστράφηκε σχεδὸν ὁλοσχερῶς.

Ἡ Ἱστορία τῶν τελευταίων Παλαιολόγων ἀρχίζει μὲ τὸ ἔτος 1341, δηλαδὴ μὲ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' καὶ

τὶς ἀξιώσεις ποὺ πρόβαλε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς στὸν βυζαντινὸ θρόνο, ἔχοντας ἀναλάβει ἤδη τὴν ἀντιβασιλεία (V 1, 41,12 κ.ἑ.). Αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς Ἱστορίας, δηλ. ἀπὸ τὸ 1341 ἕως καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ Μανουὴλ Β' στὴν ἐξουσία τὸ 1391, εἶναι σχετικὰ συνοπτικὸ (V 1-XIII 5, 41,12 - 77,13), πλαισιώνεται ὅμως μὲ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου μὲ κύριους πρωταγωνιστὲς φυσικὰ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἀφήγηση ἐπικεντρώνεται συνεπῶς στὸν ἐπεκτατισμό τους, ἐνῶ παράλληλα γίνονται σύντομες ἀναφορὲς στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου. Περιττὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων τὴν εἶχαν οἱ ἐπιτιθέμενοι καὶ οἱ ἀμυνόμενοι μοιραῖα ἀντιδροῦσαν, στὸν βαθμὸ ποὺ μποροῦσαν νὰ ἀντιδράσουν. Γιὰ πρακτικοὺς λόγους θὰ μπορούσαμε νὰ διαιρέσουμε τὴν ἱστορικὴ ὕλη σὲ τέσσερις ἑνότητες:

(1) Βασιλεία Βαγιαζὶτ (XIII – XVII): ἐπιτυχεῖς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων στὸ Αἰγαῖο, Εὔβοια, Ἀθήνα καὶ κατάκτηση Θεσσαλονίκης (1390). Ἀποκλεισμὸς τῆς Βασιλεύουσας, ἔκκληση γιὰ βοήθεια στοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης, ἧττα τῶν δυτικῶν δυνάμεων στὴν Νικόπολη (1396). Ἐμφάνιση Τιμούρ, μάχη τῆς Ἄγκυρας (1402), αἰχμαλωσία καὶ θάνατος Βαγιαζίτ. Παρεκβάσεις γύρω ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ θρόνο: ἀναγόρευση Μανουὴλ Β' καὶ διεκδίκηση τῆς βασιλείας ἀπὸ τὸν ἀνιψιό του Ἰωάννη Ζ'. Ταξίδι Μανουὴλ Β' στὴν Δύση.

(2) Βασιλεία Μωάμεθ Α' (XVII-XXII): Ἐμφύλιοι πόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς διαδόχους τοῦ Βαγιαζὶτ καὶ ἐπικράτηση τοῦ Μωάμεθ Α', ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἀποτιμῶνται θετικὰ ἀπὸ τὸν Δούκα.

(3) Βασιλεία Μουρὰτ Β' (XXIII-XXXIII: ἐπιτυχεῖς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων στὰ διάφορα μέτωπα τοῦ πολέμου, συγκρούσεις μὲ ἀνταγωνιστές, τρίμηνη πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως, κατάκτηση Θεσσαλονίκης (1430), πόλεμοι στὰ Βαλκάνια ἐναντίον τῶν Βλάχων, τῶν Σέρβων καὶ τῶν Οὔγγρων, ὅπως καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἡ ἀποτυχία τῆς σταυροφορίας τῆς Βάρνας (1444) καὶ ἡ μάχη στὸ Κόσοβο (1448), δύο γεγονότα ποὺ σηματοδοτοῦν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία στὰ Βαλκάνια. Ἀποτίμηση τῆς βασιλείας τοῦ δίκαιου καὶ φιλεύσπλαχνου Μουράτ. Παρεκβάσεις τοῦ Δούκα γύρω ἀπὸ τὸν θεσμὸ τῶν γενιτσάρων, τὰ αἴτια

τῶν τουρκικῶν ἐπιτυχιῶν καὶ ἀντιστοίχως τῆς κακοδαιμονίας τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς παραγωγῆς τῆς στυπτηρίας στὴν Φώκαια κ.ἄ.

(4) Βασιλεία τοῦ Μωάμεθ Β′ (XXXIV-XLV): ὁ κύριος στόχος τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Βασιλεύουσας – *ἢ τὴν Πόλιν λαμβάνω ἢ ἡ Πόλις λαμβάνει με ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα* (XXXVIII 18, 345,20-21). Ἐφαρμογὴ σχεδίων γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τῆς πόλης μὲ τὴν ἀνέγερση φρουρίου στὸ Ἱερὸν Στόμιον. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, Κωνσταντίνος ΙΑ′, ἐπικαλεῖται ματαίως τὴν θεία δικαιοσύνη, ἐνῶ οἱ κάτοικοι βρίσκονται σὲ ἀπόγνωση, διότι ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἐπίκειται ἡ ὥρα τῆς καταστροφῆς. Καὶ ἐνῶ γίνονται οἱ τελευταῖες προετοιμασίες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πολιορκητῶν πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐπίθεση, στὸν λαὸ ἐπικρατεῖ ἀναστάτωση ἐξαιτίας τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὴν ὁποία ὑποδαυλίζει μὲ δηλώσεις του ὁ Γεννάδιος Σχολάριος. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς ἅλωσης, ἡ πτώση Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ἡ εἴσοδος τοῦ Μωάμεθ Β′ στὴν Βασιλεύουσα καὶ ὁ ἐποικισμὸς τῆς λεηλατημένης πρωτεύουσας. Ἀκόμη γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἐκστρατεία τοῦ Μωάμεθ Β′ ἐναντίον τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων καὶ στὶς κατακτήσεις τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ἡ ἀφήγηση διακόπτεται ἀπότομα μὲ τὴν κατάληψη τῆς Λέσβου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1462. Σ' αὐτὴν τὴν ἑνότητα γίνονται διάφορες παρεκβάσεις, συχνὰ μὲ ἐνδιαφέρουσες αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορές.

Οἱ τουρκικὲς πηγὲς τοῦ Δούκα γιὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο παραμένουν ἄγνωστες, τὸ ἴδιο ὅμως ἰσχύει ἐν πολλοῖς καὶ γιὰ τὶς ἑλληνικές. Διότι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, δηλαδὴ μετὰ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ καὶ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ γιὰ ὅλο τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα, δὲν διαθέτουμε ἱστορικὲς μαρτυρίες. Ὁ Δούκας γιὰ τὰ σύγχρονα γεγονότα στηρίχτηκε προφανῶς σὲ μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων, τὶς ὁποῖες μάλιστα συχνὰ σχολιάζει (XXXIX 14, 361,18-19). Γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε πρόσβαση καὶ σὲ γραπτὸ ὑλικό. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι χρησιμοποίησε στὴν ἀρχὴ τῆς ἀφήγησής του ἐντελῶς ἐπιλεκτικὰ τὴν Ἱστορία του Νικηφόρου Γρηγορᾶ, ἀναφορικὰ μὲ τὴν δολοφονία τοῦ μεγάλου δούκα Ἀλεξίου Ἀποκαύκου καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν Μογγόλων στὴν Μικρὰ Ἀσία. Πιθανὸν νὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς ἅλωσης τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ Ἰωάννη Ἀναγνώστη.[25] Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τὴν χρήση τουρκικῶν πηγῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων, λογικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποίησε καὶ γραπτὸ ὑλικό. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν ποὺ παραθέτει γύρω ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ δρώμενα μὲ πρωταγωνιστὲς τοὺς τούρκους σουλτάνους. Ἄλλωστε, ἡ μικρασιατικὴ καταγωγὴ τοῦ Δούκα καὶ ἡ ἐξοικείωσή του μὲ τὸν μουσουλμανικὸ περίγυρο, σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν ἐπαγγελματική του δραστηριότητα ὡς γραμματέα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Φώκαιας Ἰωάννη Ἀδοῦρνο, δὲν θὰ ἀπέκλειε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀξιοποίησε γραπτὲς μαρτυρίες. Ἄλλωστε, φαίνεται νὰ γνώριζε τὴν γλώσσα, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν Τούρκων. Πέρα ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, τὶς ἐμφύλιες συγκρούσεις καὶ τὶς διαδοχὲς στὴν ἐξουσία, συχνὰ στέκεται σὲ λεπτομέρειες ποὺ δείχνουν ἕναν ἱστορικὸ μὲ κάποια φαντασία, ὅπως ἡ περιγραφὴ τοῦ Τζινεὴτ νὰ προσέρχεται στὸν γιὸ τοῦ Βαγιαζὶτ Μουσουλμὰν βάζοντας θηλιὰ γύρω ἀπὸ τὸν λαιμό του σὲ ἔνδειξη ὑποταγῆς (XVIII 11, 121,6-10),[26] ἀλλὰ καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Τιμοὺρ νὰ παίζει σκάκι μὲ τὸν γιό του καὶ μάλιστα νὰ χάνει, ἀφοῦ εἶχε προηγουμένως μάθει ὅτι ὁ Βαγιαζὶτ ἔχασε τὸν πόλεμο καὶ μάλιστα τὸν ἔφεραν μπροστά του αἰχμάλωτο. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ὁ Δούκας καταγράφει τὶς ὀνομασίες καὶ τὶς κινήσεις τοῦ παιχνιδιοῦ στὰ περσικὰ καὶ τὰ ἰταλικὰ (XVI 9-10, 99,16-33). Εἶναι ὁ μόνος ἐπίσης ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὸ θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ Μουσταφᾶ Περκλητζία (PLP 22474), ὁ ὁποῖος κήρυττε ἀκτημοσύνη καὶ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων. Ὁ Δούκας ἀπέρριπτε τὸ μήνυμα τοῦ τούρκου κήρυκα, τὸν ὁποῖο μάλιστα ἀποκαλεῖ *ψευδαββᾶ*, διαβλέποντας σ' αὐτὸν ἕναν ὕπουλο ἐχθρὸ τῆς Ὀρθοδοξίας, διότι ἀπηύθυνε τὸ κήρυγμά του καὶ στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Χίου καὶ τῆς Σάμου: *Πλανήσας δὲ τοὺς πάντας*

25. V. Grecu, «Pour une meilleure connaissance de l' historien Doukas», *Mémorial L. Petit*, Βουκουρέστι 1948, 135-137. Δ.Μ. Νίκου, *Πηγές και επιδράσεις του ιστορικού έργου του Δούκα*, [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας], Θεσσαλονίκη 2009, 39-41, 51.

26. Αὐτὴ ἡ σκηνὴ φέρνει στὸν νοῦ κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνό, ποὺ ἐπίσης ἔβαλε θηλιὰ στὸν λαιμό του ὅταν παρουσιάστηκε μετανιωμένος γιὰ τὰ κατορθώματά του στὸν ἐξάδελφό του Μανουὴλ Α′ (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, van Dieten, 226,86-227,7).

ἀγροίκους ἐν αὐτῷ τῷ δόγματι, ὑπούλως ἐπραγματεύετο καὶ τὴν τῶν χριστιανῶν φιλίαν (XXI 11, 151,1-2).[27] Τὸ κήρυγμά του πάντως διαδόθηκε ἀστραπιαῖα ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Ἰωνίας καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ Στυλάριον, ἀπέναντι τῆς Χίου, προκαλώντας κοινωνικὴ ἀναστάτωση, ὅταν οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς ξεκίνησαν νὰ τὸ καταπνίξουν, ἐξαπολύοντας σκληροὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ σθεναρή τους ἀντίσταση καὶ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ διδασκάλου τους ἔκαναν προφανῶς βαθιὰ ἐντύπωση στὸν Δούκα, γι' αὐτὸ καὶ ἀναζήτησε πληροφορίες γιὰ τὸν Μουσταφὰ Περκλητζία καὶ τοὺς ὀπαδούς του ἀπὸ παλαιοτέρους (XXI 11-15, 149,27-153,31).[28] Τέλος, πολύτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχει γιὰ διάφορους τουρκικοὺς λαοὺς (Τουρκομάνους, ἀνατολικοὺς Τούρκους, Ὀσμανλῆδες, ἀλλὰ καὶ Χαζάρους, Τατάρους κ.ἄ.), ἢ γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ θεσμοῦ τῶν γενιτσάρων (XXIII 9, 179.5 κ.ἑ.). Ἐπίσης στὸ κείμενό του παρεμβάλλονται τουρκικοὶ ὅροι, τοὺς ὁποίους ἑρμηνεύει πάντα μὲ ἀκρίβεια: *ἀκιντζίδες* (ἀποκρισιάριοι, 189,16,18), *ἀζάπιδες*, (*οἳ καὶ γενίτζαροι κέκληνται*, 288,2), *ζαρκουλᾶς* (εἶδος πίλου, 113,7), *τούρουν τούρουν κατζμᾶν* (*στῆτε, στῆτε, μὴ φεύγετε*, 77,5-6).

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ὁ Δούκας ἀναγνωρίζει τὴν στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων καὶ τὶς ἀδιαμφισβήτητες ἀρχηγικές τους ἱκανότητες. Στοὺς μετριοπαθεῖς καὶ δίκαιους ἡγεμόνες ἀποδίδει τὸν ἔπαινο (Μωάμεθ Α', Μουράτ), ἐνῶ στοὺς διεφθαρμένους καὶ ἀκόλαστους τὴν μομφή. Γενικὰ θεωρεῖ ὅμως τὸ τουρκικὸ γένος ἀσελγὲς – *καὶ γὰρ ἀκράτητον τὸ γένος αὐτὸ καὶ οἰστρομανὲς ὡς οὐδὲ ἕν τῶν πάντων γενῶν, ἀκόλαστον ὑπὲρ πάσας φυλὰς καὶ ἀκόρεστον ἀσωτίαις* (X 1, 59,11-13). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, συσχετίζει τὸν ἐπεκτατισμό τους μὲ τὴν θρησκεία τοῦ Ἰσλάμ, καὶ τὰ προστάγματα τοῦ προφήτη τους: *Καὶ γὰρ*

27. Ἀντίθετα, ἡ S. K. Krasavina, «Mirovozzrenie i social'no-političeskie vzgliady vizantijskogo istorika Duki», *VizVre* 34 (1973) 99-100, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Δούκας ἀντιμετώπισε μὲ συμπάθεια τὸ θρησκευτικὸ καὶ κοινωνικὸ κίνημα τοῦ Περκλητζία. Γιὰ μία μαρξιστικὴ ἑρμηνεία τοῦ κινήματος, βλ. A.S. Stepanov, «Trud Duki kak istočnik po istorii vostanija Berklidzi Mustafy načala XV v.», *VizVre* 5 (1952) 99-104.

28. Βλ. καὶ H.I. Cotsonis, «Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafa. Ein Märtyrer für die Koexistenz zwischen Islam und Christentum», *BZ* 50 (1957) 397-404.

ἐπιμόνως ἐργάσομαι τοῦ προσθεῖναι καὶ ἐπαυξῆσαι πόλεις καὶ χώρας καβουρίδων ποιῆσαι τῶν Μουσουλμάνων εἶναι (XXIV 12, 199,3-5). Οἱ δίκαιοι καὶ μετριοπαθεῖς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς σουλτάνοι (Μωάμεθ Α', Μουράτ) πεθαίνουν εἰρηνικά, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀπηνεῖς ποὺ εἶχαν κακὸ τέλος (XXII 8, 163,23-26. XXXIII 6, 285,1-14). Ἡ στάση τοῦ Δούκα, ὡστόσο, δὲν εἶναι φιλοτουρκική. Σὲ ἀντίθεση μάλιστα μὲ τὸν Κριτόβουλο, θεωρεῖ ἀνεπίτρεπτο νὰ γράψει τὰ μετὰ τὴν Ἅλωση καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς νίκες καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Μωάμεθ Β': *Ταῦτα, ἃ γράφω μετὰ τὴν τῆς Πόλεως ἅλωσιν, οὐκ ἔξεστί μοι γράφειν· οὐ γὰρ ἦν πρέπον χρονογραφεῖν μοι νίκας καὶ ἀνδραγαθήματα τυράννου δυσσεβοῦς καὶ ἐχθροῦ ἀσπόνδου καὶ ὀλετῆρος τοῦ γένους ἡμῶν* (XLII 14, 399,19-21).

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ ἐκφράζεται ἐνίοτε εὐνοϊκά, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε τοὺς μελετητὲς στὴν θεωρία ὅτι ὁ Δούκας στηρίχτηκε σὲ κάποια φιλοκαντακουζηνικὴ πηγή,[29] ἀλλὰ ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε ἀπὸ τὰ σχόλιά του εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ κολακευτικὴ γιὰ τὸν «ἀπρόθυμο αὐτοκράτορα». Ἄλλωστε, σ' αὐτὸν ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ μάλιστα τοῦ χρεώνει ἐξολοκλήρου τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων στὴν ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια, μὲ τὶς γνωστὲς καταστροφικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὰ δυτικὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὅμορους λαούς ἡ μοιραία ἀπόφασή του: *οἶμαι τοῦ Θεοῦ εἰς τοῦτο σκληρύναντος τὴν καρδίαν αὐτοῦ* [*Καντακουζηνοῦ*] *τοῦ διχοστατῆσαι τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καὶ διὰ μέσου τούτων εἰσάξαι τοὺς Τούρκους τοῦ καταφθεῖραι πᾶσαν γῆν Ῥωμαίων* (VI 2, 49,5-7). Ἀκόμη χαρακτηρίζει ὀλέθρια τὴν ἀπόφασή του, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει τὸν θρόνο, νὰ ἐμπλέξει στὴν ἐμφύλια διαμάχη τοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Τούρκους, καθιστώντας τους ρυθμιστὲς τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὶς τύχες τῆς αὐτοκρατορίας περίοδο: *βουλὴν βουλεύεται πονηράν, Θεοῦ σκληρύνοντος, οἶμαι, τὴν καρδίαν αὐτοῦ διὰ τὸ καταποντισθῆναι ἄρδην τοὺς Ῥωμαίους* (IX 1, 57,32-33). Τὴν ἴδια ὅμως ἐγκληματικὴ πολιτικὴ ἀκολούθησε, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Καντακουζηνοῦ, καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα, ἡ χήρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ἡ ὁποία συμμάχησε μὲ τὸν τοῦρκο ἐμίρη Ὀρχάν. Τὰ συμμαχικὰ τουρκικὰ στρατεύματα λεηλατοῦσαν ἀνεμπόδιστα αὐτὸ τὸ διάστημα τὴν Θράκη καὶ μαζὶ μὲ

29. Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Byzantina*, 136. Hunger, *Literatur*, I, 491. *Λογοτεχνία*, II, 346.

τὴν λεία τους ἔπαιρναν αἰχμαλώτους καὶ τοὺς μετέφεραν πρὸς πώληση μέσα στοὺς δρόμους τῆς Κωνσταντινούπολης. Γι' αὐτὴν τὴν κατάντια καὶ τὴν δυστυχία τοῦ ἄμοιρου λαοῦ ἀκέραιη ἔφεραν τὴν εὐθύνη, κατὰ τὸν Δούκα, τόσο οἱ σύμβουλοι τῆς ξενόφερτης αὐτοκράτειρας (VIII 1, 55,21-57,9) ὅσο καὶ ὁ Καντακουζηνός, ὁ ὁποῖος προκειμένου νὰ ἀποκτήσει τὴν πορφύρα συμφώνησε νὰ δώσει στὸν Ὀρχὰν τὴν θυγατέρα του ὡς γυναίκα *μετὰ καὶ πολλῶν θησαυρῶν χάριν προικὸς καὶ ἔχειν αὐτὸν ὡς υἱὸν καὶ ὑπακούειν αὐτῷ εἰς πάντα τὰ θελήματα αὐτοῦ* (IX 1-2, 59,5-7), μὲ ἀντάλλαγμα καὶ μόνον τὴν ἀποστολὴ στρατευμάτων. Σκοπίμως ὁ ἱστορικὸς παρουσιάζει τὸν Καντακουζηνὸ ὑπερφίαλο καὶ ὑπερόπτη, ὅταν προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας μὲ ἀπειλὲς καὶ ὑποσχέσεις νὰ τοῦ ἀνοίξουν τὶς πύλες, προβάλλοντας μάλιστα τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν καταφρονοῦν, ἐκεῖνον τὸν ἔνδοξο, τὸν ἀριστοκράτη καὶ πλούσιο, αὐτοὶ ποὺ εἶναι μιξοβάρβαροι καὶ παρακατιανοὶ τὸ γένος: *οὐκ εἰμὶ τῶν ἐνδόξων, τῶν εὐγενεστάτων [...] τῶν ἐν πλούτῳ καυχωμένων ὁ ὑπέροχος, τῶν ἐν στρατηγίαις ὁ ἀλκιμώτατος; Τί με καταφρονεῖτε; Καὶ τοῦτα, γένος τῆς κάτω τύχης καὶ μιξοβάρβαρον τυγχάνοντες* (IX 3, 61,20-23). Ἀλλὰ καὶ ἡ σκηνὴ τῆς στέψης τοῦ Καντακουζηνοῦ στὸ τέλος τοῦ αἱματηροῦ πολέμου μαζὶ μὲ τὴν γυναίκα του καὶ τὸν γιό του Ματθαῖο, ἐπὶ τοῦ ἰδίου βήματος μὲ τοὺς νομίμους βασιλεῖς, ἀποπνέει εἰρωνεία, ἂν ὄχι σοβαροφάνεια: *καὶ ἦν ἰδεῖν ἐν τῇ πανδαισίᾳ ἐκείνῃ ὁρμαθὸν βασιλέων καὶ βασιλίδων, δεσποτῶν καὶ δεσποινῶν, ὡς τὸ πάλαι δωδεκάθεον* (X 3, 65,5-6). Δὲν γεννᾶται καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ Δούκας δὲν ἔτρεφε ἰδιαίτερη συμπάθεια γιὰ τὸν Καντακουζηνό, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸν Μιχαὴλ Η', ποὺ καταπάτησε τοὺς ἱεροὺς ὅρκους καὶ τὰ δίκαια τοῦ νομίμου διαδόχου στὸν θρόνο Ἰωάννη Λάσκαρη (VI 2, 49,9-19), ἢ καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Ε', ἡ μόνη φροντίδα τοῦ ὁποίου, ὅπως γράφει, ἦταν ἡ καλοπέραση, τὰ συμπόσια καὶ οἱ ἔρωτες: *ἦν γὰρ ὡς ἐπιπολὺ κοῦφος καὶ μὴ πολυπραγμονῶν ἐν ἄλλοις τὰ πράγματα πλὴν ἐν γυναιξίν* (XII 2, 71,23-24. Πβ. καὶ X 4, 65,9-12. XIII 4, 77,8-10).[30] Ἀντίθετα, ἐξαίρει τὴν σωφροσύνη καὶ τὴν κοσμιότητα τοῦ Μανουὴλ Β' (XXVIII 7, 237,7-11), ἐνῶ γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ φιλενωτικοῦ

30. Ὁ Δούκας σὲ ἄλλο σημεῖο κατηγορεῖ τὸν Ἰωάννη Ε' καὶ γιὰ τὴν ὑπεξαίρεση χρημάτων ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς πρωτεύουσας, πληροφορία ἡ ὁποία δὲν διασταυρώνεται, ὅσο γνωρίζω, μὲ ἄλλη πηγή: *Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάννης διέτη χρόνον ἐν τῇ*

Ἰωάννη Η' δὲν προβαίνει σὲ καμία ἀξιολόγηση πέραν τοῦ ὅτι ἦταν ὁ τελευταῖος ἐστεμμένος αὐτοκράτορας (XXXIII 1, 279,14-18).

Ἡ Ἱστορία τοῦ Δούκα ὡς πρὸς τὶς βασικές της ἀρχὲς εἶναι καθ' ὅλα παραδοσιακή. Ἀπηχεῖ πάγιες ἀντιλήψεις, ὅπως, φερειπεῖν, περὶ τοῦ ροῦ τῆς ἱστορίας ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς τῆς θείας πρόνοιας – *μετασκευάζει ὁ σοφὸς ἀρχιτέκτων Θεὸς τὰ πάντα καὶ ἐν μιᾷ ὥρᾳ τὰ καλῶς ἱστάμενα καταστρέφει, τὰ δὲ κακῶς κείμενα ἀνεγείρει* (XXII 8, 163,6-7). Συνεπῶς, ἡ πολιτικὴ κατάπτωση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὁ ἀφανισμὸς τοῦ γένους ἑρμηνεύονται μὲ θεολογικοὺς ὅρους: *καὶ τὰ πάντα κακά, τί καὶ πῶς καὶ διὰ τί; διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν* (XXIX 5, 251,8-9).[31] Τὰ αἴτια τῆς κατάπτωσης συνδέονται πάντως καὶ μὲ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῶν δύο Ἀνδρονίκων, καί, στὴν συνέχεια, μὲ τοὺς πολέμους ποὺ διεξήγαγε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς προκειμένου νὰ ἀποκτήσει τὸν θρόνο. Ἐπίσης, τὸ ἔγκλημα ποὺ ἀνέβασε στὴν ἐξουσία τὸν Μιχαὴλ Η' θεωρεῖται ὁρόσημο, διότι ἔκτοτε ἡ θεία χάρις ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τοὺς ρωμαίους βασιλεῖς, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ μὲ τοὺς ὁρκοκαταλύτες Ἰουδαίους, οἱ ὁποῖοι ἀπέσπασαν τὴν θεία ὀργὴ τὸν καιρὸ τοῦ δεσποτικοῦ πάθους. Μὲ ἄλλους λόγους, θεωρεῖ τοὺς Παλαιολόγους σφετεριστὲς τοῦ θρόνου (VI 2, 49,5-19). Ἡ ἠθικὴ κατάπτωση ἀναπόφευκτα ἐπέφερε τὴν πολιτική, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας νὰ θεωρεῖται πλέον προδιαγεγραμμένο: *ὅτι ἐν ὀλίγῳ πάντα τὰ τῆς Θρᾴκης καὶ μέχρι Δανούβεως, ὑπὸ χεῖρας τῶν Τούρκων πεσοῦνται καὶ αὐτοκράτορες φανήσονται ὡς ἐν ὀλίγῳ* (V 5, 47,12-13). Οἱ βυζαντινοὶ βασιλεῖς παρουσιάζονται ἐντελῶς ἄπραγοι καὶ ἀδύναμοι νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ὁρμὴ τῶν τούρκων ἐπιδρομέων. Ἄλλωστε, κανεὶς ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες δὲν προβάλλεται γιὰ τὶς ἱκανότητές του, μὲ μοναδικὴ ἴσως ἐξαίρεση τὸν Μανουὴλ Β': *ὄντως σοφώτατος καὶ ἐνάρετος ἔν τε σωφροσύνῃ καὶ κοσμιότητι* (XXVIII 7, 237,8-9). Τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἀπειλοῦν διαρκῶς τὴν πρωτεύουσα καὶ οἱ βασιλεῖς βρισκόμενοι σὲ ἀπόγνωση, μαζὶ μὲ τὸν λαό τους, τὸ μόνο ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν εἶναι νὰ ὑψώσουν τὰ χέρια τους στὸν Θεὸ ἐπικαλούμενοι τὸ δίκαιο

Ἰταλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ διαβιβάσας καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν Ἰταλῶν καὶ Γερμανῶν θησαυροὺς ἐγκολπωσάμενος χάριν εὐεργεσίας ἕνεκα τῆς Πόλεως παραφυλακῆς (XI 2, 67,8-10).

31. *τοῖς ἀσεβέσι παρεδόθημεν καὶ δικαίως ὑπ' αὐτῶν κολαζόμεθα, τοῦ Θεοῦ τοῦτο καλῶς καὶ δικαίως ὁρίσαντος* (XXIII 8, 177,20-21 Πβ. καὶ XXXII 5, 277,16-18).

(XV 7, 91,23-28) ἢ νὰ δηλώνουν εὐθέως τὴν ἀδυναμία τους, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑʹ στὸν Μωάμεθ Βʹ, ὁ ὁποῖος ἄφηνε πλέον τὶς τύχες τοῦ λαοῦ του στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ: *Ἐγὼ γὰρ πρὸς τὸν Θεὸν καταφεύγω καί, εἰ θελητὸν αὐτῷ ἐστι τοῦ δοῦναι καὶ τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖράς σου, τίς ὁ ἀντειπεῖν δυνάμενος;* (XXXIV 11, 305,29-30). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις παρουσιάζονται νὰ τρέφουν φροῦδες ἐλπίδες, ὡσὰν νὰ μὴν εἶχαν ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικήτητα,[32] ἢ νὰ παίρνουν βεβιασμένες καὶ ἀνόητες ἀποφάσεις (XXXIV 2, 293,7 κ.ἑ.). Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλει ὁ Δημήτριος Λεοντάρης στὸν τοῦρκο συνομιλητή του, ὅτι ὁ Θεὸς τιμωρεῖ τοὺς παραβάτες τῶν ὅρκων –*κακῶς καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ζωῆς ἐξέπεσον*– τὸν ἀφήνει φυσικὰ ἐντελῶς ἀδιάφορο καὶ δὲν τοῦ προκαλεῖ καμία ἐντύπωση (XXIV 12, 199,16-30). Οἱ Τοῦρκοι διατηροῦν, ὅπως προαναφέρθηκε, τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων καὶ φυσικὰ πρωτοστατοῦν σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀφήγηση. Τὸ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ κυριαρχήσουν σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση τὸ προφητεύει στὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἐξιστόρησης ὁ πρόγονος τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε βρεῖ ἄσυλο κοντά τους (V 5, 47,11-16).

Τὸ θέμα τῶν προφητειῶν καὶ τῶν λογῆς λογῆς προβλέψεων καὶ προρρήσεων σὲ σχέση μὲ τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸ μέλλον τοῦ χριστιανικοῦ γένους στὸ κείμενό του μᾶς προβληματίζει. Ὄχι, βέβαια, τὸ βιβλικὸ πλαίσιο ποὺ ἔχει κατὰ νοῦ ὁ Δούκας καὶ στὸ ὁποῖο τοποθετεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη, χαρακτηρίζοντάς την Νέα Ἱερουσαλήμ, ὁπότε ἡ Ἅλωση τῆς Πόλης βρίσκει τὸ πρότυπό της στὰ λόγια τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πρόκειται γιὰ μιὰ πανάρχαια προσέγγιση στὰ ἱστορικὰ δρώμενα, ποὺ κατευθύνονται στὴν τελικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὶς βουλὲς τοῦ Ὑψίστου. Στὶς ἀντιλήψεις του ὁ Δούκας, δὲν δείχνει νὰ εἶναι προληπτικός, ἀφοῦ κατὰ κανόνα καταγράφει τὰ γεγονότα ὅπως εἶναι καὶ μὲ νηφαλιότητα, μὲ ἐξαίρεση τὶς λίγες σχετικὰ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ὑπεισέρχεται ὁ συναισθηματικὸς παράγοντας, ὅπως στὴν περιγραφὴ τῆς Ἅλωσης καὶ στὴν στάση τῶν φανατικῶν ἔναντι τῶν φιλενωτικῶν. Γεγονὸς εἶναι ὅτι πιστεύει ἢ ἀκριβέστερα θέλει νὰ πιστεύει ὅτι καὶ ἡ τουρκικὴ τυραννία

32. Ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Μανουὴλ Βʹ, ποὺ πίστευε σὲ μιὰ εἰρηνικὴ πλέον συνύπαρξη μὲ τὸν Μουρὰτ Βʹ, ὅταν ἔγινε κηδεμόνας τῶν παιδιῶν τοῦ Μωάμεθ Αʹ: *ταῦτα ὀνειροπολῶν ὁ βασιλεὺς ἔχαιρεν, ἡ δὲ τύχη τῶν Ῥωμαίων ὁρῶσα τὸ μέλλον ἔστενε* (XXII 10, 167,28-29).

θὰ ἐκλείψει στὸ τέλος μετὰ τὴν ὁλικὴ καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Αὐτὴν τὴν σκέψη τὴν περνᾶ στὸ κείμενό του ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα, ὅπως στὸ «προφητικὸ ὄνειρο» τοῦ Μουρὰτ Βʹ (XXXIII 8, 287,5-11), ἀλλὰ καὶ στὸν χρησμὸ ποὺ δόθηκε στὸν Μιχαὴλ Ηʹ, μὲ τὴν λέξη-κλειδί, *μαμάϊμι*, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν σειρὰ τῶν αὐτοκρατόρων μὲ τὰ ἀρχικά τους, ποὺ θὰ τὸν διαδεχτοῦν μετὰ τὸν θάνατό του (XLII 14, 401,7-14).[33] Ὁ Δούκας ἀνέμενε νὰ πραγματοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ προφητεῖες γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ γένους: *ὀνειροπολοῦντες ἐκδεχόμεθα τὴν ἀνάρρυσιν* [...] *καὶ τὰ προρρηθέντα παρά τινων εὐλαβῶν ἀνδρῶν εἰς ἐκδοχὴν ἐλπίζοντες* (XLII 14, 401,1618). Ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου δὲν εἶναι ξεκάθαρος, πότε θὰ ἐπέλθει αὐτὴ ἡ κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ ἢ τέλος πάντων πῶς ἀντιλαμβανόταν τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, μετὰ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ κράτους τῶν Ρωμαίων: *Ἴσθι, τέκνον, εἰ μὴ παντελὴς φθορὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπέλθοι, οὐκ ἐπιγελάσει τοῖς χριστιανοῖς ἡ τύχη· δεῖ γὰρ τὴν Πόλιν ὑπὸ τῶν Τούρκων φθαρῆναι καὶ οὕτω τὰ τῶν χριστιανῶν δυστυχήματα τέλος ἕξουσι* (XXXVIII 13, 343,18-20). Ἀλλὰ καὶ ἡ δήλωσή του ὅτι ξεκίνησε νὰ γράφει τὸ ἔργο του ἐπειδὴ πίστευε στὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τῶν Ὀθωμανῶν στέκεται κάπως μετέωρη καὶ ἀσαφής: *Ἀλλὰ τὸ πεῖσάν μοι γράφει ἐστὶ τοῦτο, ὃ λέξων ἔρχομαι. Ἔμαθον παρά τινων γερόντων τιμίων ἀνδρῶν, ἔτι νέος ὤν, ὅτι τὸ τέλος τῆς τυραννίδος τῶν Ὀτμάνων ἔσται ὁμοῦ φθάσαν σὺν τῷ τέλει τῆς βασιλείας τῶν Παλαιολόγων. Ὁμοῦ γὰρ ἤρξαντο ὁ Ὀτμὰν ἐν τυραννίδι καὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐν βασιλείᾳ* (XLII 14, 399,21-401,3). Ἀλλοῦ, ὡστόσο, σημειώνει ὅτι ἄρχισε νὰ γράφει μὲ τὴν προτροπὴ κάποιων μοναστριῶν (XXXVI 2, 315,21-23). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς δοξασίες περὶ τοῦ τέλους τοῦ κράτους τὶς ἀπορρίπτει ἀσυζητητί, πιστεύει, ὅμως, κάπως ἀόριστα ὅτι θα ἀνορθωθεῖ καὶ πάλι τὸ γένος μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφή, ἀφοῦ καὶ ἡ τουρκικὴ τυραννία θὰ ἔχει παρόμοιο τέλος.[34]

Γιὰ τὰ λαϊκὰ στρώματα δὲν τρέφει ἰδιαίτερη συμπάθεια, διότι ὁ λαὸς ἄγεται καὶ φέρεται ἐντελῶς ἀπερίσκεπτα ἀπὸ τοὺς ἐπιτήδειους πάντα δημαγωγούς.

33. Ἀναφορὰ στὸν χρησμὸ γίνεται καὶ σὲ ἕνα Βραχὺ Χρονικό: *καὶ οὕτως ἀπώλετο ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων ἐν τῷ δυστυχεῖ Δράγασι* [...] *ἐπληρώθη δ' ὁ χρησμὸς τὸ μαμάϊμι* (*Χρονικὸν* 22,53, Schreiner, I, 188).

34. B. Flusin, «Prédictions et prophéties dans l'oeuvre de Doucas», *L'écri-*

Οἱ τοῦ δήμου χυδαῖοι, φερειπεῖν, ἔβριζαν τὸν Καντακουζηνὸ ἀπὸ τὰ τείχη, ὅσο ἦταν ἀποκλεισμένος, ὅταν ὅμως μπῆκε στὴν Πόλη τὸ ἴδιο πλῆθος τὸν ὑποδέχθηκε ὡς βασιλέα: *καὶ πάντες συνέῤῥεον ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτοῦ εὐφημοῦντες καὶ ὡς βασιλέα δοξάζοντες* (IX 4, 63,8-9). Στὶς παραμονὲς τῆς Ἁλώσεως πάλι, ὅταν οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν τὴν ὁμοψυχία καὶ τὴν συσπείρωση γύρω ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ἀγοραῖος λαὸς ἀναθεμάτιζε τοὺς ἑνωτικούς, κραυγάζοντας *τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἕνωσιν χρήζομεν* (XXXVI 4, 317,21-22).

Ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἱστορικοὺς τῆς Ἁλώσεως, ὁ Δούκας εἶναι ὁ πιὸ ἀκριβὴς καὶ καλὰ πληροφορημένος. Ἡ συμμετοχή του σὲ διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ οἱ πολλαπλὲς ἐπαφές του μὲ ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του τὸν καθιστοῦν μοναδικὸ γνώστη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη τὸ ἔργο του ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς περιόδου τῶν τελευταίων Παλαιολόγων. Οἱ πηγές του, καὶ ἰδιαίτερα τῶν γεγονότων ἐκείνων γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἄμεση σχέση ἢ συμμετοχή, δὲν μᾶς εἶναι γνωστές. Φαίνεται νὰ γνώριζε, ὡστόσο, καὶ νὰ χειριζόταν μὲ ἄνεση, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἰταλικά, καὶ τὰ τουρκικά, πράγμα ποὺ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα τῆς χρησιμοποίησης ἐνδεχομένως καὶ ξένων πρὸς τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα πηγῶν. Δηλώνει ἀκόμη ὅτι στηρίχτηκε σὲ προφορικὲς μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων –*οὕτως ἀκούσας γράφω* (XXXVIII 13, 343,13)– καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἅλωση καὶ τὴν μεγάλη σφαγὴ τῶν ἀμάχων τοῦρκοι στρατιῶτες τοῦ ὁμολόγησαν ὅτι ἔσφαζαν ὅποιον ἔβρισκαν ἐμπρός τους, φοβούμενοι ὅτι μέσα στὴν πόλη θὰ συναντοῦσαν πολὺ στρατό. Ἄλλωστε, θὰ προτιμοῦσαν νὰ πάρουν αἰχμαλώτους γιὰ νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν ἔναντι χρυσοῦ: *μετὰ τὸν πόλεμον ἐνέτυχον ἐγὼ πολλοῖς καὶ διηγήσαντό μοι, πῶς φοβούμενοι τοὺς ἔμπροσθεν, ἐσφάττομεν τοὺς προλαβόντας* (XXXIX 14, 361,18-21).

Γενικὰ τὸ ἱστορικό του ἔργο διακρίνεται γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του καὶ τὴν ἀξιοπιστία του. Ἦταν καλὸς γνώστης τῆς πολιτικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ Βαλκάνια, ἰδίως δὲ τῶν σερβικῶν καὶ τῶν ρουμανικῶν ζητημάτων.[35] Ἡ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1440, ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλης καὶ ἡ σύντομη ἱστορία της, ὅπως ἐκτίθενται στὸ ἔργο του, ἀποδεικνύουν τὴ σωστή του πληροφόρηση (XXX 6-7, 263,17-265,15). Περισσότερο ὅμως ἐξοικειωμένος ἦταν μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ἐπιπλέον δὲν ἦταν ἐντελῶς ἄμοιρος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, μολονότι τὸ ἔργο του εἶναι γραμμένο σὲ γλώσσα ἁπλή, ἂν ὄχι δημώδη –«συγκερασμένη δημοτική», κατὰ τὸν Κρουμπάχερ– ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν λείπουν οἱ βαρβαρισμοὶ καὶ οἱ ἀδόκιμοι τύποι, ὅπως δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀρχαϊσμοὶ ἢ ὁ δυικὸς ἀριθμός. Τὰ συνήθη φιλολογικὰ εὑρήματα μὲ τὰ ὁποῖα διανθίζουν τὸν γραπτό τους λόγο οἱ κλασικίζοντες συγγραφεῖς δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη θέση στὸ κείμενό του. Παραθέτει κάποιες δημηγορίες τῶν τούρκων ἡγεμόνων, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν γνωρίζουμε ἂν ἀποτελοῦν δάνεια ἢ ἂν εἶναι δικῆς του ἔμπνευσης (XIX 7, 125,30 κ.ἑ., XXIII.2, 169,27 κ.ἑ., XXIV 2, 183,9 κ.ἑ.). Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Τιμοὺρ πάντως στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη καὶ τοῦ Ἀρταξέρξη φαίνεται μᾶλλον ἄστοχη (XVI 4, 95,16-19), σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πετυχημένες παρομοιώσεις του: *καὶ ἦν ἰδεῖν γύροθεν τὴν πᾶσαν νῆσον ὡς ἀμπέλους τὰς φούρκας καὶ ὡς βότρυας τοὺς ἐν αὐταῖς κρεμαμένους* (XXI 8, 149,9-10. Βλ. καὶ XVII 6, 109,21-25).

Καταγράφει φυσικὰ φαινόμενα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ὡς κακοὺς οἰωνοὺς (XVI 3, 93,25-95,3), κακοκαιρίες (XVII 6, 109-16-19), ἀλλὰ καὶ λιμοὺς καὶ ἐπιδημίες (XVIII 3, 113,12. XX 3, 135,1-3. XIII 7, 79,6-14.). Ἡ ἔννοια τῆς τύχης στὸ ἔργο του δὲν ἔχει τίποτε τὸ πρωτότυπο οὔτε διαφέρει ἀπὸ τὴν χρήση τοῦ ὅρου ποὺ κάνουν παλαιότεροι ἢ νεότεροι ὁμότεχνοί του. Ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ἐμπόριο, ἰδίως τὴν παραγωγὴ καὶ διακίνηση τῆς στυπτηρίας ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη ὕλη γιὰ τοὺς βαφεῖς τῶν ἐνδυμάτων (XXV 4, 205,6-23). Σὲ ἄλλο σημεῖο περιγράφει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὸ χτίσιμο ἑνὸς κάστρου καὶ τὰ ὑλικὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν (ἄσβεστον, λίθους ἀκρογωνιαίους, ξύλα, σανίδας, πλίνθους ὀπτούς, XXII 1, 155, 1-13. XXXIV 8, 301,13-26). Ἀλλοῦ πάλι γράφει γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς γέφυρας (XXXVIII 21, 349,16-22), καὶ ἀναλυτικότερα δίνει τὴν περιγραφὴ

---

ture de la mémoire. La littérarité de l'historiographie, Actes du IIIe colloque international philologique ΕΡΜΗΝΕΙΑ. Nicosie, 6-7-8 Mai 2004, [Dossiers Byzantins 6], Παρίσι 2006, 353-373. Πβ. καὶ S.K. Krasavina, «Mirovozzrenie i social'no-političeskie vzgliady vizantijskogo istorika Duki», 106-107.

35. Γιὰ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Δούκα στοὺς Ρουμάνους, βλ. εἰδικότερα Grecu, *Ducas, Istoria Turco-Byzantina*, 9-11.

τοῦ πυροβόλου ὅπλου ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ Τοῦρκοι στὴν πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τὸ 1440 (XXX 7, 263,28-265,15), καὶ ἀργότερα τοῦ μεγάλου κανονιοῦ ποὺ κατασκεύασε ὁ οὖγγρος τεχνίτης γιὰ τὸν Μωάμεθ Β' στὴν Κωνσταντινούπολη (XXXV 1 καὶ 3, 309,7-17 καὶ 309,29-311,10. XXXVIII11, 341,10-21).[36] Ἡ στάση του ἔναντι τοῦ Μωάμεθ Β' εἶναι κάπως ἀμφίθυμη, ὅπως καὶ γενικότερα ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, τὴν δυναμικὴ τῶν ὁποίων δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ ἀμφισβητήσει. Στὸν πρόσωπο τοῦ Πορθητῆ, ἔβλεπε πράγματι τὸν ἐχθρὸ τοῦ Σταυροῦ καὶ τὴν προσωποποίηση τοῦ Ἀντιχρίστου (XXXIII 12, 289,19-22). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸν θεωροῦσε ἀνώτερο τοῦ Ξέρξη, τὸν παρομοίασε μάλιστα μὲ ἕναν ἄλλο Ἀλέξανδρο, διότι ὄχι μόνο μετέφερε τὸν στόλο του μέσα ἀπὸ τὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Γαλατᾶ στὸν Κεράτιο κόλπο, ἀλλὰ κατέλαβε καὶ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων: *Ἀλλ' ὑπὲρ τὸν Ξέρξην οὗτος· καὶ γὰρ ἐκεῖνος διαβὰς τὸν Ἑλλήσποντον, παρὰ τῶν Ἀθηναίων αἰσχύνην ἐνδυθεὶς ὑπέστρεψεν, οὗτος δὲ τὴν ξηρὰν ὡς ὑγρὰν διαβὰς τοὺς Ῥωμαίους ἠφάνισεν καὶ τὰς χρυσᾶς ὄντως Ἀθήνας τὰς κοσμούσας τὸν κόσμον, τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων εἷλεν* (XXXVIII 8, 339,10-14).

Ἐκδόσεις

I. BEKKER, *CSHB* (1834). –*PG* 157: 749-1166. –*Ducas, Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, ἐκδ. V. GRECU, [Scriptores Byzantini I], Βουκουρέστι 1958. –*Ducas, Historia Turco-Bizantina*, ἐκδ. J. ORTOLA SALAS – F. ALCONCHEL PEREZ, Μαδρίτη 2006.

Μεταφράσεις

Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Ducas. An annotated translation of the Historia Turco-Byzantina by H. MAGOULIAS, Detroit 1975. –[Μιχαὴλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, μετάφραση – εἰσαγωγὴ – σχόλια Β. ΚΑΡΑΛΗΣ, [Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας, 7] Ἀθήνα 1997. –Doukas, *Histoire turco-byzantine*: εἰσαγωγὴ – μετάφραση – σχόλια J. DAYANTIS, [διδ. διατρ., Université Paul Valéry – Montpellier III], Lille 2004. –Ducas, *Historia Turco-Bizantina*, μετάφρ. J. ORTOLÁ SALAS, F. ALCONCHEL PÉREZ, Μαδρίτη 2006.

36. Krasavina, «Mirovozzrenie i social'no-političeskie vzgliady vizantijskogo istorika Duki», 101.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 305-307. *Ἱστορία*, I, 616-620. –MORAVCSIK 247-251. –COLONNA, 39-41. –HUNGER, *Literatur*, – 490-494. *Λογοτεχνία*, II, 345-351.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

M. CALDI, *La lingua e lo stile del Ducas*, Napoli 1910. –E. ČERNOUSOV, «Duka, odin iz istorikov konca Vizantii», *VizVre* 21 (1914) 171-221. –W. MILLER, «The Historians Doukas and Phrantzes», *Journal of Hellenic Studies* 46 (1926) 63-71. –V. GRECU, «Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas», *Mémorial L. Petit*, Βουκουρέστι 1948, 128-141. –N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Δοῦκας ὁ ἱστορικὸς τῆς ἁλώσεως, ἐκ τοῦ ἰδίου του ἔργου», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950) 38-58. –A.S. STEPANOV, «Trud Duki kak istočnik po istorii vostanija Berklidzi Mustafy načala XV v.», *VizVre* 5 (1952) 99-104. –X.X. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, «Εἰς Μιχαὴλ Δούκαν», *Πλάτων* 4 (1952) 99-101. –A.S. STEPANOV, «Vizantijskie istoriki Duka i Frandzi o padenii Konstantinopolja», *VizVre* 7 (1953) 385-430. –N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζῆ – Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων*, Ἀθήνα 1953/1969. –M. DINIĆ, «Duki prevodilac o boju na Kosovu», *ZRVI* 8/2 (1964) 53-67. –S. BASTAV, «Valeur de l'oeuvre de Doukas au point de vue de l'histoire des Turcs», *Cultura Turcica* 2 (1965) 213-235. –S.K. KRASAVINA, «Duka i Sfrandzi ob unii pravoslavnoj i katoličeskoj cerkvej», *VizVre* 27 (1967) 142-152. –J.A. PAPADRI-

ANOS, «L'historien byzantin Doukas et les Serbes», *Cyrillomethodianum* 1 (1971) 113-120. –S.K. KRASAVINA, «Mirovozzrenie i social'no-političeskie vzgliady vizantijskogo istorika Duki», *VizVre* 34 (1973) 97-111. –S. KOTZABASSI, «Der Kopist des Geschichtswerkes von Dukas», *Symbolae Berolinenses. Festschrift für Dieter Harlfinger*, Ἄμστερνταμ 1993, 307-317. –C.S. LIGHTFOOT, «Doukas and Amorium: A Note», *JÖB* 46 (1996) 339-342. –G. BADEA, «Οι ιδιότητες της γλώσσας του Δούκα στη Historia Turcobyzantina», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 23ης συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (17-19 Μαΐου 2002)*, Θεσσαλονίκη 2003, 315-324. –S. KOTZABASSI, «Ist der Kopist des Geschichtswerk von Dukas Dukas selbst?», *BZ* 96 (2003) 679-683. –V. OBRESCHKOV, «Die Bezeichnung 'ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ' und 'ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ' in Historia Turkobyzantina von Dukas» *Revue des études sud-est européenes* 41 (2003) 185-190. –B. FLUSIN, «Prédictions et prophéties dans l'oeuvre de Doucas », *L'écriture de la mémoire. La littérarité de l'historiographie, Actes du IIIe colloque international philologique ΕΡΜΗΝΕΙΑ. Nicosie, 6-7-8 Mai 2004*, ἐκδ. P. ODORICO – P. AGAPITOS, [Dossiers Byzantins - 6], Παρίσι 2006, 353-373. –M. NICOLIC, «The Serbian state in the work of the Byzantine historian Doucas», *ZRVI* 44 (2007) 481-491 [στὰ σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση]. –A. PANAINO, «Gambling with names and games. A curious episode in the Historia Turcobyzantina by Michael Doucas», *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 10 (2008) [2009] 215-224. –Δ.Μ. ΝΙΚΟΥ, *Πηγές και επιδράσεις του ιστορικού έργου του Δούκα*, [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας], Θεσσαλονίκη 2009.

Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΕΝΩΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΕΝΩΤΙΚΩΝ

Ὁ Δούκας ὑπῆρξε ὑποστηρικτὴς τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, χωρὶς ὅμως νὰ δείχνει τὴν μονομέρεια καὶ τὸν φανατισμὸ ποὺ χαρακτήριζε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Ἄλλωστε, γιὰ τὸν Δούκα ἀνάμεσα στὴν λατινικὴ καλύπτρα ἢ τὸ φακιόλιον τοῦ σουλτάνου δὲν ἔμπαινε θέμα ἐπιλογῆς, ὅπως τὸ εἶχε θέσει ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς, τοῦ ὁποίου τὴν στάση, παρεμπιπτόντως, ἔβρισκε ἀπαράδεκτη (*Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ Πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν*, XXXVII 10, Grecu, 329,11-12).[37] Οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν τὴν προσέγγιση μὲ τὴν Ρώμη, μὲ ἀντάλλαγμα τὴν στρατιωτικὴ βοήθεια ποὺ χρειάζονταν ἐπειγόντως. Ὁ Σφραντζῆς, ἀπὸ τὴν δική του πλευρά, ἂν καὶ κατανοοῦσε τοὺς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς παπικούς, θεωροῦσε ὅτι ἦταν λάθος νὰ προχωρήσουν στὴν Ἕνωση στὴν συγκεκριμένη συγκυρία, διότι ἔτσι προκαλοῦσαν τὴν τουρκικὴ εἰσβολή: *ἀλλὰ διὰ τὸ ὅτι ἦν καὶ αὕτη ἡ τῆς συνόδου δουλεία αἰτία μία καὶ πρώτη καὶ μεγάλη εἰς τὸ νὰ γένηται ἡ κατὰ τῆς Πόλεως τῶν ἀσεβῶν ἔφοδος καὶ ἀπὸ ταύτην πάλιν ἡ πολιορκία καὶ ἡ αἰχμαλωσία καὶ τοιαύτη καὶ τοσαύτη συμφορὰ ἡμῶν* (XXIII,4, Maisano, 80,26-29).

---

37. Ἡ περίφημη ρήση τοῦ Νοταρᾶ ἔχει προκαλέσει πολλὲς συζητήσεις καὶ ἑρμηνεῖες. Ὁ D.R. Reinsch, «Lieber den Turban als was? Bemerkungen zum Dictum des Lukas Notaras», *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, 377-389, ὑποστήριξε ὅτι μὲ τὴν *καλύπτραν λατινικὴν* ὑπονοεῖται ὄχι ἡ παπικὴ τιάρα, ὅπως κοινῶς πιστεύεται, ἀλλὰ τὸ λατινικὸ στέμμα. Βλ. γιὰ τὴν ὅλη συζήτηση καὶ Ε.Α. Ζαχαριάδου, «Τὰ λόγια καὶ ὁ θάνατος τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ.Ι. Μανούσακα*, Α', Ρέθυμνο 1994, 136-146.

Στὸ τέλος, ἡ Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἔσωσε τὸ κράτος. Ἀντίθετα, ἀποδυνάμωσε μπροστὰ στὸν τουρκικὸ κίνδυνο τὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο, χωρίζοντας τὸν πληθυσμὸ σὲ δύο ἀντίπαλες μερίδες. Ὁ Σφραντζῆς ἔβλεπε τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα τῆς προσέγγισης μὲ τὴν Ρώμη, γι' αὐτό, ἄλλωστε, ὑποστήριξε τὴν ἄνοδο τοῦ καρδιναλίου Ἰσιδώρου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (XXXVI 5, Maisano 138,11-15). Πίστευε ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Μανουὴλ Β', ὅτι οἱ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπαν τὶς περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἰωάννη Η' στὴν Δύση, ὁ Μουρὰτ Β', γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Σφραντζῆς, ἐπιτέθηκε στὴν Πόλη, *οὐ τοσοῦτον, ὅτι νὰ ἐπάρῃ αὐτήν, ἀλλ' ὅσον ἵνα ποιήσῃ τὸν βασιλέα νὰ ἐπιστρέψῃ* (XXIII,9, 84,13-14). Ὁ σουλτάνος ἦταν πρόθυμος νὰ τοῦ συμπαρασταθεῖ, δὲν ἦταν ἀνάγκη λοιπὸν νὰ κοπιάσει καὶ νὰ ξοδευτεῖ πηγαίνοντας στὴν Δύση: *ἰδοὺ ἐγώ, καὶ ἐὰν ἔχῃ χρείαν καὶ ἀσπρῶν δι' ἔξοδον καὶ εἰσόδημα καὶ ἄλλο τι πρὸς θεραπείαν αὐτοῦ, ἕτοιμός εἰμι νὰ τὸν θεραπεύσω* (XXIII,8, Maisano, 84, 5-7). Τὴν ἴδια πληροφορία δίνει καὶ ὁ Σίλβεστρος Συρόπουλος: *κρείττονα θεραπείαν εὑρήσει ἀπὸ τοῦ αὐθέντου παρὸ ἀπὸ τῶν Λατίνων, καὶ πλέον συμφέρει τῷ βασιλεῖ ἡ φιλία τοῦ Ἀμηρᾶ ἤπερ ἡ τῶν Λατίνων. Παραιτησάσθω οὖν τὴν πρὸς Λατίνους ἀποδημίαν καὶ εὑρήσει ὅπερ ἂν ζητήσῃ παρὰ τοῦ αὐθέντου.*[38] Τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς δυτικῆς σταυροφορίας γιὰ τὴν σωτηρία τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς φόβιζε προφανῶς τὸν τοῦρκο σουλτάνο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, γράφει ὁ Δούκας, μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἀποστολῆς ὁ αὐτοκράτορας ἔστειλε πρέσβεις στὸν Μουρὰτ Β' γιὰ νὰ τὸν καθησυχάσει ὅτι εἶχαν μεταβεῖ στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ λύσουν μὲ τοὺς παπικοὺς τὶς δογματικές τους διαφορὲς καὶ ὄχι γιὰ νὰ ὀργανώσουν μία σταυροφορία ἐναντίον του (XXXI 8, 269,22-29). Ἐντούτοις γιὰ τὰ κρίσιμα αὐτὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀναστάτωση ποὺ προκάλεσαν στὴν πρωτεύουσα ὁ Σφραντζῆς δὲν ἔχει τίποτε νὰ σχολιάσει στὸ *Χρονικό* του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἀντιπροσωπείας ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὸν θάνατο τοῦ πατριάρχη καὶ ἑνὸς φίλου του μητροπολίτη: *Καὶ τὸν φευρουάριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπανέστρεψαν εἰς τὴν Πόλιν ἀπὸ τῆς συνόδου ὅ τε βασιλεὺς καὶ ὁ δεσπότης καὶ οἱ ἀπελθόντες πάντες ἄλλοι* (XXIV,4, 86,15-18).[39]

38. *Les «mémoires» de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, 182,14-16.

39. S.K. Krasavina, «Duka i Sfrandzi ob unii pravoslavnoj i katoličeskoj cerkvej», *VizVre* 27 (1967) 142-152.

Τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα τῆς συνόδου τὴν ἀντιλαμβάνονταν καὶ οἱ δύο πλευρές, μὲ τὴν μόνη διαφορὰ ὅτι ἡ μία ἀρνιόταν νὰ ξεπουλήσει τὰ ἱερὰ δόγματα γιὰ νὰ ἀσπαστεῖ τὴν δυτικὴ αἵρεση ποὺ ἐπέφερε τὸν ψυχικὸ θάνατο. Κατὰ τὴν σύνοδο πάντως ἡ μεγάλη πλειοψηφία, μὲ ἐξαίρεση τὸν Μάρκο Εὐγενικὸ καὶ τὸν Γεμιστὸ Πλήθωνα, στὴν τελικὴ συνεδρίαση ποὺ συνῆλθε στὶς πέντε Ἰουλίου τοῦ 1439, ψήφισαν τὴν Ἕνωση. Μεταξὺ τῶν ψηφισάντων συγκαταλέγονταν ὁ Βησσαρίων, ὁ Γρηγόριος τῆς Μαμμῆς, ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Μυτιλήνης, ὁ Σχολάριος καὶ ὁ Ἀμοιρούτζης.[40] Μὲ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν Ἰταλία, οἱ περισσότεροι ἱεράρχες ἀποκήρυξαν τὴν Ἕνωση καὶ δήλωσαν μετανοημένοι, διότι ὑπέγραψαν τὸν δογματικὸ ὅρο φοβούμενοι τοὺς Φράγκους, ἐνῶ ὑπῆρξαν καὶ μερικοὶ ποὺ χρηματίστηκαν γιὰ νὰ ὑπογράψουν:

> *Πεπράκαμεν τὴν πίστην ἡμῶν· ἀντηλλάξαμεν τῇ ἀσεβείᾳ τὴν εὐσέβειαν· προδόντες τὴν καθαρὰν θυσίαν ἀζυμῖται γεγόναμεν* [...] *Καὶ γὰρ ἦσάν τινες τῶν ἀρχιερέων ἐν τῷ ὑπογράφειν λέγοντες· «Οὐχ ὑπογράφωμεν, ἐὰν τὸ ἱκανὸν ἡμῖν τῆς προσόδου παράσχηται». Οἱ δὲ ἔδιδον καὶ ἐβάπτετο κάλαμος* (Δούκας, XXXI 9, 271,1-3. 9-11).[41]

Ἡ Ἕνωση δὲν βρῆκε ἀπήχηση στὰ λαϊκὰ στρώματα οὔτε στὶς τάξεις τοῦ κλήρου. Οὐσιαστικὰ ἔμεινε στὰ χαρτιὰ ἕως τὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης, μολονότι στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀνῆλθαν δύο ἑνωτικοὶ ἱεράρχες (Μητροφάνης Β' καὶ Γρηγόριος Γ'). Οἱ προσπάθειές τους νὰ ἐπιβάλουν τὴν Ἕνωση δὲν ἀπέδωσαν, ὡστόσο, ὑποχρεώνοντας μάλιστα τὸν δεύτερο νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρωτεύουσα

40. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Ὀξφόρδη 1964, 163.

41. Τὴν ἄσκηση βίας στοὺς ἱεράρχες γιὰ νὰ ὑπογράψουν τὸν ὅρο ἐπιβεβεβαιώνει ὁ Συρόπουλος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν περίπτωση τοῦ Ἡρακλείας: *ἐποίησα δὲ καὶ ἐγὼ κακῶς ὅτι ὑπέγραψα, ἀναγκασθεὶς δὲ ὅμως, καὶ χρὴ ἵν' ἐκκοπῇ αὕτη ἡ χεὶρ ἡ ὑπογράψασα* (548,33-34). Ὁ Συρόπουλος, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀρνεῖται ὅτι ὑπῆρξαν περιπτώσεις χρηματισμοῦ τῶν ὑπογραψάντων: *ἀλλ' εἰ καὶ πάντως τῇ ἐνδείᾳ συνειχόμεθα, ὅμως ἐν μυχοῖς καρδίας στένοντες καὶ δακρύοντες οἱ πλείους ὑπεγράφομεν. Οἶδε ταῦτα ὁ ἐτάζων καρδίας καὶ νεφρούς, ὃς καὶ τὴν ἀξίαν ἀποδώσει δίκην τοῖς διαβάλλουσι τοὺς ὑπογράψαντας, ὡς ἐπὶ ἀπαιτήσει καὶ δόσει φλωρίων ὑπέγραψαν* (494,1-4).

τὸ 1451 καὶ νὰ καταφύγει στὴν Ρώμη. Περιπτώσεις ἄσκησης βίας καὶ διωγμῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιβολῆς τῆς Ἕνωσης τῆς Λυῶνος ἐπὶ Μιχαὴλ Η', δὲν μαρτυροῦνται στὶς πηγὲς τῆς περιόδου, μὲ ἐξαίρεση τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανό, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ξεκαθαρίζει ἂν ἐπρόκειτο γιὰ πιέσεις ποὺ δέχθηκε ὁ κλῆρος ἢ γενικότερα οἱ πιστοὶ στὰ τέλη τοῦ 1452, ὅταν ἦρθε στὴν Βασιλεύουσα ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος γιὰ νὰ ἐπισημοποιήσει τὴν Ἕνωση (1452): *ἀλλὰ τὴν ἐξ ἡμῶν ὑγιᾶ διδασκαλίαν παρὰ φαῦλον θέμενοι ἢ ἀγνοίᾳ κλαπέντες ἢ φόβῳ κατασεισθέντες ἢ βίᾳ παρασυρέντες, ἅπαντες ἐγένοντο τοῦ καιροῦ πλὴν ἡμῶν, λέγω, τῶν τῆς συνάξεως.*[42] Ὁ Ἰωάννης Η' δὲν θέλησε πάντως νὰ ἀναγνωρίσει ἐπισήμως τὶς ἀποφάσεις τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, ἐξαιτίας τῆς ἀντίστασης τῶν ἀνθενωτικῶν, καὶ τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησε ἀρχικὰ καὶ ὁ διάδοχός του καὶ μόνον ὅταν οἱ περιστάσεις τὸ ἐπέβαλαν, κυριολεκτικὰ στὶς παραμονὲς τῆς μεγάλης καταστροφῆς, συγκατατέθηκε στὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ὅρου. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἄλλωστε, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Δούκας, ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὸν πάπα μὲ ἀντάλλαγμα τὴν μνημόνευση τοῦ ὀνόματός του στὶς θεῖες λειτουργίες (XXXVI 1, 315,3-5). Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου ὁ Δούκας παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι στὴν πραγματικότητα κανεὶς δὲν ἤθελε τὴν Ἕνωση, *καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς πεπλασμένως κατένευσεν* (XXXVI 2, 315,24). Τοῦτο δὲν εἶχε διαφύγει βέβαια καὶ τῆς προσοχῆς τοῦ παπικοῦ λεγάτου, τοῦ Ἰσιδώρου: *οὐκ ἐλάνθανον γὰρ τὰ μαγγανεύματα καὶ αἱ ἀπάται τῶν Γραικῶν αὐτῷ, ἀλλ' ὡς τοῦ αὐτοῦ γένους ὢν σὺν ὀλίγῃ ὁρμῇ ἔσπευδε βοηθῆσαι τῇ Πόλει* (XXXVI 5, 319,3-5). Τὸ ζήτημα δὲν θεωρήθηκε πάντως λῆξαν. Ὁ Ὅρος τῆς Ἑνώσεως θὰ ἐτίθετο καὶ πάλι σὲ συζήτηση γιὰ νὰ ἐπανεξεταστοῦν τὰ ἐπίμαχα σημεῖα τῆς διαφωνίας τῶν δύο πλευρῶν, ὅταν ὁ κίνδυνος θὰ εἶχε πλέον περάσει (Δούκας, XXXVI 5, 317,23-27).

Ὁ Δούκας ἔθιξε καὶ μία ἄλλη πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ποὺ προκάλεσε ζημιὰ στὴν ἄμυνα τῆς Πόλης. Οἱ ἀνθενωτικοὶ μὲ τὴν στάση τους, καὶ συγκεκριμένα ὁ Γεννάδιος Σχολάριος μὲ ἄμεσο τρόπο καὶ ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς ἔμμεσα, δίχασαν

42. Χ.Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας, καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Ἀθήνα 1960, 97, στ. 239-241. Π. Γουναρίδης, «Πολιτικὲς διαστάσεις τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001) 108-129, ἰδίως 125 κ.ἑ.

τὸν πληθυσμὸ στὴν πιὸ κρίσιμη στιγμὴ τοῦ ἀγώνα (XXXVII 10, 329,5-21), καὶ μὲ τὸν τρόπο τους ἑπομένως ὑποστήριξαν τοὺς τούρκους εἰσβολεῖς: *ὁ δὲ Γεννάδιος ἔγκλειστος ἐδίδασκε καὶ ἀρὰς ὑπετίθει τοῖς τὴν εἰρήνην ἀσπαζομένοις* (XXXVII 5, 323,22-23). Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικό, ὁ ἱστορικὸς ἀπερίφραστα καταδίκαζε τὴν στάση τῶν φανατικῶν καὶ τῶν πολεμίων τῆς ἕνωσης, ποὺ ἕως καὶ τὴν παραμονὴ τῆς πτώσης ἀποκαλοῦσαν τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας σπήλαιον καὶ βωμὸν αἱρετικῶν, ἐπειδὴ στὶς 12 Δεκεμβρίου ἐπισήμως κατὰ τὴν θεία λειτουργία ἀναγνώσθηκε ὁ Ὅρος τῆς Ἑνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν: *καὶ ἄνθρωπος οὐκ εἰσήρχετο ἐξ ὑμῶν ἐντός, ἵνα μὴ μιανθῇ διὰ τὸ ἱερουργῆσαι ἔνδον τοὺς τὴν ἕνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἀσπαζομένους* (XXXIX 19, 365,21-24). Τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου ὁ Δούκας τὴν θεωροῦσε ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς ἀποστασίας τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ πίστη (πβ. καὶ XXXVII 9, 327,12-329,4).[43]

Στὴν τελικὴ ἀνάλυση, ὁ Δούκας εἶναι ἡ μοναδικὴ ἱστορικὴ πηγὴ ποὺ ἔθιξε τὶς πολιτικοθρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ποὺ χώριζαν λαὸ καὶ ἡγεσία ἕως καὶ τὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης. Ὁ Κριτόβουλος φυσικὰ λόγῳ τῆς φύσης τοῦ ἔργου του δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὰ βυζαντινὰ πράγματα καὶ δὴ μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις, ἐνῶ τὸ *Βραχὺ Χρονικὸ* τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ, ποὺ ἔχει ἔντονο αὐτοβιογραφικὸ χαρακτήρα καὶ γράφτηκε σὰν ἡμερολόγιο, ἄφησε ἔξω, μαζὶ μὲ πάρα πολλὰ ἄλλα ζητήματα, τὶς ἀντιθέσεις ποὺ κυριαρχοῦσαν στὸν λαό. Ὁ ἐξωτερικὸς ἐχθρὸς καὶ ὁ διαρκὴς φόβος τῆς ὑποδούλωσης στοὺς ἀσεβεῖς ἦταν ἡ μία πλευρὰ τῆς θλιβερῆς πραγματικότητας ποὺ περιέγραψε ὁ Δούκας. Μία ἄλλη ἦταν ὁ διχασμὸς τοῦ γένους, ποὺ συνεχιζόταν ἀκόμη ἕως καὶ τὶς τελευταῖες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη καταστροφή – ἀποτέλεσμα τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ποὺ εἶχε ἁπλωθεῖ καὶ στὸν ἁπλὸ λαό: *Ἀλλ' ὁ λαὸς ὁ ἀπηνὴς καὶ μισόκαλος, ἡ ῥίζα τῆς ὑπερηφανείας, ὁ κλάδος τῆς κενοδοξίας, τὸ ἄνθος τῆς ὑψηλοφροσύνης, ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ καταφρονοῦσα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καταφρόνησις ἀληθινὴ πάντα τὰ γενόμενα ἐλογίζοντο ὡς μὴ γενόμενα.* (XXXVI 6, 319,8-10).

43. Krasavina, «Duka i Sfrandzi ob unii pravoslavnoj i katoliceskoj čerkvej», 142-152.

[*ΟΠΩΣ ΥΠΕΔΕΞΑΤΟ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟΝ ΚΑΔΔΗΝΑΛΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΠΑ, ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΝ Τῌ ΜΕΓΑΛῌ ΕΚΚΛΗΣΙᾼ*]

Οἱ δὲ τῆς Πόλεως, ἔλθωμεν δὴ καὶ ἐπ' αὐτὴν καὶ ἴδωμεν, τίς ἡ φροντὶς αὐτῶν καὶ ἡ μέριμνα τοῦ διασώσασθαι τὴν πόλιν ἐκ χειρὸς τοῦ Ναβουχοδονόσορος. Ὁ βασιλεὺς ἦν στείλας ἐν Ῥώμῃ προλαβών, αἰτῶν βοήθειαν καὶ ὅπως συντεθῶσιν τῇ ὁμονοίᾳ καὶ ἑνώσει τῇ γεγονυίᾳ ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ λάβῃ τὸ μνημόσυνον ὁ πάπας ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ· καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ἐπανελεύσεται ἐν τῷ θρόνῳ αὐτοῦ· καὶ μετεκαλεῖτό τινας ἀφικέσθαι τῶν τοῦ πάπα, ὅπως εἰρηνεύσῃ τὴν ἄσπονδον ἔχθραν τοῦ σχίσματος. Ἔστειλε δ' ὁ πάπας τὸν καδδηνάλιον Πολωνίας, τόν ποτε ἀρχιεπίσκοπον Ῥωσίας Ἰσίδωρον, ἄνδρα συνετὸν καὶ σώφρονα καὶ πεπαιδευμένον ἐν δόγμασιν ὀρθοῖς, Ῥωμαῖον τὸ γένος καὶ αὐτὸν ἕνα τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου ὑπάρχοντα πατέρα τίμιον, ὡς ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε. Καὶ ἐλθόντος ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ μετὰ νηὸς μεγίστης τῶν Γενουιτῶν ἐποίησεν ἡμέρας ἱκανάς, ἕως οὗ οἱ ἔμποροι τῆς νηὸς πραγματεύσωνται καὶ δώσωσι τὰ χρειώδη καὶ λάβωσι τὰ ζητούμενα, ἀναμένοντες καὶ ἑτέραν ναῦν, ἥτις ἔμελλε συμπλέειν ἄχρι Καφᾶ. Ὁ καδδηνάλιος οὖν ἔχων μεθ' αὐτοῦ τῶν Ἰταλῶν ἄχρι πεντήκοντα, ἐρόγευσε καὶ ἑτέρους πλείστους ἐκ τῆς Χίου Λατίνους. Καὶ δὴ φανεῖσα ἡ ἐκδεχομένη παρ' αὐτῶν ναῦς, ἐξῆλθον ἐκ τῆς Χίου καὶ πρὸς Κωνσταντινούπολιν ἔπλευσαν καταντήσαντες ἐν αὐτῇ τὸν Νοέμβριον μῆνα τοῦ, ἑξακισχιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ἑξηκοστοῦ πρώτου ἔτους.

Καὶ ὁ βασιλεὺς δεξιῶς ἀποδεξάμενος καὶ τιμήσας, ὡς ἔπρεπεν, ἦλθον εἰς τοὺς τῆς ἑνώσεως λόγους, καὶ εὑρὼν τὸν βασιλέα εἰς τοῦτο κατανεύσαντα καὶ μερικοὺς τῶν τῆς ἐκκλησίας. Τὸ πλεῖστον οὖν μέρος τοῦ ἱερατικοῦ καὶ μοναχικοῦ τάγματος, ἡγούμενοι, ἀρχιμαδρῖται, μονάζουσαι, – τί λέγω τὸ πλεῖστον; παρεκίνησάν με γὰρ αἱ μονάστριαι εἰπεῖν καὶ γράφειν· οὐδεὶς ἐξ ἁπάντων· καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς πεπλασμένως κατένευσεν. Πλὴν ἐλθόντες οἱ φαινόμενοι κατὰ τὸ δοκοῦν τῆς ἑνώσεως ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἱερεῖς τε καὶ διάκονοι τῶν τοῦ κλήρου καὶ ὁ βασιλεὺς σὺν τῇ συγκλήτῳ, ἐβούλοντο κοινῇ ὁμονοίᾳ λειτουργῆσαι Θεῷ καὶ ἀποδόσαι τὰς εὐχὰς ἀδόλῳ γνώμῃ.

Τότε τὸ σχισματικὸν μέρος ἐλθὸν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος ἐν τῇ κέλλῃ τοῦ Γενναδίου, τοῦ ποτε Γεωργίου σχολαρίου, ἔλεγον αὐτῷ· «Καὶ ἡμεῖς τί ποιήσωμεν;» –Αὐτὸς δὲ ἐγκλεισθεὶς καὶ χάρτην λαβὼν καὶ γράψας τὴν γνώμην αὐτοῦ, διὰ τῆς γραφῆς ἐδήλου καὶ τὴν συμβουλήν. Τὰ γραφέντα οὖν ἐδήλουν οὕτως· «Ἄθλιοι Ῥωμαῖοι, εἰς τί ἐπλανήθητε καὶ ἀπεμακρύνατε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ Θεοῦ καὶ ἠλπίσατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγγων καὶ σὺν τῇ Πόλει, ἐν ᾗ μέλλει φθαρῆναι, ἐχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας; Ἵλεώς μοι, Κύριε· Μαρτύρομαι ἐνώπιόν σου, ὅτι ἀθῷός εἰμι τοῦ τοιούτου πταίσματος. Γινώσκετε, ἄθλιοι πολῖται, τί ποιεῖτε; Καὶ σὺν τῷ αἰχμαλωτισμῷ, ὃς μέλλει γενέσθαι εἰς ὑμᾶς, ἐχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον σέβας καὶ ὡμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν· Οὐαὶ ὑμῖν ἐν τῷ κρίνεσθαι·» –Ταῦτα καὶ ἕτερα πλείω γράψας καὶ εἰς τὴν θύραν τοῦ κελλίου αὐτοῦ προσηλώσας, ἐκλείσθη ἔνδον καὶ ὁ χάρτης ἀνεγινώσκετο.

Τότε αἱ δοκοῦσαι καθαραὶ καὶ εἰς Θεὸν ἐν ὀρθοδοξίᾳ σχολάζουσαι μονάστριαι κατὰ τὸ δοκοῦν αὐταῖς καὶ τὸν αὐτῶν διδάσκαλον Γεννάδιον, ἅπασαι σὺν τοῖς ἡγουμένοις καὶ πνευματικοῖς καὶ λοιποῖς ἱερεῦσι καὶ λαϊκοῖς τὸ ἀνάθεμα ἐξεβόησαν καὶ τὸν ὅρον τῆς συνόδου καὶ τοὺς στέρξαντας καὶ στέργοντας καὶ μέλλοντας στέρξαι ἀναθεμάτισαν. Ὁ χυδαῖος οὖν καὶ ἀγοραῖος λαὸς ἐξελθόντες ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μοναστηρίου, ἐν καπηλείοις κρατῶντες ἐν χερσὶ τὰς φιάλας πλήρεις ἀκράτου ἀναθεμάτιζον τοὺς ἑνωτικούς, πίνοντες εἰς πρεσβείαν τῆς εἰκόνος τῆς Θεομήτορος καὶ παρακαλοῦντες αὐτὴν τοῦ γενέσθαι προστάτης καὶ ἀρωγὸς τῆς πόλεως ὥς ποτε κατὰ τοῦ Χοσρόου καὶ τοῦ Χαγάνου καὶ κατὰ Ἀράβων, οὕτω καὶ νῦν κατὰ τοῦ Μεχέμετ. «Τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἕνωσιν χρήζομεν. Ἀπέστω ἀφ' ἡμῶν ἡ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία.»

Οἱ δὲ ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἀθροισθέντες χριστιανοὶ δέησιν πρὸς τὸν Θεὸν ἐκτενῆ ποιήσαντες καὶ τοὺς λόγους τοῦ καδδηναλίου ἐνωτισθέντες ἔστερξαν τὸν τῆς ἑνώσεως ὅρον καὶ αὐτοὶ μετὰ συμφωνίας, ὡς ὅτι, παρελθούσης τῆς περιστάσεως τῶν Τούρκων καὶ γαλήνης γενομένης, καθίσαντές τινες τῶν ἐλλογίμων ἴδωσι τοὺς ὅρους καί, εἴ ἔστι τι τὸ μὴ τελέως ὀρθοτομοῦν, διορθώσωσι. Ἐν τῇ συμφωνίᾳ οὖν αὐτῃ ἔστερξαν τοῦ γενέσθαι λειτουργίαν κοινὴν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ· τελεσθεῖσα παρὰ Ἰταλῶν καὶ Γραικῶν καὶ μνημονεύσαντες τὸν πάπαν Νικόλαον ἐν τοῖς διπτύχοις καὶ τὸν ἐξόριστον πατριάρχην Γρηγόριον, τὰ τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας ἐπληρώθη ἐν μηνὶ Δεκεβρίῳ ιβ´ τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ἑξηκοστοῦ πρώτου ἔτους. Ἦσαν δὲ καὶ πολλοί, οἳ οὐκ ἔλαβον προσφορὰν ἀντιδώρου ὡς βδελυκτὴν θυσίαν τελεσθεῖσαν ἐν τῇ ἑνωτικῇ λειτουργίᾳ. Ὁ δὲ καδδηνάλιος ἀνιχνεύων πᾶσαν καρδίαν καὶ πάντα σκοπὸν τῶν

Γραικῶν, οὐκ ἐλάνθανον γὰρ τὰ μαγγανεύματα καὶ αἱ ἀπάται τῶν Γραικῶν αὐτῷ, ἀλλ' ὡς τοῦ αὐτοῦ γένους ὢν σὺν ὀλίγῃ ὁρμῇ, ἔσπευδε βοηθῆσαι τῇ Πόλει καὶ ἤρκει αὐτὸ πρὸς ἀπολογίαν τῷ πάπα, ὅσον γέγονεν· τὸ δὲ πλέον ἀνετίθετο τῷ Θεῷ τῷ πάντα οἰκονομῶντι πρὸς τὸ συμφέρον.

Ἀλλ' ὁ λαὸς ὁ ἀπηνὴς καὶ μισόκαλος, ἡ ῥίζα τῆς ὑπερηφανείας, ὁ κλάδος τῆς κενοδοξίας, τὸ ἄνθος τῆς ὑψηλοφροσύνης, ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ καταφρονοῦσα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καταφρόνησις ἀληθινὴ πάντα τὰ γενόμενα ἐλογίζοντο ὡς μὴ γενόμενα. Ἔλεγον οὖν ὁμιλοῦντες οἱ τῆς ἑνώσεως τοῖς σχισματικοῖς· «Ἄφετε ἴδωμεν, εἰ ἐξάραι ὁ Θεὸς τὸν ἐχθρὸν τοῦτον τὸν ἀντιστάμενον ἡμῖν, τὸν μέγα δράκοντα τὸν καυχώμενον ἄρδην καταπιεῖν τὴν πόλιν, καὶ τότε ὄψεσθε, εἰ τοῖς ἀζυμίταις ἡμεῖς ἑνωθῶμεν·» –Ταῦτα λέγοντες οὐκ ἔγνωσαν οἱ ἄθλιοι, ὅτι οἱ τοσοῦτοι ὅρκοι ἕνεκα τῆς συστάσεως καὶ ὁμονοίας τῶν χριστιανῶν, ἤγουν τῶν ἐκκλησιῶν, ἡ ἐν τῷ Λουγδούνῳ γενομένη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ πρώτου Παλαιολόγου, ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ὑστάτου τῶν βασιλέων Παλαιολόγων, καὶ νῦν ἐν τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ αὕτη οἱ γενόμενοι σὺν ἀφορισμοῖς ἀλύτοις ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος μέλλωσιν ἐξᾶραι τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐκ γῆς καὶ σὺν αὐτοῖς τὸ τῆς Πόλεως. Ὦ ἄθλιοι, τί κενὰ μελετᾶτε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν; Ἰδοῦ, οἱ ἱερεῖς σου καὶ αἱ ἱέρειαι καὶ οἱ μοναχοί σου καὶ αἱ νεωκόροι καὶ αἱ νεωκόραι, οἱ οὐκ ἤθελον κοινωνῆσαι τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ αἵματος ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων τῶν Γραικῶν τῶν ὑπουργούντων τὰ θεῖα κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῆς ἀνατολῆς παράδοσιν, λέγοντες μεμιασμένα ὑπάρχειν καί· «οὐκ εἰσὶ χριστιανικά,» καὶ τὴν εὐλογίαν τῶν ἱερέων ἀποφεύγοντες καὶ τοὺς ναοὺς βωμοὺς καλοῦντες, αὔριον ἐν χερσὶ τῶν βαρβάρων παραδοθήσονται καὶ μιανθήσονται καὶ μολυνθήσονται καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα. Εἶδον ἐγὼ οἰκείοις ὄμμασιν μονάστριαν καὶ τὰ θεῖα λόγια μεμυημένην οὐ μόνον κρεωφαγοῦσαν καὶ ἄμφια τῶν βαρβάρων τῷ σώματι περιφέρουσαν, ἀλλὰ καὶ τῷ ψευδοπροφήτῃ θυσίαν φέρουσαν καὶ τὴν ἀσέβειαν ἀνεπαισχύντως ὁμολογοῦσαν. Ἀλλὰ τί τὸ ποιῆσάν με πηδῆσαι πέντε μηνῶν διάστημα; Αὔριον γὰρ κἀκεῖνο καὶ παρὰ πόδας σταθήσεται καὶ μετ' οἰμωγῶν λεχθήσεται.

[Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. V. Grecu, XXXVI 1-6, 315,1-319,33]

Σ χ ό λ ι α

5. *ὁ πατριάρχης Γρηγόριος – ἐν τῷ θρόνῳ αὐτοῦ*: Ὑπῆρξε σύμβουλος τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου στὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καὶ κατὰ τὴν Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας τάχθηκε μὲ τὴν φιλενωτικὴ μερίδα. Ὁ Συρόπουλος σχολιάζει τὸ ποικίλον καὶ πολύτροπον τοῦ χαρακτήρα του, ὅπως καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε στὶς ἀπόψεις τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ. Μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰωάννη Η', ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ θέρος τοῦ 1445 (Σφραντζῆς, XXVI 9, 94,24-25). Παρὰ τὴν παρελκυστικὴ πολιτικὴ τοῦ προστάτη του θέλησε νὰ προχωρήσει στὴν διακήρυξη τοῦ Ὅρου τῆς Ἑνώσεως. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1451 κατέφυγε στὴν Ρώμη, ἀλλὰ τὰ αἴτια τῆς ἀπομάκρυνσής του δὲν μνημονεύονται στὶς πηγές: *τὸν δ' αὐτοῦ ἔτους αὔγουστον διέβη ἀπὸ τῆς Πόλεως ὡς φυγὰς καὶ ὁ πατριάρχης κῦρ Γρηγόριος* (Σφραντζῆς, XXXI 12, 112,28-29). Εἰκάζεται ὅτι ἦλθε σὲ ρήξη μὲ τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα σὲ σχέση μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ὅρου τῆς Ἑνώσεως. *PLP* 4591. Σ.Λ. Βαρναλίδης, *Γρηγόριος ὁ Γ', ὁ τελευταῖος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτική του*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 30], Θεσσαλονίκη 2001, 25-48.

8. *ἀρχιεπίσκοπον Ῥωσίας Ἰσίδωρον*: Φιλενωτικὸς ἱεράρχης, μὲ ἐντυπωσιακὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ διπλωματικὴ δραστηριότητα. Τὸ 1436 ἔγινε μητροπολίτης Κιέβου καὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα μετεῖχε στὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας, ὅπου ἐξαρχῆς τάχθηκε μὲ τὴν φιλενωτικὴ μερίδα. Στὴν συνέχεια στάλθηκε ὡς παπικὸς λεγάτος στὴν Μόσχα. Ἐκεῖ διακήρυξε τὸν Ὅρο τῆς Ἑνώσεως (19.3.1441) καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ φυλακίσθηκε κατ' ἐντολὴν τοῦ μεγάλου δούκα τῆς Μόσχας Βασιλείου Β'. Διέφυγε στὴν Δύση καὶ τὸ 1445 στάλθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο Ε' στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου παρέμεινε ἕως τὸ 1448. Τὸ 1452 στάλθηκε γιὰ δεύτερη φορὰ στὴν πρωτεύουσα, φέρνοντας μαζί του καὶ μὲ δικά του ἔξοδα διακόσιους στρατιῶτες. Ἡ κύρια ὅμως ἀποστολή του ἦταν νὰ προετοιμάσει τὴν διακήρυξη τοῦ Ὅρου τῆς Ἑνώσεως. Πολέμησε στὰ τείχη, αἰχμαλωτίστηκε, ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ διαφύγει στὴν Κρήτη καὶ στὴν συνέχεια στὴν Ρώμη. Ἔγινε, τέλος, τιτουλάριος λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. *PLP* 8300. *ODB*, II, 1015-1016. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, 65-78. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, Ἀθήνα 1962, 415-423.

14. *Καφᾶ*: Ἡ ἀρχαία Θεοδοσία στὰ νοτιοανατολικὰ παράλια τῆς Κριμαίας,

γενουατικὴ ἀποικία ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο στὴν Μαύρη Θάλασσα. *ODB*, II, 1088-1089.

28. *ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος*: Μοναστηριακὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖο ἔκτισε ὁ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνὸς πάνω στὸν τέταρτο λόφο τῆς Βασιλεύουσας. Τὸ *Τυπικὸν* τῆς μονῆς προέβλεπε τὴν λειτουργία νοσοκομείου καὶ γηροκομείου. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Γερόντιος (*PLP* 3874) εἶχε ὑπογράψει τὴν ἕνωση στὴν διάρκεια τῆς συνόδου, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ὅμως ἄλλαξε στρατόπεδο ἐπηρεασμένος πιθανὸν ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σχολάριο ποὺ ζοῦσε ὡς κοσμικὸς στὴν μονή, στὴν ὁποία ἐγκαταβίωσε στὴν συνέχεια ὅταν ἐκάρη μοναχός. Μετὰ τὴν πτώση, μετατράπηκε σὲ ἐργαστήριο ὑφαντουργῶν καὶ ὑποδηματοποιῶν (XLII 13, 399,16-17). Στοὺς χώρους τῆς μονῆς ἐτάφησαν ἀρκετοὶ αὐτοκράτορες καὶ συγγενεῖς τους. *ODB*, III, 1575. Janin, *Églises CP*, 515-523. S. Kotzabassi, «The Monastery of Pantokrator between 1204 and 1453», *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ἐκδ. S. Kotzabassi, [Byzantinisches Archiv 27], Βοστώνη – Βερολίνο 2013, 57-69.

48. *Χοσρόου – Χαγάνου*: Ὑπονοεῖται ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἀβαροσλάβους τὸ 626, γιὰ τὴν ὁποία τὸ *Πασχάλιον Χρονικὸν* μᾶς παραδίδει τὴν αὐθεντικότερη καὶ λεπτομερέστερη ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων. Πβ. Καρπόζηλος, *Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, τ. Α΄, 596-602.

ΛΟΥΚΑΣ ΝΟΤΑΡΑΣ
ΜΕΣΑΖΩΝ ΚΑΙ ΓΑΜΒΡΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Ὁ πολιτικὸς ρόλος τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ στὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης ἔχει διχάσει τὶς γνῶμες τῶν ἱστορικῶν. Ἄλλοι τὸν θεωροῦν τουρκόφιλο, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐξαιτίας τῆς περίφημης ρήσης του *κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικὴν* (Δούκας, XXXVII,10, Grecu, 329,11-12), ἄλλοι πάλι γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο τὸν θεωροῦν καιροσκόπο, ἂν ὄχι προδότη.[44] Οἱ πηγὲς ἀπηχοῦν προφανῶς ἀλληλοσυγκρουόμενες ἀπόψεις φίλων ἢ ἀντιπάλων τοῦ Νοταρᾶ ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὰ μετὰ τὴν καταστροφὴ χρόνια.

Γιὸς πλούσιου ἐμπόρου, μὲ γενουατικὴ καὶ βενετικὴ ὑπηκοότητα καὶ ὡς ἐκ τούτου μὲ δυτικὲς διασυνδέσεις, τὶς ὁποῖες συντήρησε μὲ ἐπενδύσεις σὲ ξένες τράπεζες, ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς συνδέθηκε μὲ τοὺς Παλαιολόγους –στὶς πηγὲς μνημονεύεται ὡς γαμβρὸς τοῦ βασιλέως– ἀπέκτησε διάφορα ἀξιώματα, ἐγκαινιάζοντας τὴν πολιτική του σταδιοδρομία σὲ μιὰ διπλωματικὴ ἀποστολὴ πρὸς τὸν σουλτάνο Μουρὰτ Β΄ τὸ 1424. Παρὰ τὴν πολιτικὴ κατάπτωση, ἐπιδίωκε νὰ καταλάβει ὑψηλὰ ἀξιώματα: ἔγινε διερμηνευτὴς (1431-1450), μεσάζων (1435-1449), ἀργότερα μέγας δοὺξ (1449-1453), ἐπενδύοντας στὴν μετὰ τὴν Ἅλωση ἐποχή, ἐλπίζοντας, δηλαδή, νὰ ἐξαργυρώσει τοὺς τίτλους του μὲ τὴν νέα τάξη πραγμάτων. Ἡ παιδεία του ἦταν ὡστόσο περιορισμένη, εἶχε ὅμως ἐπίγνωση τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ στάση του στὴν ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη εἶναι μᾶλλον ἀσαφής. Δὲν μετεῖχε στὴν ἀποστολὴ ποὺ διαπραγματεύθηκε τὴν ἕνωση στὴν Φερράρα-Φλωρεντία, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐκφράστηκε ξεκάθαρα ἐπὶ τοῦ θέματος. Οἱ

44. Γιὰ τὴν σημασία τῆς φράσης, βλ. παραπάνω σελ. 289, σημ. 37.

ἀνθενωτικοὶ τὸν κατηγοροῦσαν πάντως γιὰ τὴν ἐπαμφοτερίζουσα στάση του.[45]

Τὰ πράγματα γίνονται κάπως πιὸ ξεκάθαρα στὸν οἰκονομικὸ τομέα καὶ στὶς σχέσεις τοῦ Νοταρᾶ μὲ τὴν ἐξουσία. Στὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δανείστηκε παρουσίᾳ του ἀπὸ τοὺς Γενουάτες τοῦ Πέραν ἐννέα χιλιάδες νομίσματα, ποσὸ σχετικὰ μικρὸ μπροστὰ στὴν προίκα τῶν ἑξήντα χιλιάδων νομισμάτων ποὺ ἔδωσε τὴν περίοδο ἐκείνη στὶς τρεῖς κόρες του. Ἐμφανίζεται ἐπίσης ὡς ἐγγυητὴς σὲ δάνειο ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης, ἐνῷ ὁ ἴδιος δανείζεται ἀκόμη καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ αὐτοκράτορα.[46]

Ἡ παλαιότερη μαρξιστικὴ βιβλιογραφία τὸν ἐντάσσει στοὺς ἀριστοκράτες ποὺ συνεργάστηκαν μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ διασφαλίσουν τὰ συμφέροντά τους.[47] Οἱ πηγὲς δὲν μαρτυροῦν ὅτι συνεργάστηκε μὲ τὸν κατακτητή, καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του προκύπτει ὅτι γιὰ ἕνα διάστημα διατηροῦσε κάποιες ἐπαφὲς μὲ τὸν ἀντίπαλο, δίχως ὅμως νὰ διασαφηνίζεται ἡ φύση τους: *τὰ δὲ εἰσὶ τὰ πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων γραφέντα μοι γράμματα*.[48] Ὁ Μωάμεθ Β′ τὸν ἀναζήτησε ὅμως μετὰ τὴν Ἅλωση, τὸν ἐπισκέφθηκε στὸν πύργο του (Δούκας, XL,5, 381,1-9), σύμφωνα δὲ μὲ τὸν Κριτόβουλο, σχεδίαζε νὰ τὸν διορίσει διοικητὴ τῆς πόλεως (Α 73,8, Reinsch, 83,21-24). Κατὰ μίαν ἄλλη ἐκδοχὴ ποὺ δίνει ὁ Δούκας, ὁ σουλτάνος τὸν ἐξαγόρασε ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία (XL,4, Grecu, 379,18-22). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, ἂν εἶχε τὴν φήμη τοῦ λατινόφρονα, σίγουρα ὁ σουλτάνος δὲν θὰ τὸν προόριζε γιὰ ἕνα τόσο ὑψηλὸ ἀξίωμα. Ἄλλωστε, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐνήργησε ὅταν ἀποφάσισε νὰ προχωρήσει στὴν ἐκλογὴ νέου πατριάρχη – ἀναζήτησε τὸν ἀνθενωτικὸ Γεώργιο Σχολάριο. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ τί ἀκριβῶς ἔφταιξε ὥστε νὰ χαθεῖ ὁ ἴδιος καὶ τὰ παιδιά του;

Ὁ Κριτόβουλος ἀπέδωσε τὸ τραγικό του τέλος στὸν φθόνο τούρκων ἀξιωματούχων, οἱ ὁποῖοι συμβούλεψαν τὸν σουλτάνο νὰ μὴν ἐμπιστευθεῖ αὐτὴν τὴν θέση σὲ ἕναν ἄπιστο, ποὺ μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία θὰ στρεφόταν ἐναντίον τους (Α 73,9, 83,26-34). Ὁ Δούκας καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης ἀπέδωσαν τὴν πτώση του στὴν ἄρνησή του νὰ στείλει τὸν νεότερο γιό του στὸ παλάτι. Ἡ ἀφήγησή τους συμπίπτει σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀπηχοῦσαν μᾶλλον τὴν πιὸ διαδεδομένη ἄποψη (Δούκας, XL,6, 381,16-385,2. Χαλκοκονδύλης, Darkó, II, 165,11-166,22).[49] Ἡ πληροφορία τοῦ Ψευδο-Σφραντζῆ, ὅτι πρόσφερε στὸν σουλτάνο τὰ πλούτη του μὲ δουλικὸ τρόπο, γιὰ νὰ πάρει τὴν ἀπάντηση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ ἔχει δώσει νωρίτερα στὸν αὐτοκράτορά του γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἀλλοῦ. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ θανατώθηκε, δηλαδή, ἡ ἀναξιοπιστία του, σύμφωνα μὲ τὸν Ψευδο-Σφραντζῆ: *Ὦ ἡμικύον καὶ ἀπάνθρωπε μηχανορράφε καὶ πολύτροπε, τοσοῦτον πλοῦτον εἶχες καὶ οὐκ ἐβοήθησας τῷ βασιλεῖ καὶ αὐθέντη σου καὶ τῇ πόλει τῇ πατρίδι σου;* (Grecu, 434,7-9). Οἱ δυτικὲς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄντλησε τὸ περιστατικὸ ὁ Ψευδο-Σφραντζῆς εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν διάκεινται φιλικὰ πρὸς τὸν Νοταρᾶ, παρ' ὅλες τὶς στενὲς οἰκονομικές του διασυνδέσεις μὲ Βενετοὺς καὶ Γενοβέζους. Ὁ λόγος τῆς στάσης τους ἀπέναντί του δὲν εἶναι ξεκάθαρος καὶ θὰ μποροῦσε νὰ κάνει κανεὶς διάφορες ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ἢ προπαγάνδιζε. Τὸ σίγουρο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Νοταρᾶς εἶχε καταθέσεις σὲ ἰταλικὲς τράπεζες καὶ τὰ παιδιά του μπροστὰ στὸν θάνατο τοῦ ζήτησαν νὰ ἐξαγοράσει τὴν ζωή τους μὲ τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν στὴν Ἰταλία: *ἐδέοντο τοῦ πατρός, καὶ ὅσα ἐνῆν σφίσι χρήματα ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, παραδόντας περιποιῆσαι σφᾶς, ὥστε μὴ ἀποθανεῖν* (Χαλκοκονδύλης, II, 165,9-11).

Τὰ πλούτη τῆς οἰκογένειας Νοταρᾶ ἀναμφίβολα συσσωρεύτηκαν σὲ μία περίοδο οἰκονομικῆς κρίσης, ὑποθέτουμε μὲ τὴν ἴδια μέθοδο καὶ τρόπο ποὺ πλούτισαν καὶ ἄλλοι μεγαλέμποροι, ὅπως ὁ Ἰάγαρης καὶ ὁ Γουδέλης – μὲ τὸ ἐμπόριο στὴν μαύρη ἀγορὰ καὶ μὲ διάφορες ἐπενδύσεις σὲ ἰταλικὲς τράπεζες καὶ μονοπώλια. Ἡ κατηγορία ποὺ διατυπώνεται στὸ *Μεγάλο Χρονικὸ* ἐναντίον του, ὅτι

45. Τ. Κιουσοπούλου, «Λουκάς Νοταράς: Ψήγματα μιας βιογραφίας», *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, ἐκδ. Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά – Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, 161-176.

46. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 142, 148-149.

47. E. Frančes, «Klassovaja pozicia vizantijskich feodalov v period tureckogo zavoevanija», *VizVre* 15 (1959) 79-90.

48. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Β′, 199.

49. Ὁ Χαλκοκονδύλης προσθέτει μιὰ δεύτερη ἐκδοχὴ γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τῶν ἑλλήνων ἀρχόντων, λιγότερο πιστευτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ σουλτάνος παρακινήθηκε ἀπὸ κάποιον ἕλληνα μέτοικο, τὴν θυγατέρα τοῦ ὁποίου εἶχε ἐρωτευτεῖ παράφορα (Darkó, II, 166,17-22).

δὲν συνέδραμε στὴν ἄμυνα τῆς πόλης (Grecu, 434,7-9), πιθανὸν ἰσχύει γιὰ ἄλλους ἀριστοκράτες ἐμπόρους, τοὺς ὁποίους συγκεκριμένα κατονομάζει ὁ Λεονάρδος τῆς Χίου, ὄχι ὅμως γιὰ τὸν ἴδιο.[50] Στὶς παραμονὲς τῆς καταστροφῆς εἶχε δανειστεῖ ἀπὸ τοὺς Γενουάτες γιὰ νὰ προμηθευτεῖ ἀμυντικὸ ἐξοπλισμό, βάζοντας ὡς ἐγγύηση τὴν περιουσία του. Τὰ δὲ περὶ ἀπείρου πλούτου, τὸν ὁποῖο μετέφερε ἡ θυγατέρα του Ἄννα στὴν Δύση θεωροῦνται ἀβάσιμα.[51]

Ὁ Νοταρᾶς ἐπέλεξε νὰ μείνει μέχρι τὸ τέλος στὴν πρωτεύουσα, ἐνῶ θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἔχει ἐγκαταλείψει νωρίτερα ἢ καὶ τὴν τελευταία στιγμὴ ποὺ ἔπεσαν τὰ τείχη, ὅπως ἔκαναν ἄλλοι τῆς τάξης του. Ἡ ἀπόφασή του νὰ μείνει δίπλα στὸν αὐτοκράτορα μαχόμενος ἢ ὑπονομεύοντας τὸν ἀγώνα κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ Ψευδο-Σφραντζῆ,[52] ἑρμηνεύεται ἀναλόγως τῆς φορᾶς τοῦ ἐκκρεμοῦς ἀπὸ πατριωτικὴ ἕως προδοτική. Ἴσως πίστευε σὲ μιὰ μελλοντικὴ συνεργασία μὲ τὸν κατακτητή, ἕνα ἐνδεχόμενο γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὸν Κριτόβουλο (Α 72,8, 83,21-24). Ἄλλωστε, καὶ οἱ ἀρχικὲς διαθέσεις τοῦ σουλτάνου πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση δείχνουν. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν δεύτερο σημαντικότερο μετὰ τὸν αὐτοκράτορα πολιτικὸ παράγοντα. Ἡ διατήρησή του στὴν ἐξουσία μὲ τὴν νέα τάξη πραγμάτων ἐγκυμονοῦσε, ὡστόσο, κινδύνους, καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο ἐπισήμαναν στὸν σουλτάνο οἱ σύμβουλοί του. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦταν τελικὰ ὁ λόγος τῆς ἐξόντωσής του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τόσο ὁ Δούκας ὅσο καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης ἀπέδωσαν τὴν πτώση του στὴν ἄρνησή του νὰ παραδώσει τὸν γιό του στοὺς πόθους τοῦ σουλτάνου, τὶς ἐρωτικὲς προτιμήσεις τοῦ ὁποίου σχολιάζει σὲ ἄλλα συμφραζόμενα ὁ καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὰ τουρκικὰ πράγματα Χαλκοκονδύλης (VII, 120,3. IX, 237,16.

50. Πβ. Λεονάρδος τῆς Χίου, Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453*, 26, 30, 38. Necipoğlu, «Social and Economic Conditions in Constantinople during Mehmeds II's Siege», 1453. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, 75-86. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 52-57, 91-94.

51. Χ. Μαλτέζου, *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ*, [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - 23], Βενετία 2004, 18-19.

52. *Καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς τὸν Νοταρᾶν ἀνωφελῆ καὶ ἀλάστορα καὶ ἐχθρὸν τῆς πατρίδος ἐκάλει, αὐτὸς δὲ αὐτὸν ἐξ ἐναντίας ὕβρεις ἑτέρας ἐνέπλυνεν* (Grecu, 406,19-20),

250,1-19. X, 27512-15). Στὴν νεότερη βιβλιογραφία ἡ ἱστορία αὐτὴ ἀντιμετωπίζεται περίπου σὰν μύθευμα καὶ προκρίνεται ὡς ἀληθέστερη ἡ ἀφήγηση τοῦ Κριτόβουλου.[53] Ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀφορμή, πραγματικὴ ἢ ἐπινοημένη, ὅπως συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ τελευταίου Κομνηνοῦ τῆς Τραπεζούντας, τὰ πράγματα ἔδειξαν ὅτι ἡ ἄρχουσα τάξη τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχε πλέον κανένα μέλλον στὸ κράτος τῶν Ὀθωμανῶν.

[*ΑΠΟΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΔΟΥΚΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΑΥΤΟΥ*]

Πρωΐας δὲ γενομένης, παρελθούσης ἐκείνης τῆς πρώτης καὶ ζοφερᾶς ἡμέρας, ἐν ᾗ ἐγένετο ἡ πανωλεθρία τοῦ γένους ἡμῶν, εἰσελθὼν ἐν τῇ πόλει ὁ τύραννος καὶ εἰς τοὺς οἴκους τοῦ μεγάλου δουκὸς ἐλθών, ἐξελθὼν δὲ εἰς συνάντησιν αὐτοῦ καὶ προσκυνήσας αὐτόν, εἰσῆλθεν ἐντός. Ἦν δὲ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἀσθενοῦσα κλινήρης. Τότε ὁ προβατόσχημος λύκος ἐγγίσας τῇ κλίνῃ, ἔφη προσαγορεύσας αὐτῇ· «Χαῖρε, ὦ μῆτερ· μὴ λυποῦ ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι. Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω· Ἔχω ἔτι πλείονα, παρ' ὧν ἀπώλεκας, τοῦ δοῦναί σοι, μόνον ὑγίαινε.»—Ἐλθόντες δὲ οἱ παῖδες αὐτοῦ προσεκύνησαν αὐτῷ· καὶ εὐχαριστήσαντες αὐτόν, ἐξῆλθε περιοδεύων τὴν πόλιν. Ἦν γὰρ ἡ πᾶσα ἄοικος, οὔτ' ἄνθρωπος οὔτε κτῆνος οὔτ' ὄρνεον κραυγάζον ἢ λαλῶν ἐντὸς αὐτῆς, μόνον τινὲς τῶν μὴ δυνηθέντων σκυλεῦσαί τι διὰ τὸ ἀνίσχυρον αὐτῶν, διότι καὶ πολλοὶ ἀπ' ἀλλήλων ἐφονεύθησαν ἕλκοντες ὁ εἷς ἐξ ἑτέρου τὰ λάφυρα καὶ ὁ δυνηθεὶς ἥρπαζεν, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος ἀντιστῆναι καιρίαν λαμβάνων πληγὴν ἔκειτο. Τῇ δὲ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ, τριακοστὴν ἄγων ὁ Μάϊος, εἰσῆλθον καὶ τὰ ἐγκαταλειπόμενα αὐτοὶ συνέλεγον.

Τότε ὁ τύραννος διελθὼν τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως καὶ πρὸς τοῖς τοῦ παλατίου μέρεσι συμπόσιον ποιήσας εὐφραίνετο. Καὶ δὴ καταβαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ οἴνου καὶ μεθυσθεὶς ὥρισεν τῷ ἀρχιευνούχῳ αὐτοῦ καὶ προστάξας εἶπεν· «Ἄπελθε ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ εἰπὲ αὐτῷ· ὁρίζει ὁ ἡγεμών, ἵνα στείλῃς τὸν

53. Ζαχαριάδου, «Τὰ λόγια καὶ ὁ θάνατος τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ», 142-146. Κιουσοπούλου, «Λουκάς Νοταράς: Ψήγματα μιας βιογραφίας», 161-175.

υἱόν σου τὸν νεώτερον ἐν τῷ συμποσίῳ.» —Ἦν γὰρ εὐειδὴς ὁ νέος, ἄγων τεσσαρεσκαιδέκατον ἔτος. Ἀκούσας οὖν ὁ πατὴρ τοῦ παιδὸς ἀπενεκρώθη καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ ἠλλοιώθη καὶ λέγει τῷ ἀρχιευνούχῳ· «Οὐκ ἔστι τοῦτο ἐν τῇ ἡμετέρᾳ διαγωγῇ τοῦ παραδοῦναι τὸ ἐμὸν παιδίον οἰκείαις χερσὶν μιανθῆναι παρ' αὐτοῦ. Κρεῖττον ἂν ἦν μοι τοῦ στεῖλαι δήμιον καὶ λαβεῖν τὴν κεφαλήν μου ἀπ' ἐμοῦ.» —Ὁ δὲ ἀρχιευνοῦχος συμβουλεύσας αὐτὸν τοῦ δοῦναι τὸ παιδίον, ἵνα μὴ εἰς ὀργὴν ἐκκαύσῃ τὸν τύραννον, ὁ δὲ μὴ πεισθείς, ἀλλ' εἰπών, ὅτι· «Εἰ βούλει λαβεῖν αὐτὸ καὶ ἀπελθεῖν, λαβὼν ἄπελθε, τὸ δὲ ἐγώ σοι τοῦτο διδόναι οἰκείῳ θελήματι, οὐ γενήσεται πώποτε.» —Τότε ὁ ἀρχιευνοῦχος στραφεὶς εἶπε τῷ ἡγεμόνι ἅπαντα τὰ παρὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς λαληθέντα καὶ πῶς τὸ παιδίον οὐκ ἠβουλήθη δοῦναι. Τότε ὁ τύραννος θυμωθεὶς εἴρηκε τῷ ἀρχιευνούχῳ· «Λαβὲ τὸν δήμιον σὺν σοὶ καὶ στραφεὶς ἄγε μοι τὸ παιδίον· ὁ δὲ δήμιος ἀγαγέτω τὸν δοῦκα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ.»

Τότε ἐλθόντες καὶ μαθὼν τὸ μήνυμα ὁ δούξ, ἠσπάσατο τὰ τέκνα αὐτοῦ καὶ τὴν γυναῖκα καὶ ἐπορεύετο σὺν τῷ δημίῳ, αὐτὸς καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ ὁ Καντακουζηνός. Τὸ δὲ παιδίον ἔλαβεν μεθ' ἑαυτοῦ ὁ ἀρχιευνοῦχος. Εἰσελθὼν οὖν καὶ δείξας τὸ παιδίον τῷ ἡγεμόνι, τοὺς δὲ λοιποὺς μαθὼν ἐν τῇ πύλῃ τοῦ παλατίου ἱσταμένους, ὥρισε τῷ δημίῳ ξίφει τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀποτμηθῆναι. Τότε λαβὼν αὐτοὺς μικρὸν κάτωθεν τοῦ παλατίου, εἶπεν αὐτοῖς ὁ δήμιος τὴν ἀπόφασιν. Ἀκούσας δὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ τὴν σφαγὴν ἔκλαυσεν. Ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ γενναίως σταθεὶς ἐνεδυνάμωσε τοὺς νέους, στηρίζων αὐτοὺς καὶ λέγων· «Τεκνία, εἴδατε τὴν χθὲς ἡμέραν ἐν μιᾷ καιροῦ ῥοπῇ τὰ ἡμέτερα πάντα φροῦδα γεγονότα· ὁ πλοῦτος ἡμῶν ὁ ἀκένωτος, ἡ δόξα ἡ θαυμαστή, ἣν εἴχομεν ἐν τῇ μεγαλοπόλει ταύτῃ καὶ διὰ αὐτῆς ἐν πάσῃ τῇ γῇ, ἣν οἰκοῦσι χριστιανοί. Νυνὶ δὲ τῇ ὥρᾳ ταύτῃ οὐκ ἐνελίπετο ἄλλο εἰς ἡμᾶς πλὴν ἡ παροῦσα αὕτη ζωή. Ἔσται δὲ ἡμῖν αὕτη οὐκ ἀτελεύτητος· ὀψέ ποτε γὰρ θνηξόμεθα. Καὶ ταῦτα πῶς; Ὑστερούμενοι τῶν ἀγαθῶν, ὧν ὠλέσαμεν, τῆς δόξης, τῆς τιμῆς, τῆς αὐθεντίας, παρὰ πάντων ὀνειδιζόμενοι, καταφρονούμενοι καὶ ταλαιπωρούμενοι, ἄχρις οὗ ἔλθῃ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ὁ θάνατος λαβὼν ἐκ τῶν ὧδε ἀτίμους. Ποῦ ὁ ἡμέτερος βασιλεύς; Οὐκ ἐσφάγη χθές; Ποῦ ἐμὸς συμπεθερὸς καὶ σὸς πατήρ, ὁ μέγας δομέστικος; Ποῦ ὁ Παλαιολόγος καὶ πρωτοστράτωρ σὺν τοῖς δύο υἱέσιν αὐτοῦ; Οὐκ ἐσφάγησαν χθὲς ἐν τῷ πολέμῳ; Εἴθε καὶ ἡμεῖς ἀπεθάνομεν ἂν σὺν αὐτοῖς· Πλὴν καὶ αὕτη ἡ ὥρα ἱκανή ἐστιν, μὴ πλημμελήσωμεν πλέον. Τίς γὰρ οἶδε τὰ ὅπλα τοῦ διαβόλου, εἰ καὶ βραδύνοντες πληγῶμεν παρὰ τῶν ἰοβόλων βελῶν αὐτοῦ; Νῦν τὸ στάδιον ἕτοιμον· ἐν ὀνόματι τοῦ σταυρωθέντος ὑπὲρ ἡμῶν καὶ θανόντος καὶ ἀναστάντος ἀποθάνωμεν καὶ ἡμεῖς, ἵνα σὺν αὐτῷ ἀπολαύσωμεν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ.» —Ταῦτα εἰπὼν καὶ στηρίξας τοὺς νέους, ἐγεγόνεισαν πρόθυμοι τοῦ θανεῖν. Καὶ λέγει τῷ σπεκουλάτορι· «Ποίησον τὸ κελευσθέν σοι, ἀρξάμενος ἀπὸ τοὺς νέους.» — Καὶ ὑπακούσας ὁ δήμιος ἀπέτεμε τὰς κεφαλὰς τῶν νέων, ἱστάμενος ὁ μέγας δοὺξ καὶ λέγων τό· «Εὐχαριστῶ σοι, Κύριε,» καὶ τό· «Δίκαιος εἶ, Κύριε·» Τότε εἶπε τῷ σπεκουλάτορι· «Ἀδελφέ, δός μοι ὀλίγην ἀνοχὴν τοῦ εἰσελθεῖν καὶ προσεύξασθαι.» —Ἦν γὰρ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ναὸς σμικρός. Ὁ δὲ ἀφῆκε καὶ εἰσελθὼν προσηύξατο. Τότε ἐξελθὼν ἐκ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ, ἦσαν γὰρ ἐκεῖ τὰ σώματα τῶν παίδων αὐτοῦ ἔτι σπαραττόμενα, καὶ πάλιν δοξολογίαν πέμψας Θεῷ ἀπετμήθη τὴν κεφαλήν. Λαβὼν οὖν ὁ δήμιος τὰς κεφαλὰς ἦλθεν εἰς τὸ συμπόσιον, ἐμφανίσας αὐτὰς τῷ αἱμοβόρῳ θηρίῳ· τὰ δὲ σώματα γυμνὰ ἐκεῖ καὶ ἄταφα κατέλιπεν.

[Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. V. Grecu, XL 5-7, 381,1-385,2]

Σχόλια

4. *ἡ γυνὴ αὐτοῦ*: Ὁ Νοταρᾶς μνημονεύεται ὡς γαμβρὸς τοῦ βασιλέως, ὡστόσο ἡ οἰκογένεια τῆς σύζυγου του δὲν μᾶς εἶναι γνωστή. Γιὰ τὶς διάφορες ὑποθέσεις ποὺ ἔχουν προταθεῖ, βλ. Κιουσοπούλου, «Λουκάς Νοταράς: Ψήγματα μιας βιογραφίας», 166-167.

18-19. *τὸν υἱόν σου τὸν νεώτερον*: Σύμφωνα μὲ τὸν Δούκα, ὁ Νοταρᾶς ἐκτελέστηκε μαζὶ μὲ τὸν γιό του καὶ τὸν γαμπρό του, τὸν Καντακουζηνό, τὴν ἑπομένη τῆς Ἅλωσης, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν *Ἔκθεση Χρονική*, συνελήφθη πέντε ἡμέρες μετὰ τὴν Ἅλωση καὶ θανατώθηκε μαζὶ μὲ ἄλλους ἐκλεκτοὺς ἄρχοντες. Ἐξαιρέθηκε μόνον ὁ νεότερος γιός του Ἰσαάκιος ἢ ἀλλιῶς καὶ Ἰάκωβος (*PLP* 94334), τὸν ὁποῖο ὁ σουλτάνος ἔβαλεν *ἐν τῷ σαραγίῳ*, ἀπ' ὅπου ὅμως ἀπέδρασε στὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὸ 1468 βρέθηκε στὴν

Ρώμη κοντὰ στὴν ἀδελφή του Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ,[54] – *σταλεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτῆς πρὸ τῆς ἁλώσεως μετὰ πλούτου ἀπείρου* (*Ἔκθεσις Χρονική*, Lambros, 16,24-17,7). Ὁ Ἰάκωβος μὲ τὴν ὑποστήριξη γενουατῶν ἀρχόντων πῆρε κάποια προνόμια στὸν Καφᾶ τῆς Κριμαίας.[55] Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὰ αἴτια τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ μεγάλου δούκα σὲ σχέση μὲ τὴν ἄρνησή του νὰ παραδώσει τὸν γιό του στὸν σουλτάνο δὲν μνημονεύονται στὸν ἐπιτάφιο λόγο ποὺ ἔγραψε γι' αὐτὸν ὁ Ἰωάννης Μόσχος τὸ 1470.[56]

48-49. *ὁ μέγας δομέστικος*: Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο Καντακουζηνὸ (*PLP* 10957). Πβ. καὶ τὴν μαρτυρία τῆς *Ἔκθεσης Χρονικῆς*: *Μετὰ δὲ παραδρομὴν ἡμερῶν πέντε γέγονε ζήτησις τῶν μεγάλων ἀρχόντων, τόν τε μέγαν δούκαν καὶ τὸν μέγαν δομέστικον καὶ τὸν πρωτοστράτορα υἱὸν Καντακουζηνοῦ τοῦ μεσάζοντος καὶ ἑτέρους τοὺς ἐκλεκτοτέρους* (16,24-17,1).

64-65. *τὰ δὲ σώματα – ἄταφα κατέλιπεν*: *τὰ δὲ σώματα πάντα ὅσα ἦν ἐν ταῖς πύλαις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἀνάψαντες πυρκαϊὰν ἐν μέσῳ τῆς σούδας, κατέφλεξαν ἅπαντα* (*Ἔκθεσις Χρονική*, 17,8-10).

54. Πβ. καὶ Μαλτέζου, *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ*, 14.

55. K.-P. Matschke, «The Notaras Family and its Italian Connections», *DOP* 49 (1995) 66-67.

56. E. Legrand, «Ἰωάννου τοῦ Μόσχου Λόγος Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 2 (1887) 413-424.

Η ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΕΡΚΛΗΤΖΙΑ

Τὸ πολιτικοθρησκευτικὸ κίνημα τοῦ Μουσταφᾶ Περκλητζία εἶναι γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τουρκικὲς πηγὲς καὶ μάλιστα οἱ μελετητὲς τῆς τουρκικῆς ἱστορίας τὸ συσχέτισαν μὲ τὶς κοινωνικοθρησκευτικὲς κινήσεις ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸν ἰσλαμικὸ κόσμο καὶ συγκεκριμένα στὴν δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Βαγιαζὶτ στὴν Ἄγκυρα τὸ 1402. Ἡ διάλυση τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀπὸ τὶς μογγολικὲς ὀρδὲς τοῦ Τιμοὺρ δημιούργησε γιὰ μία περίπου δεκαετία κενὸ ἐξουσίας, ποὺ ἔδωσε μιὰ τελευταία ἀνάσα στὸ πολύπαθο Βυζάντιο. Μετὰ ἀπὸ μία σειρὰ ἐμφυλίων συρράξεων καὶ ταραχῶν, στὶς ὁποῖες ἀναμείχθηκαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, δίχως ὅμως νὰ ἀποκομίσουν μεγάλα ὀφέλη πέραν τῆς ἀνάπαυλας ποὺ δημιούργησε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τῶν διαδόχων τοῦ Βαγιαζίτ, ἡ τάξη ἀποκαταστάθηκε μὲ τὴν πτώση τοῦ Μούσα, ὁπότε ἡ ἐξουσία περιῆλθε στὰ χέρια τοῦ ἀδελφοῦ του Μωάμεθ Α' (1413).

Ὁ Μιχαὴλ Δούκας εἶναι ὁ μόνος βυζαντινὸς συγγραφέας, ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν κοινωνικοθρησκευτικὴ ἐπανάσταση τοῦ Μουσταφᾶ Περκλητζία (*PLP*, 22474), ἡ ὁποία ξέσπασε στὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης τὸ 1416. Ἡ πληροφόρησή του, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ὁ ἴδιος γράφει, προερχόταν ἀπὸ κάποιον κρητικὸ μοναχὸ ποὺ ζοῦσε στὴν Μονὴ τῆς Τρουλλωτῆς στὴν Χίο καὶ εἶχε γνωρίσει ἀπὸ πρῶτο χέρι τὴν διδασκαλία τοῦ τούρκου μεταρρυθμιστῆ. Ὁ Δούκας ἀπέρριπτε, βέβαια, τὸ περὶ θρησκευτικῆς ἰσότητας καὶ ἀνοχῆς μήνυμα τοῦ Περκλητζία. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶδε τίποτε θετικὸ στὴν διδασκαλία του, ἀδιάφορο ἂν ἀφοροῦσε τὴν ἀκτημοσύνη ἢ τὴν κοινοκτημοσύνη (*πλὴν τῶν γυναικῶν τὰ λοιπὰ πάντα κοινὰ ἐδογμάτισεν*) ἢ ἔστω τὴν ἐντολή του οἱ μωαμεθανοὶ νὰ σέβονται καὶ νὰ τιμοῦν ὡς ἴσους τοὺς χριστιανούς. Ἄλλωστε,

θεωροῦσε τὸν Περκλητζία *ἰδιώτη* (ἀδαὴ) καὶ *ἄγροικο*, παρόλο ποὺ ἡ διδασκαλία του εἶχε βρεῖ πρόσφορο ἔδαφος ἀνάμεσα στοὺς χωρικοὺς τῆς περιοχῆς τοῦ Στυλαρίου, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κόλπου τῆς Ἰωνίας, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Χίο. Οἱ κάποιες δοξασίες ποὺ τοῦ μετέφερε ὁ προσήλυτος μοναχὸς τῆς Τρουλλωτῆς τοῦ φάνηκαν ἐντελῶς *τερατώδεις*. Τὸ κίνημα, στὸ τέλος, καταπνίγηκε στὸ αἷμα παρὰ τὴν σθεναρὴ ἀντίσταση τῶν ὀπαδῶν τοῦ Περκλητζία. Ὁ ἴδιος βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο, οἱ πιστοί του ὅμως πίστευαν ὅτι συνέχισε νὰ ζεῖ, κατὰ τὸ πρότυπο μᾶλλον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διότι καὶ ὁ τοῦρκος προφήτης πέθανε στὸν σταυρό.[57]

Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Δούκα ἀφήνει ἀναπάντητα ἀρκετὰ ἐρωτήματα. Δὲν ξεκαθαρίζει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ὁ διωγμός, ἐπίσης δὲν κάνει σαφὲς ἂν τὸ κήρυγμα γιὰ εἰρηνικὴ συνύπαρξη βρῆκε ἀπήχηση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, τέλος, δὲν χρονολογεῖ τὰ γεγονότα. Ἀντίθετα τὰ τουρκικὰ χρονικὰ ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν τὴν περίοδο, δηλαδὴ τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ 15ου αἰώνα, καταγράφουν μία σειρὰ ἀπὸ κοινωνικοθρησκευτικὲς ἐξεγέρσεις μὲ ἀντιφεουδαρχικὲς μάλιστα τάσεις, ὅπως ὑποστήριξαν παλαιότερα μαρξιστὲς ἱστορικοί. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, οἱ ἴδιες πηγὲς προβάλλουν κατὰ κύριο λόγο τὸν ἡγετικὸ ρόλο τοῦ σεΐχη Μπάντρ ἀλ-Ντίν, ποὺ πρῶτος δίδαξε τὴν κοινοκτημοσύνη καὶ τὴν θρησκευτικὴ ἰσότητα στοὺς κόλπους τοῦ Ἰσλάμ, καὶ λιγότερο τοῦ μαθητῆ του Μουσταφᾶ Περκλητζία, ἂν καί, ὅπως φαίνεται, αὐτὸς ἦταν ποὺ ἔδωσε τὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα στὸ μήνυμα τοῦ δασκάλου του. Ἐξυπακούεται, βέβαια, ὅτι τόσο ἡ κοινοκτημοσύνη ὅσο καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀποτελοῦσαν ἀνοιχτὴ πρόκληση στὸ ὀρθόδοξο Ἰσλάμ.[58]

Ἀλλὰ ποιά ἦταν τὰ αἴτια ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀνταρσία τὸ θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ Μουσταφᾶ Περκλητζία; Ἡ ἐπιβολὴ ὑψηλῶν φόρων στὰ λαϊκὰ στρώ-

57. Βλ. καὶ H.I. Cotsonis, «Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafa: Ein Märtyrer für die Koexistenz zwischen Islam und Christentum», *BZ* 50 (1957) 397-404.

58. Ἀποσπάσματα τῶν τουρκικῶν χρονικῶν ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 15ο, 16ο καὶ μερικῶς τὸν 17ο αἰώνα, δημοσίευσε ἡ A.S. Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija v srednevekovoj Turcii», *VizVre* 11 (1956) 200-224, ἰδίως 215-224.

ματα, ὅπως ὑποστήριξε ἡ μαρξιστικὴ πλευρά,[59] ἢ τὸ ζήτημα ἦταν καθαρὰ θρησκευτικό, δηλαδὴ ἡ πάταξη μιᾶς ἐπικίνδυνης αἵρεσης ποὺ ἀντιστεκόταν στὴν ἐξουσία; Τὰ τουρκικὰ χρονικὰ ἀποκλίνουν ξεκάθαρα πρὸς τὴν δεύτερη ἐκδοχή. Συμφωνοῦν πρῶτα ἀπ' ὅλα μὲ τὸν Δούκα ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Περκλητζία προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἁπλὸ λαό, πουθενὰ ὅμως στὴν ἐξιστόρησή τους δὲν μνημονεύονται χριστιανοὶ προσήλυτοι.[60] Ἀναφέρουν ἀκόμη ὅτι τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο ποὺ ἐπαναστάτησε ὁ Περκλητζία στὴν περιοχὴ τῶν Στυλαρίων (1416), στὴν Μαγνησία ξέσπασε μία δεύτερη ἐξέγερση, ἀρχηγὸς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Ἑβραῖος τὴν καταγωγὴ Τορλὰκ Χοὺ-Κεμάλ, ἐπίσης ὀπαδὸς τοῦ αἱρετικοῦ κινήματος τοῦ Μπὰντρ ἀλ-Ντίν.[61] Ἡ σημαντικότερη ὅμως εἴδηση τῶν χρονικῶν εἶναι ὅτι μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Περκλητζία ἐπαναστάτησε στὴν Βλαχία (Σιλίστρια καὶ Δοβρουτσά), καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μπὰντρ ἀλ-Ντίν, ἀλλὰ καὶ ἐκείνου τὸ κίνημα συνετρίβη ὅπως καὶ τὰ δύο προηγούμενα.[62]

Τὸ πρόσωπο κλειδὶ σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση εἶναι φυσικὰ ὁ Μπὰντρ ἀλ-Ντίν, ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ πολιτικοθρησκευτικοῦ κινήματος.[63] Οἱ οἰκογενειακές του ρίζες ἀνάγονταν στὴν σελτζουκικὴ ἀριστοκρατία. Γιὰ ἕνα διάστημα ὑπηρέτησε ὡς στρατιωτικὸς δικαστὴς στὶς δυνάμεις τοῦ Μούσα καὶ συνεπῶς ὅταν πῆρε τὴν ἐξουσία ὁ Μωάμεθ Α', ἀνῆκε στὴν ἀντιπολίτευση. Ἐντούτοις δὲν καταδιώχτηκε λόγῳ τῆς φήμης ποὺ εἶχε ὡς λόγιος. Ἐξορίστηκε ὅμως στὴν Νίκαια, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν μελέτη, καὶ ὅπου συνδέθηκε μὲ τὸν Περκλητζία.[64] Ἀπὸ αὐτὸ ὅμως τὸ σημεῖο καὶ ἐντεῦθεν τὰ πράγματα περιπλέ-

59. A.S. Stepanov, «Tryd Duki istočnik po istorii vostanija Berklidži Mustafy načala XV v.», *VizVre* 5 (1952) 99-104. G.I. Ibragimov, «Krest'janskie vostanija v Turcii v XV-XVI vv.», *VizVre* 7 (1953) 122-145, ἰδίως 135-137.

60. Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija», ἀρ. VI, 220, VII, 223.

61. *Ὅ.π.*, ἀρ. III, 217, V, 219, VI, 221, VII, 223.

62. *Ὅ.π.*, ἀρ. V, 219, VI, 221-222, VII, 223-224.

63. F. Babinger, «Schejch Bedr ed-dīn, der Sohn des Richters von Simāw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich», *Der Islam* 11 (1921) 1-106.

64. E. Werner, «Ketzer und Weltverbesserer: Zwei Beiträge zur Geschichte

κονται στὶς πηγές. Κατὰ μίαν ἐκδοχή, ὁ Μουσταφᾶ Περκλητζία πῆγε στὸ Ἀϊδίνιον κατ' ἐντολήν του γιὰ νὰ διαδώσει τὴν διδασκαλία του σχετικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴ ἑνότητα καὶ τὴν κοινοκτημοσύνη. Ὅταν ὅμως πληροφορήθηκε τὶς ἐπιτυχίες τοῦ μαθητῆ του ὁ Μπάντρ ἀλ-Ντὶν δὲν θέλησε νὰ ἀναμιχθεῖ περαιτέρω στὸ κίνημα, γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν Νίκαια πῆγε τὴν Κασταμονὴ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Βλαχία. Φοβήθηκε μάλιστα ὅτι ὁ Περκλητζία θὰ στρεφόταν μιὰ μέρα ἐναντίον του.[65] Παρὰ τὶς ὅποιες διαφορές τους, τὰ χρονικὰ συμφωνοῦν πάντως σὲ ἕνα σημεῖο – ὅτι ὁ Μπάντρ ἀλ-Ντὶν ξεκίνησε τὴν δική του ἐξέγερση μετὰ τὴν συντριβὴ τοῦ Περκλητζία καὶ ὅτι καυχιόταν ποὺ ὁ Περκλητζία καὶ ὁ Τορλὰκ Χοὺ-Κεμὰλ ὑπῆρξαν μαθητές του.[66]

Οἱ τουρκικὲς πηγὲς διάκεινται φυσικὰ ἐχθρικὰ ἀπέναντι στοὺς αἱρετικοὺς στασιαστές. Αὐτὴ ἡ στάση τους ἴσως ἐξηγεῖ τὸν λόγο ποὺ δὲν ὑπεισέρχονται σὲ λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλία τους. Μόνον σὲ μία περίπτωση, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέγερση τοῦ Μπάντρ ἀλ-Ντίν, ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι εἶχε ὑποσχεθεῖ στοὺς ὀπαδούς του κάποια φεουδαρχικὰ προνόμια (*σαντζάκιο* ἢ *σουμπασιλίκ* – ἀρ. χρονικοῦ V, Tveritinova, 219). Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἔδωσε μάλιστα λαβὴ στοὺς τουρκολόγους νὰ διαφοροποιήσουν τὰ δύο κινήματα ὡς πρὸς τοὺς στόχους τους. Ὁ Περκλητζία, δηλαδή, εἶχε ἐπιλέξει πολὺ πιὸ ριζοσπαστικὲς μεθόδους συγκριτικὰ μὲ τὸν δάσκαλό του, ποὺ ἦταν πανθεϊστὴς καὶ θεωρητικός.[67] Ὅπως

Südosteuropas im 13. und 15. Jahrhundert, [*Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse*, Band 116 – Heft 5], Βερολίνο 1974, 47-48.

65. Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija», ἀρ. VI, 220-221, VII, 223-224.

66. *Ὅ.π.*, ἀρ. III, V, VI, VII. Ὁ ἐγγονὸς τοῦ Μπάντρ ἀλ-Ντίν, ὡστόσο, Χαλίλ, ποὺ ἔγραψε τὴν βιογραφία του, ἰσχυριζόταν ὅτι ἦταν ἀθῶος καὶ δὲν εἶχε καμία συμμετοχὴ στὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα. E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis der türkischen Feudalismus*, Βιέννη 1972, 207.

67. E. Werner, «Häresie, Klassenkampf und religiöse Toleranz in einer islamisch-christlichen Kontaktzone, Bedr ed-dīn und Bürklüce Mustafā», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 12 (1964) 272.

καὶ νὰ ἔχει πάντως τὸ ζήτημα, στὸ θρησκευτικό τους μήνυμα ὑπῆρχε ἕνας κοινωνικοπολιτικὸς πυρήνας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ἐπίσης ἀβίαστα ὅτι ὁ Δούκας παραμένει ἡ μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὴν κομμουνιστικὴ οὐτοπία τοῦ Περκλητζία καὶ τὸ θρησκευτικό του ἄνοιγμα πρὸς τοὺς χριστιανούς. Περιγράφει μὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες τὴν ἐμφάνιση τῶν δύο ἀπεσταλμένων τοῦ Περκλητζία στὴν Χίο: ἦταν μονοχίτωνες, χωρὶς σανδάλια στὰ πόδια, μὲ ξυρισμένο καὶ ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι. Μετὰ τὴν πρώτη τους στρατιωτικὴ νίκη, ὁ ἴδιος σημειώνει, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κινήματος ἔβγαλαν ἀπὸ τὸ κεφάλι τους τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ποὺ ἀποκαλοῦν *ζαρκουλᾶν*, καὶ ἀποφάσισαν νὰ φοροῦν πλέον ἁπλοὺς χιτῶνες, ὥστε νὰ βρίσκονται πιὸ κοντὰ στοὺς χριστιανοὺς παρὰ στοὺς Τούρκους: *προστίθεσθαι πλέον χριστιανοῖς ἢ Τούρκοις*. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν συντριβὴ τοῦ κινήματος στὴν Ἰωνία ὁ Δούκας ἀποδεικνύεται καλύτερα πληροφορημένος. Κατέγραψε τρεῖς συνολικὰ ἀπόπειρες γιὰ τὴν συντριβὴ τοῦ κινήματος, ἐνῶ οἱ τουρκικὲς πηγὲς μνημονεύουν μόνον τὴν τρίτη, τοῦ Βαγιαζίτ. Εἰκάζουμε ὅτι ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς γνώριζε καὶ τὸ κίνημα τοῦ Μπάντρ ἀλ-Ντίν, ἀλλὰ γιὰ κάποιους λόγους δὲν θέλησε νὰ τὸ συμπεριλάβει στὴν διήγησή του. Τελικά, τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα διήρκεσε συνολικὰ ἐννέα μὲ δέκα μῆνες – ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἕως τὰ τέλη τοῦ 1416.[68] Ἡ ἰδέα τῆς συναδέλφωσης νικητῶν καὶ νικημένων σὲ μιὰ κοινωνία θρησκευτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἰσότητας ἦταν ἀδιανόητη γιὰ τὸν τότε κόσμο καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ Ἰσλάμ. Οἱ ἐπαναστατημένοι τουρκμένιοι, ἕλληνες, βλάχοι καὶ ἀρμένιοι, ποὺ συνασπίστηκαν γύρω ἀπὸ τὸν Μπάντρ ἀλ-Ντίν, τελικὰ ἡττήθηκαν κοντὰ στὴν Ἀδριανούπολη καὶ στὶς δασώδεις περιοχὲς τοῦ Ντελὶ Ὀρμάν. Ὁ ἴδιος συνελήφθη (ὡς φαίνεται μετὰ ἀπὸ προδοσία) καὶ κρεμάστηκε, στὶς 18 Δεκεμβρίου 1416, μὲ τὴν κατηγορία τῆς προδοσίας στὶς Σέρρες, στὸν τόπο καταγωγῆς του, ὅπου καὶ ἐτάφη.[69]

---

68. *Ὅ.π.*, 275.

69. Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija», ἀρ. IV, 218-219, VI, 221-223, VII, 223-224. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht*, 210-211.

[ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΨΕΥΔΑΒΒΑ ΠΕΡΚΛΗΤΖΙΑ ΟΠΩΣ ΕΑΛΩ ΚΑΙ ΕΣΤΑΥΡΩΘΗ]

Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἠγέρθη τις τῶν Τούρκων ἰδιώτης καὶ ἄγροικος ἐν τοῖς μέρεσι τοῦ ὄρους τοῦ κειμένου ἐν τῇ ἐμβολῇ τοῦ κόλπου τῆς Ἰωνίας, ὃ κοινῶς καλοῦσι Στυλάριον, πρὸς ἀνατολὴν καταντικρὺ Χίου. Καὶ ἐδίδαξε τοῖς Τούρκοις ἀκτημοσύνην καὶ πλὴν τῶν γυναικῶν τὰ λοιπὰ πάντα κοινὰ ἐδογμάτισεν· καὶ τροφὰς καὶ ἐνδύματα καὶ ζεύγη καὶ ἀρούρας. – «Ἐγὼ εἰς τὸν σὸν οἶκον ὡς ἐμόν, σὺ δὲ εἰς τὸν ἐμὸν ὡς σόν, πλὴν τοῦ θήλεος μέρους.»– Πλανήσας δὲ τοὺς πάντας ἀγροίκους ἐν αὐτῷ τῷ δόγματι, ὑπούλως ἐπραγματεύετο καὶ τὴν τῶν χριστιανῶν φιλίαν· ἐξέθετο γὰρ δόγμα· ὅστις τῶν Τούρκων εἴποι, ὅτι οἱ χριστιανοὶ οὐχ ὑπάρχωσι θεοσεβεῖς, οὗτος ἀσεβής ἐστι. Καὶ πάντες οἱ ὑπήκοοι τοῦ φρονήματος αὐτοῦ συναντῶντές τινα τῶν χριστιανῶν ἐφιλοξένουν καὶ ὡς ἄγγελον τοῦ Διὸς ἐτίμων. Αὐτὸς δὲ καθεκάστην ἐν Χίῳ οὐ διέλειπε στέλλων ἐν τοῖς ἡγεμόσι καὶ τοῖς τοῦ κλήρου τῆς ἐκκλησίας κατειλεγμένοις ἀποστόλους, μηνύων αὐτοῖς τὸ αὐτοῦ φρόνημα καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλως σωθῆναι τῶν ἁπάντων εἰ μὴ ἐν τῇ ὁμονίᾳ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν. Ἔτυχε δὲ τῷ καιρῷ ἐκείνῳ κατοικεῖν ἐν τῇ νήσῳ ἀναχωρητὴν ἕνα Κρῆτα γέροντα ἐν τῇ μονῇ τῇ καλουμένῃ Τρουλλωτῇ· καὶ στείλας ὁ ψευδαββᾶς ἐκεῖνος δύο τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ, τῶν μονοχιτώνων, ἔχοντας τὴν κεφαλὴν κατεψιλωμένην, ἀσκεπῆ καὶ τοὺς πόδας χωρὶς σανδάλια καὶ πῖλον ἕνα μονοχιτωνίσκον ἐνδεδυμένους, προσαγορεύων αὐτῷ καὶ μηνύων ὡς ὅτι· «Κἀγὼ συνασκητής σοῦ εἰμι καὶ τῷ Θεῷ, ᾧ λατρεύεις, ἐκείνῳ κἀγὼ τὴν προσκύνησιν φέρω καὶ μετὰ σοῦ εἰμι νύκτωρ διαβαίνων ἀψόφῳ ποδὶ τὸ πέλαγος.» –Ὁ δὲ ἀληθὴς ἀββᾶς πλανηθεὶς ὑπὸ τοῦ ψευδαββᾶ ἤρξατο καὶ αὐτὸς ἀλλόκοτα ὑπὲρ ἐκείνου φθέγγεσθαι λέγων, ὅτι· «Ἐν τῇ νήσῳ Σάμῳ σχολάζων καὶ αὐτὸς συνασκητής μου ἐγένετο· καὶ νῦν ἡμέραν παρ' ἡμέραν διαβαίνων συνομιλεῖ μοι» καὶ ἄλλα τινὰ τέρατα, ἃ ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ γράφοντος ἔλεγε.

Ὁ δὲ τοῦ Μαχουμὲτ ἐπίτροπος, ὃν ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσεν, ὁ τοῦ Σουσμάνου υἱός, ὃς τὴν ἐπαρχίαν τῆς ἡγεμονίας αὐθέντευε, στρατὸν ἀθροίσας καὶ ἐλθὼν κατ' αὐτοῦ οὐκ ἠδυνήθη διαβῆναι τὰ στενωπὰ τοῦ Στυλαρίου. Οἱ δὲ Στυλάριοι εἰς ἓν συναχθέντες καὶ ὑπὲρ τοὺς ἑξακισχιλίους ὄντες, εἰς τὰ δύσβατα στάντες ἅπαντας τοὺς σὺν τῷ Σουσμάνῳ κατέσφαξαν καὶ αὐτὸν ὁμοῦ τὸν Σούσμανον. Τότε οἱ τοῦ Περκλητζία Μουσταφᾶ, οὕτω γὰρ ἐκαλεῖτο, τὴν αὐτῶν ὑπόληψιν ἐν τῷ ψευδαββᾷ στερεώσαντες καὶ ὑπέρτερον προφήτου τοῦτον ὑμνήσαντες, ἐξέθεντο δόγμα τοῦ μὴ ἐνδύεσθαι τὴν κεφαλὴν πῖλον, ὃ καλοῦσι ζαρκουλᾶν, ἀλλὰ ζῆν μονοχίτωνα καὶ ἀσκεπῆ βίον καὶ προστίθεσθαι πλέον χριστιανοῖς ἢ Τούρκοις.

Μετὰ δὲ ταῦτα μηνύει ὁ Μαχουμὲτ τῷ ἐπάρχῳ Λυδίας Ἀλί-πεγι τοῦ στρατεῦσαι σὺν πάσῃ δυνάμει Λυδίας καὶ Ἰωνίας κατὰ τῶν Στυλαρίων. Οἱ δὲ Στυλάριοι πάλιν φυλάξαντες τὰς ἐμβολὰς τῶν στενόδων καί, τὸ πλεῖστον τῶν ὑπεναντίων εἰσελθόν, πάντας οἱ ἄγροικοι ἐφόνευσαν, ὡς μόλις σὺν ὀλίγοις ὁ Ἀλί-πεγις διασωθεὶς εἰς Μαγνησίαν ἧκε.

Τότε ὁ Μαχουμὲτ μαθὼν τὸ δρᾶμα πέμπει τὸν υἱὸν αὐτοῦ Μωράτ, παιδίον ὄντα δωδεκαετές, καὶ σὺν αὐτῷ τὸν Παγιαζὴτ μεσάζοντα σὺν τῷ Θρᾳκικῷ στρατῷ· καὶ Βιθυνοὺς καὶ Φρύγας καὶ Λυδοὺς καὶ Ἴωνας πάντας ἀθροίσας εἴσεισιν ἐν τοῖς δυσβάτοις ἐκείνοις τόποις σὺν δυνάμει πολλῇ καὶ ἀπαντῶντας πάντας ἀφειδῶς ἐξεθέριζεν, γέροντας ὁμοῦ καὶ νήπια, ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας· καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν πᾶσαν ἡλικίαν ἀνηλεῶς ἔσφαττον, ἕως οὗ φθάσαντες ἐν τῷ ὄρει, ὃ εἶχον εἰς φυλακὴν οἱ μονοχίτωνες, καὶ κροτήσαντες πόλεμον μετὰ πολλῶν τῶν πεσόντων, ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ Μωρὰτ ὑπὲρ ἀριθμόν, παρεδόθησαν σὺν τῷ ψευδαββᾷ. Παραλαβόντες δὲ καὶ δεσμήσαντες αὐτοὺς ἦλθον εἰς Ἔφεσον· κἀκεῖ ἐξετάσαντες αὐτὸν διὰ πολλῶν τιμωριῶν εὗρον ἀκλόνητον καὶ ἀμετάπτωτον τῆς φαντασίας αὐτοῦ. Τότε σταυρώσαντες αὐτὸν καὶ ἐπιθέντες καμήλῳ ἐκτεταμένας ἔχοντα τὰς χεῖρας πεπερονημένας ἐν σανίσι διὰ τῶν ἥλων, ἐθριάμβευσαν αὐτὸν ἐν μέσῳ τῆς πόλεως. Τοὺς δὲ μαθητὰς αὐτοῦ μὴ ἀπαρνησαμένους τὸ φρόνημα τοῦ διδασκάλου αὐτῶν, πάντας ἐπ' ὄψει τούτου κατέσφαττον· οὐκ ἄλλο λέγοντες πλὴν τό· «τετὲ σουλτάν, ἐρής,» ἤγουν· «κύριε ἀββᾶ, φθάσον,» καὶ τότε ἡδέως τὸν θάνατον ἐλάμβανον. Ἐκράτει γὰρ ἄχρι καιροῦ δόξα πολλῶν τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν, ὡς οὐ τέθνηκεν, ἀλλὰ ζῇ, ὡς καὶ τῷ ἀσκητῇ τῷ προειρημένῳ ἐντυχὼν ἐγὼ μετὰ τὸ ταῦτα γενέσθαι καὶ ἐρωτήσας περὶ τούτου, τί ἄρα τὸ δοξάζον περὶ ἐκείνου, εἴρηκέ μοι, ὅτι ἐκεῖνος οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ περάσας ἐν τῷ νήσῳ Σάμῳ ἐκεῖ καὶ ὡς πρώην αὐλίζεται, εἰς οὐδὲν ἐγὼ τὰς φαντασίας αὐτοῦ οὔτε πιστεύσας οὔτε κατὰ νοῦν λαβών.

[Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. V. Grecu, XXI 11-14, 149,27-153,24]

Σχόλια

3. *Στυλάριον*: Γιὰ τὴν τοποθεσία τῆς ὀρεινῆς χερσονήσου τοῦ Στυλαρίου, γνωστῆς καὶ ἀπὸ τοὺς πορτολάνους ὡς ἀκρωτήρι Στυλάρι ἢ Kara burnu, βλ. H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081-1317) particulièrement aux XIII siècle», *TM* 1 (1965) 52-55.

25-26. *ὁ τοῦ Σουσμάνου υἱός*: Πρόκειται γιὰ τὸν ἐξισλαμισθέντα Ἀλέξανδρο Šišman, γιὸ τοῦ βουλγάρου τσάρου Ἰβὰν Ἀλέξανδρου Šišman. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 277.

28. *ἑξακισχιλίους*: Τὰ τουρκικὰ χρονικὰ ἐκτιμοῦν τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Περκλητζία σὲ δέκα χιλιάδες καὶ τοῦ Τορλὰκ Χοὺ-Κεμὰλ σὲ τρεῖς ἢ ἀλλοῦ σὲ ἑπτὰ χιλιάδες (Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija», ἀρ. VI, 221, VII, 223).

32-33. *ὃ καλοῦσι ζαρκουλᾶν*: Τὸ σύνηθες κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῶν Τούρκων, γιὰ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο ὁ Δούκας καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Ἱστορίας του: *Τὸ γνωριστικὸν δὲ σημείωμα τούτων τὸ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα, ὃ κατὰ τὴν κοινὴν γλῶτταν Ῥωμαῖοι ζαρκολᾶν λέγουσι* (XXIII 9, Grecu, 179,19-20). Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 129.

35. *τῷ ἐπάρχῳ Ἀλί-πεγι*: Δὲν μνημονεύεται στὰ τουρκικὰ χρονικὰ ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἐκκαθαρίσεις ποὺ ἔγιναν ἐναντίον τοῦ θρησκευτικοῦ κινήματος τοῦ Περκλητζία, ὅπως καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλί-πεγιν.

40. *τὸν υἱὸν αὐτοῦ Μωράτ*: Ὁ μελλοντικὸς τοῦρκος σουλτάνος Μουρὰτ Β′ (1421-1451).

41. *Παγιαζῆτ μεσάζοντα*: Τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Βαγιαζὶτ καὶ τοῦ Μουρὰτ ἐναντίον τοῦ Περκλητζία καὶ τοῦ Τορλὰκ Χοὺ-Κεμὰλ μνημονεύουν καὶ τὰ τουρκικὰ χρονικά, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν παρατήρηση τοῦ Δούκα, ὅτι τὰ στρατεύματα τοῦ Βαγιαζὶτ ὑπέστησαν μεγάλες ἀπώλειες, ὅπως ὅμως καὶ τῆς ἀντίπαλης παράταξης (Tveritinova, «K voprosu ob izučenii pervogo antifeodal'nogo krest'janskogo vostanija», ἀρ. III, 217, IV, 218).

54. *τετὲ σουλτάν, ἐρής*: Moravcsik, *dede sultan eriš*, *Byzantinoturcica*, II, 20-21.

ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ
Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΟΥ ΜΩΑΜΕΘ Β′

Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς τῆς Ἁλώσεως, τῶν ὁποίων ἀπώτερος στόχος τοῦ ἔργου τους ἦταν εἴτε ὁ τουρκικὸς ἐπεκτατισμὸς ἢ αὐτὴ καθαυτὴν ἡ Ἅλωση καὶ συγκεκριμένα ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς κατακλείδα τοῦ κράτους τῶν Παλαιολόγων, τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Κριτόβουλου ἀπὸ τὴν σύλληψή του, θὰ λέγαμε, γράφεται καὶ ἀφιερώνεται στὸν Μωάμεθ Β′ σὲ μιὰ προσπάθεια προφανῶς συνδιαλλαγῆς καὶ συνεργασίας μὲ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη τὸ ἔργο του κατὰ τὸ παρελθὸν σχολιάστηκε διαφόρως καὶ ποικιλοτρόπως ἀπὸ τοὺς μελετητές. Οἱ παλαιότεροι καὶ κυρίως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀπέρριψαν τὴν Ἱστορία του ἀσυζητητὶ καὶ χωρὶς κανέναν ἐνδοιασμό, ὑποστηρίζοντας ὅτι οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ μία ἀναξιόπιστη μαρτυρία προερχόμενη ἀπὸ ἕναν προδότη.[70] Ἀντίθετα, ἡ νεότερη ἑλληνικὴ καὶ ξένη ἱστοριογραφία τὴν ἀντιμετώπισε μὲ περισσότερη προσοχὴ καὶ ἀντικειμενικότητα καταλήγοντας σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ πορίσματα, τόσο γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὅλη προσωπικότητά του καὶ τὴν σταδιοδρομία του ὑπὸ τοὺς Τούρκους.[71]

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Κριτόβουλου μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα. Δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἀπολύτως γύρω ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς γέννησής του καὶ τὶς σπουδές του. Οἱ λιγοστὲς πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε προέρχονται ἀποκλει-

---

70. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ε′, Ἀθήνα 1925, 331.

71. Ν.Π. Ἀνδριώτης, «Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ τὸ ἱστορικό του ἔργο», *Ἑλληνικὰ* 2 (1929) 167-200. D.R. Reinsch, «Kritoboulos of Imbros. Learned historian, Ottoman raya and Byzantine patriot», *ZRVI* 40 (2003) 297-311.

στικὰ ἀπὸ κάποιες βιογραφικὲς ἀναφορὲς ποὺ ὁ ἴδιος παρεμβάλλει στὸ ἔργο του σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάμειξή του στὴν πολιτικὴ καὶ στὰ διοικητικὰ πράγματα τῆς γενέτειράς του Ἴμβρου (*Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριώτης ὁ καὶ τάδε ξυγγράψας*, Α 75, Reinsch, 85,29-30). Ἀπὸ αὐτὲς τὶς σποραδικὲς μνεῖες εἰκάζεται ὅτι γεννήθηκε στὴν Ἴμβρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα, δηλαδή, περὶ τὸ 1410 καὶ ἐνδεχομένως ἔζησε ἕως τὸ 1470. Τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα φαίνεται ὅτι ἦταν Κριτόπουλος, ἀλλὰ τὸ ἄλλαξε, ὅπως συνηθιζόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἐπὶ τὸ ἑλληνικότερον σὲ Κριτόβουλος. Ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ἀναφερόμενος σ' ἕνα ταξίδι ποὺ πραγματοποίησε στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1444, μεταξὺ ἄλλων μνημονεύει ὅτι ἐπισκέφτηκε καὶ τὴν Ἴμβρο, ὅπου γνώρισε ἕναν σοφὸ εὐγενὴ ὀνόματι Ἑρμόδωρο Μιχαὴλ Κριτόβουλο, ὁ ὁποῖος τὸν ξενάγησε στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ νησιοῦ (*viro cum docto et Imbriote nobili Hermodoro Michaele Critobulo ad occidentalem eiusdem insulae partem ad Imbron* [...] *venimus*). Ὁ εὐγενὴς Μιχαὴλ Κριτόβουλος δὲν εἶναι ἄλλος βέβαια ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τῆς Ἁλώσεως, τὴν συνάντηση τοῦ ὁποίου ὁ Ἀγκωνίτης λόγιος θεώρησε μεγάλη τύχη, δῶρον τοῦ Ἑρμῆ, ἐξοῦ καὶ ἡ προσωνυμία ποὺ τοῦ ἔδωσε Ἑρμόδωρος.[72]

Τὴν ἅλωση τῆς Βασιλεύουσας ὁ Κριτόβουλος δὲν τὴν ἔζησε ἀπὸ κοντά. Ὁ ἴδιος τὴν περίοδο ἐκείνη τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ τῆς πολιορκίας τῆς Πόλης βρισκόνταν στὴν Ἴμβρο καὶ ὅπως μᾶς ἀναφέρει στὴν Ἱστορία του, λίγο ἀργότερα κατόρθωσε νὰ συγκρατήσει τὸν πληθυσμὸ τῆς νήσου ἀπὸ τὴν ἄτακτη φυγὴ καὶ τὸν πανικὸ καὶ στὴν συνέχεια νὰ πετύχει τὴν θεληματικὴ παράδοση τῶν νησιῶν Ἴμβρου, Λήμνου καὶ Θάσου στὸν σουλτάνο πρὶν καταπλεύσει καὶ ἐπιδράμει ἐναντίον τους ὁ τουρκικὸς στόλος τοῦ Χαμουζᾶ. Ἔτσι μὲ τὴν προσωπική του ἐπέμβαση καὶ διπλωματικοὺς χειρισμοὺς πραγματοποιήθηκε ἡ ἀναίμακτη παράδοση τῶν τριῶν νησιῶν στὶς ναυτικὲς δυνάμεις τοῦ σουλτάνου (Α 75, Reinsch, 85,4-87,4). Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνέργειας τοῦ Κριτόβουλου ἦταν τὰ νησιὰ αὐτὰ νὰ μὴν ὑποστοῦν λεηλασίες, καταστροφὲς καὶ γενικὰ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου. Προφανῶς σὲ ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Κριτόβουλου καὶ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς του στὰ πράγματα τῆς γενέτειράς του, τὸ 1456 ὁ σουλτάνος τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν διοίκηση τῆς νήσου, μέσῳ τοῦ διοικητῆ Καλλιουπόλεως Ἰονούζη (Β 16, 197,9-26). Τὴν ἄνοιξη δὲ τοῦ 1457, ὅταν ἐμφανίστηκε στὸ Ἀρχιπέλαγος ἕνας στόλος ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Κάλλιστο Γ' ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ καρδινάλιου Λουδοβίκου Τρεβιζάνο γιὰ νὰ κινήσει τὰ νησιὰ τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σὲ ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες κατὰ τῶν Τούρκων, ὁ Κριτόβουλος καὶ πάλι ἀπέφυγε νὰ ἐμπλέξει τὴν Ἴμβρο στοὺς πολιτικοὺς στόχους τοῦ Βατικανοῦ (Β 23, 115,1-116,7). Πολὺ περισσότερο, ἀρνήθηκε νὰ παραδώσει στὸν ἰταλὸ ἀρχηγὸ τοῦ στόλου Κόντο τὴν Ἴμβρο, ὅταν αὐτὸς κατέπλευσε μὲ δέκα πλοία γιὰ νὰ τὴν θέσει ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Ἰταλῶν (Β 23, 116,8-26). Ἐξυπηρετώντας πάντα τὰ τουρκικὰ συμφέροντα, τὸ 1458-1459 καὶ πάλι κατόρθωσε μὲ προσωπικὲς προσπάθειες καὶ τόλμη νὰ ἐπανακτήσει τὴν Λήμνο ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς γιὰ νὰ τὴν παραδώσει στὸν σουλτάνο, ὁ ὁποῖος στὴν συνέχεια τὴν παραχώρησε μαζὶ μὲ τὴν Ἴμβρο στὸν δεσπότη τῆς Πελοποννήσου Δημήτριο Παλαιολόγο ἀντὶ καταβολῆς ἐτήσιου φόρου τριῶν χιλιάδων χρυσίνων (Γ 14, 133,22-136,17). Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ ἐπέμβαση τοῦ Κριτόβουλου, ὅπως ὁ ἴδιος διηγεῖται στὸ ἔργο του, ἦταν οὐσιαστική, ἀφοῦ ἄλλωστε μὲ τὴν δική του προτροπὴ καὶ προσωπικοὺς χειρισμοὺς ἐπιτεύχθηκε ἡ μεταβίβαση τῶν δύο νήσων στὸν δεσπότη τῆς Πελοποννήσου: *συμπαρόντος γε καὶ αὐτοῦ Κριτοβούλου τότε ἐν Ἀδριανουπόλει τε καὶ συμπράττοντος* (134,11-12). Μὲ αὐτὸ τὸ γεγονὸς κλείνουν οἱ λιγοστὲς αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς ποὺ ἔχουμε στὸ ἔργο του.[73]

Ὡς γνωστόν, τὸ 1466 ἡ Ἴμβρος, ἡ Θάσος καὶ ἡ Σαμοθράκη κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ὁπότε ὁ Κριτόβουλος πιθανότατα ἐκ τῶν πραγμάτων ἐξαναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν λοιμὸ τοῦ 1467, τὸν ὁποῖο περιγράφει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες στὴν Ἱστορία του (Ε 17, 204, 25-206,24), φαίνεται νὰ τὸν ἔζησε ἀπὸ κοντά, τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη (Ε 17, 204,25-206,24). Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο, ὁ ἱστορικὸς φαίνεται ὅτι ἔχασε γιὰ κάποιους ἀνεξήγητους λόγους τὴν εὔνοια τοῦ σουλτάνου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μᾶς παραδίδεται μόνον μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμοιρούτζη πρὸς τὸν Κριτόβουλο, στὴν ὁποία γίνεται λόγος γιὰ τὸ *Περὶ προνοίας* σύγγραμμα τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται

72. Σπ. Λάμπρος, «Τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ Κριτόβουλου», *ΝΕ* 7 (1910) 95. Ἀνδριώτης, «Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ τὸ ἱστορικό του ἔργο», 168-169. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 72*-76*.

73. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 78*-81*.

τὸ 1468 ἢ 1469.[74] Στὴν συνέχεια τὰ ἴχνη του χάνονται ὁλότελα. Ἐνδέχεται, ὅπως πιστεύουν ὁρισμένοι μελετητές, τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του νὰ ἀποσύρθηκε ὡς μοναχὸς στὸ Ἅγιον Ὄρος.[75] Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ δὲν στηρίζεται σὲ καμιὰ μαρτυρία καὶ μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια.[76]

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Κριτόβουλου σώζεται σὲ ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε στὴν βιβλιοθήκη τῶν ἀνακτόρων τοῦ σουλτάνου (Topkapi Serai, G.Ï.3) στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν γερμανὸ θεολόγο K. von Tischendorf τὸ 1859. Πρόκειται γιὰ ἕναν αὐτόγραφο κώδικα τῆς Ἱστορίας τοῦ Κριτόβουλου, τὸν ὁποῖο προφανῶς ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς πρόσφερε στὸν σουλτάνο Μωάμεθ Β΄, προτάσσοντας στὸ σύγγραμμά του μία προσφωνητικὴ ἐπιστολὴ *πρὸς τὸν μέγιστον αὐτοκράτορα περιέχουσα τὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἱστορούμενα* (Reinsch, 4,1-5). Τὸ ἔργο του ἐπιγράφεται, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Θουκυδίδη, *Ξυγγραφὴ Ἱστοριῶν*, καὶ διαιρεῖται σὲ πέντε βιβλία, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1451-1467. Ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ Κριτόβουλου, D. Reinsch, πιστεύει ὅτι τὸ κείμενο ἄρχισε νὰ γράφεται ἀμέσως μετὰ τὴν Ἅλωση, τὸ ἀργότερο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1453, ὅταν τὰ γεγονότα διατηροῦνταν ἀκόμη ἔντονα καὶ ζωντανὰ στὴν μνήμη τοῦ ἱστορικοῦ. Τὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία γράφτηκαν ἢ συμπληρώθηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1466 καὶ τότε στάλθηκαν ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο μαζὶ μὲ μιὰ προσφωνητικὴ ἐπιστολὴ στὸν Μωάμεθ Β΄ (παραλλαγὴ Α, στὴν ἔκδοση Reinsch). Τὸ κείμενο πάντως, στὴν μορφὴ ποὺ μᾶς σώζεται σήμερα, πιστεύεται ὅτι συμπληρώθηκε καὶ ξαναγράφτηκε τὸ φθινόπωρο ἢ τὸν χειμώνα τοῦ 1467/68, καὶ στάλθηκε ὁλοκληρωμένο πλέον στὸν σουλτάνο μὲ μιὰ δεύτερη ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ (παραλλαγὴ Β, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο ἔχει χαθεῖ καὶ τὸ κείμενο τῆς ὁποίας μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ K. von Tischendorf, Λιψία 1860). Σὲ περισσότερα μάλιστα ἀπὸ 700 σημεῖα ὁ Κριτόβουλος ἐπέφερε διορθώσεις ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ κείμενό του διαγράφοντας λέξεις ἢ προσθέτοντας ἄλλες ἀκόμη καὶ στὸ περιθώριο. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς διορθώσεις του εἶναι γλωσσικὲς καὶ

74. Χ.Γ. Πατρινέλη, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Ἀθήνα 1966, 56-57. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 81*-82*.

75. Τωμαδάκης, *Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, 80.

76. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 86*-87*.

ὑφολογικές. Ἀρκετὲς διορθώσεις καὶ προσθήκες γίνονται σὲ σχέση μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Μωάμεθ Β΄, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ *αὐτοκράτορα μέγιστο* καὶ *βασιλέα βασιλέων*, δηλαδὴ μὲ τίτλους ποὺ διεκδικοῦσε ἕως τότε μόνον ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, γιὰ νὰ τονιστοῦν ἀκόμη περισσότερο οἱ ἀρετές του καὶ ἰδίως τὰ φιλικά του αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἕλληνες (Reinsch 34-35). Ἀντίθετα, συχνὰ ἀντιπαρέρχεται δυσάρεστες λεπτομέρειες, ποὺ προφανῶς θὰ δυσαρεστοῦσαν τὸν τοῦρκο μονάρχη ἂν μνημονεύονταν στὸ ἔργο τοῦ ἕλληνα ἱστορικοῦ. Ὁρισμένες πάλι σημειώσεις στὴν ὤα τοῦ χειρογράφου, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἧττες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἢ σὲ βιαιοπραγίες, ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ ὡς πρὸς τὴν γνησιότητά τους ἀπὸ τὸν V. Grecu, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ δυσαρεστοῦσαν τὸν Μωάμεθ Β΄. Ἐντούτοις, ὁ D. Reinsch τὶς θεωρεῖ αὐθεντικές.[77]

Τὸ κύριο θέμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Κριτόβουλου εἶναι ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ πτώση τῆς Βασιλεύουσας, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἀπέκρουσε ἐπιτυχῶς ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα διαφόρους ἐπιδρομεῖς, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ στὸν ἱστορικὸ νὰ καταγράψει τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ νίκες τοῦ Μωάμεθ Β΄. Στὸ πρῶτο βιβλίο, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὅλου ἔργου, ὁ Κριτόβουλος περιγράφει μὲ ἐξαιρετικὴ τέχνη καὶ παραστατικότητα τὰ πολεμικὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1450-1453, μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Πορθητῆ στὴν ἐξουσία καὶ τὰ ὁποῖα κορυφώθηκαν μὲ τὴν πτώση τῆς πρωτεύουσας. Οἱ σελίδες αὐτὲς ἀποτελοῦν καὶ τὴν πιὸ ἀξιόλογη πηγὴ γιὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός. Σύμφωνα μὲ τὸν Ν.Π. Ἀνδριώτη, ὁ Κριτόβουλος ἀποδεικνύεται ἀνώτερος σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς τῆς Ἁλώσεως: «Κανένας ἄλλος ἀπ' τοὺς συγχρόνους του ἱστορικοὺς δὲ μπόρεσε ν' ἀντιμετωπίσει μὲ τέτοια ψυχραιμία τὴν μεγάλη ἐκείνη συμφορὰ καὶ νὰ μᾶς δώσει μιὰ τόσο ὑποβλητικὰ συγκινητική, ἀλλὰ καὶ τόσο ἀξιοπρεπὴ περιγραφὴ τοῦ τραγικοῦ ἐκείνου δράματος».[78] Τὸ δεύτερο βιβλίο περιγράφει τὴν κατάληψη τῆς Αἴνου καὶ τὴν ὑποδούλωση τῶν Σέρβων (1453-1457), τὸ τρίτο τὴν ὑποδούλωση τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν πρώτη καὶ δεύτερη εἰσβολὴ τοῦ σουλτάνου (1457-1460), τὸ τέταρτο τὴν

77. V. Grecu, «Kritobulos aus Imbros. Sein wahrer Name. Die Widmungsbriefe. – Die Ausgabe. – Das Geschichstswerk», *ByzSla* 18 (1957) 1-17. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 18*-21*, 28*-35*, 78*.

78. Ἀνδριώτης, «Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ τὸ ἱστορικό του ἔργο», 198.

προσχώρηση τῆς Σινώπης καὶ τῆς Τραπεζούντας στὸν σουλτάνο, καθὼς καὶ τὴν ὑποδούλωση τῶν Βλάχων (Γετῶν) καὶ τῆς Λέσβου (1460-1464), τέλος, τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Βενετούς, τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν Βοσνία καὶ τὴν ὑποδούλωση τῶν Ἀλβανῶν. Οἱ πληροφορίες τοῦ Κριτόβουλου προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ προφορικὲς ἀλλὰ κατὰ κανόνα ἀξιόπιστες μαρτυρίες. Ἂς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι στὸ ἔργο του παραδίδονται γεγονότα καὶ λεπτομέρειες ποὺ δὲν μνημονεύονται ἀπὸ ἄλλους ἱστορικούς, ὅπως λόγου χάρη ἡ διάταξη τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων στὴν πολιορκία τῆς Βασιλεύουσας καὶ ἡ κατάκτηση τῶν νησιῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους.

Ὁ Κριτόβουλος γράφει σὲ ἀρχαΐζουσα γλώσσα χωρὶς ἰδιαίτερες ρητορικὲς ἐξάρσεις καὶ ὑπερβολές, ἂν εξαιρέσουμε τὴν προσφωνητική του ἐπιστολὴ καὶ μερικὲς μεμονωμένες περιγραφὲς σημαντικῶν κατ' αὐτὸν γεγονότων. Γλωσσικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν πηγὴ ἔμπνευσης καὶ πρότυπο διαρκοῦς μίμησης.[79] Οἱ δημηγορίες, λόγου χάριν, τοῦ Μωάμεθ Β' θυμίζουν ἔντονα φραστικὰ σχήματα ποὺ ἀπαντοῦν μόνον στὸν Θουκυδίδη. Συγκεκριμένα, ἡ δημηγορία τοῦ σουλτάνου μπροστὰ στὰ στρατεύματά του ἀποτελεῖ συρραφὴ ἀποσπασμάτων τοῦ *Ἐπιταφίου*.[80] Τὸ λεξιλόγιό του, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ στρατιωτικὰ πράγματα καὶ τὴ σχετικὴ ὁρολογία προέρχεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν Ἀρριανό: ἰλάρχαι, κελευσταί, μηχανοποιοί, χιλιάρχης κ.ἄ.[81] Στὸ προοίμιό του ἀντιγράφει τὸν ἀθηναῖο ἱστορικό: *Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, τὴν ξυγγραφὴν τήνδε ξυνέγραψε δικαιώσας μὴ πράγματα οὕτω μεγάλα καὶ θαυμαστὰ ἐφ' ἡμῶν γεγονότα μεῖναι ἀνήκουστα* (Α 1, Reinsch, 12,1-4). Ἀλλά, ὅπως δείχνει τὸ προοίμιό του, γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε ἐπιλεκτικὰ καὶ τὸν Ἡρόδοτο, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἐπίδραση εἶναι λιγότερο καταφανής. Ἀναφερόμενος, ὡστόσο, στὸ γενεαλογικὸ δέντρο τοῦ Μωάμεθ Β', δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσει τὸν Ἡρόδοτο (I, 125,3-4. II, 91,5) ὡς πηγὴ γιὰ

79. Ν.Β. Τωμαδάκης, «Αἱ παρὰ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β'», *Ἀθηνᾶ* 56 (1952) 61-68. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, «Ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θουκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον», *Ἀθηνᾶ* 65 (1961) 158-168.

80. Πβ. Reinsch, Α 14, 25,16-34,33, ἀλλὰ καὶ Α 48, 60,1-65,8.

81. *Ὅ.π.*, 63*.

νὰ ἀποδείξει τὴν εὐγενὴ καταγωγὴ τοῦ τούρκου σουλτάνου: *ὅρα τὴν γενεὰν ἄνωθεν τοῦ βασιλέως γενεαλογουμένου ἀπὸ Περσέως καὶ Ἀχαιμένου τῶν εὐγενῶν ἑλλήνων ἄνωθεν* (Α 4, 15,23-1611).[82]

Στὸ τέλος τοῦ προοιμίου του, ὁ Κριτόβουλος ζητεῖ τὴν κατανόηση τῶν ἀναγνωστῶν του, γιατί ἐπέλεξε νὰ παρουσιάσει τὰ πάθη τῶν ὁμογενῶν του ἀντὶ νὰ τὰ ἀποκρύψει ἀπὸ τὶς μέλλουσες γενιές. Σ' αὐτό τὸ σημεῖο ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τοῦ ἑβραίου ἱστορικοῦ Ἰώσηπου, ὁ ὁποῖος βρισκόμενος σὲ παρόμοια μὲ αὐτὸν θέση *φιλαλήθης ὢν* [...] *ἐπαινεῖ μὲν ἐν τῷ τῆς ἁλώσεως βιβλίῳ τὴν Ῥωμαίων τύχην καὶ ἀρετὴν καὶ τῷ λόγῳ φιλαλήθως ἐπαίρει, καθάπτεται δὲ τῶν ἐν τῷ γένει φανέντων κακῶν τούς τε μηδὲν ἠδικηκότας τῶν ὀνειδῶν ἀπαλλάττει* (Α 3, 15,8-12). Ὁ παραλληλισμὸς ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ εἶναι ὄντως ἐπιτυχής, διότι καὶ οἱ δύο ἱστορικοὶ τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τοῦ κατακτητῆ, καταγράφοντας τὶς νίκες καὶ τὶς ἐπιτυχίες του στὰ πεδία τῶν μαχῶν.[83] Ὁ Κριτόβουλος αἰσθάνεται, ὡστόσο, τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπολογηθεῖ καὶ νὰ ἐξηγήσει στοὺς ἀναγνῶστες του τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν στὴν συγγραφὴ τοῦ βιβλίου: *παραιτοῦμαι δὲ τούς τε νῦν τούς τε χρόνους ὕστερόν ποτε ξυνεσομένους τῇδε τῇ ξυγγραφῇ μηδεμίαν ἀβελτηρίαν ἢ κακοήθειαν καταγνῶναι ἡμῶν, εἰ μήτε ξυναλγοῦντες ταῖς ἡμετέραις κακοπραγίαις μήτε δὴ ταῖς τοῦ γένους βαρούμενοι ξυμφοραῖς προῃρήμεθα ἀναγράφειν τε καὶ φανερῶς ἐκπομπεύειν καὶ διασύρειν τὰ οἰκεῖα κακὰ δέον ξυνκαλύπτειν μᾶλλον ἐς δύναμιν καὶ μηδαμοῦ τοῖς πολλοῖς ἔκφορα καθιστᾶν* (Α 3, 13,29-14,5).

Μετὰ τὸν Θουκυδίδη ἡ σημαντικότερη κλασικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Κριτόβουλος ἄντλησε ἰδέες καὶ ὑλικὸ εἶναι ὁ Ἀρριανός. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ ἐξάρτησή του ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένους στόχους καὶ σκοπούς. Μὲ πρότυπο τὸν Ἀρριανό, ὁ βυζαντινὸς λόγιος παραλληλίζει τὰ στρατιωτικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Μωάμεθ μὲ ἐκεῖνα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἡ ἡλικία τῶν δύο ἡρώων καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἔργων τους προφανῶς ἐπέτρεπε τὸν παραλληλισμό, πράγμα ποὺ ἐπεδίωκε καὶ ἐκμεταλλεύθηκε στὸ ἔργο του ὁ Κριτόβουλος. Ἔτσι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Μωάμεθ Β' στὴν Τροία θυμίζει καθ' ὅλα τὴν περιγραφὴ τῆς ἐπίσκεψης τοῦ μακεδόνα βασιλιᾶ στὰ ἐρείπια τοῦ Ἰλίου ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ἀρριανός: *καὶ*

82. *Ὅ.π.*, 54*-55*.

83. *Ὅ.π.*, 56*-58*.

ἀφικόμενος ἐς τὸ Ἴλιον κατεθεᾶτο τά τε ἐρείπια τούτου καὶ τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς πόλεως Τροίας [...] *προσέτι δὲ καὶ τῶν ἡρώων τοὺς τάφους ἱστόρει, Ἀχιλλέως τέ φημι καὶ Αἴαντος καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἐπῄνεσε καὶ ἐμακάρισε τούτους τῆς τε μνήμης καὶ τῶν ἔργων καὶ ὅτι ἔτυχον ἐπαινέτου Ὁμήρου τοῦ ποιητοῦ* (Δ 11, 170,3-9 = Ἀρριανός, *Ἀνάβασις*, I, 12,1: *καὶ εὐδαιμόνισεν ἄρα, ὡς λόγος, Ἀλέξανδρος Ἀχιλλέα, ὅτι Ὁμήρου κήρυκος ἐς τὴν ἔπειτα μνήμην ἔτυχε*).[84]

Ἡ μίμηση τῶν κλασικῶν στὸ ἔργο τοῦ Κριτόβουλου δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ στοιχεῖο ἀδυναμίας, ἀλλὰ ἀπεναντίας δεῖγμα τῆς κλασικῆς του παιδείας καὶ τῶν φιλολογικῶν του ἀναγνωσμάτων. Ἀσφαλῶς, αὐτὴ ἡ προσπάθειά του νὰ παρουσιάσει στὴν Ἱστορία του τὸν τοῦρκο ἡγεμόνα μὲ ἕναν ἀρχαιοπρεπῆ μανδύα καὶ μὲ ὅλες τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἀξίες ποὺ παρήγαγε ὁ κόσμος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας ξενίζει σήμερα τὸν ἀναγνώστη καὶ ἐνδεχομένως δημιουργεῖ ἀκόμη καὶ τὴν αἴσθηση τοῦ γελοίου, ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ παρατήρησε ὁ Κ. Κρουμπάχερ, «προξενεῖ βεβαίως ἀλλόκοτον ἐντύπωσιν, ὅταν τὶς ἀκούῃ συγγραφέα μέλλοντα νὰ διηγηθῇ τὴν ἱστορία τούρκου σουλτάνου νὰ λαλῇ μὲ ὕφος ἱστοριογράφου τῆς Περικλείου ἐποχῆς».[85] Ἐξάλλου, ἐντελῶς ἀπίθανες εἶναι καὶ οἱ σκηνὲς «ποὺ παρουσιάζουν τὸν Μωάμεθ Β΄ νὰ δημηγορῇ μπροστὰ στὰ συρφετώδη πλήθη του σὲ ὕφος ὑπερπολιτισμένο καὶ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν νοημοσύνη καὶ τὴν καλαισθησία τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου».[86] Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ Κριτόβουλος ἀκολουθεῖ τὴν ἱστοριογραφικὴ παράδοση τῶν βυζαντινῶν ποὺ ἀρέσκονταν σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς μιμήσεις καὶ παρουσιάσεις. Ἡ πρωτοτυπία του ἔγκειται στὸ ὅτι μεταφέρει αὐτὸ τὸ σύνηθες καὶ γνώριμο σκηνικὸ σ' ἕναν νέο κόσμο, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ παιδεία ἦταν καὶ παρέμειναν ἐντελῶς ἄγνωστες. Τὸ σχέδιό του νὰ γράψει ἕνα δεύτερο ἱστορικὸ ἔργο,[87] ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στοὺς πολέμους τοῦ Μωάμεθ Β΄ προφανῶς δὲν φαίνεται νὰ πραγματοποιήθηκε. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ πάντως τὸ ἔφερε εἰς πέρας ὁ ἀθηναῖος

---

84. *Ὁ.π.*, 58*-60*.

85. Κρουμπάχερ, *Ἱστορία*, III, 624.

86. Ἀνδριώτης, «Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ τὸ ἱστορικό του ἔργο», 187.

87. *καὶ ἅμα θαρροῦντες πρὸς ὅλον τὸν ἑξῆς ἀγῶνα ἀποδυσόμεθα καὶ μετὰ χαρᾶς πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν ἔργων χωρήσομεν, ἃ σὺν θεῷ πεπράξεται* (Ἐπιστολὴ Κριτοβούλου, Reinsch, 8,24-28). Πβ. Reinsch, 83*-84*.

ἱστορικὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἔργο του δίχως νὰ ἐξυπηρετεῖ προσωπικὰ συμφέροντα ἢ νὰ ἀποβλέπει στὴν εὔνοια τοῦ σουλτάνου. Τὸ τελευταῖο γεγονὸς στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται εἶναι ὁ καταστροφικὸς λοιμὸς ποὺ ἔπληξε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ θέρος τοῦ 1467, γεγονὸς ποὺ μνημονεύει καὶ ὁ Σφραντζῆς (XLIV,3, Maisano, 182,1-6).

Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ κατακτητῆ (*σοφός τε ἦν καὶ φιλέλλην*), ποὺ ἐκδηλώνεται ἐντέχνως σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν –*κατεῖχε γὰρ αὐτὸν ἔρως σφοδρὸς τῆς τε πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων* (Γ 9, 128,15-17)– καὶ μὲ ἀφορμὴ μία ἄλλη ἐκστρατεία του, στὴν Τροία (Δ 11, 170,1-17), δὲν πείθει τὸν ἀναγνώστη, ὅπως καὶ ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Κριτόβουλου νὰ ἐξελληνίσει τὸν τοῦρκο δυνάστη, καταγράφοντας θουκυδίδειες δημηγορίες ποὺ δῆθεν ἐκφώνησε πρὶν ἀπὸ αἱματηρὲς μάχες μπροστὰ στὰ τουρκικὰ στίφη ἢ τὶς φιλοσοφικές του ἀναζητήσεις μὲ τὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη (Δ 9, 165,21-166,8) καὶ τὸν Σχολάριο (Β 2, 90,30-91,23). Τὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἐπιλέγει νὰ ἀναπτύξει τὴν ἀφήγησή του ὁ Κριτόβουλος ὑποτάσσεται στοὺς κανόνες τῆς κλασικίζουσας ἱστοριογραφίας – χρονολογικὸ σύστημα σύμφωνα μὲ τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους, ἀρχαιοπρεπεῖς ὀνομασίες ξένων λαῶν, ἀκόμη καὶ τὰ ὀνόματα τῶν δρώντων προσώπων ἀκολουθοῦν παλαιοὺς γραμματικοὺς κανόνες (Μεχεμέτις/Μεχεμέτεω/Μαχουμούτεω).[88] Ἡ ἐπιλογή του ἦταν σκόπιμη καὶ ἐξαρχῆς στοχευμένη νὰ παρουσιάσει τὸν Μωάμεθ σὰν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, *θεοῦ θελήματι κυρίῳ γῆς καὶ θαλάττης*: ἔτσι ὁ τοῦρκος σουλτάνος ἀποκαλεῖται βασιλεὺς τῶν βασιλέων, ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία του ἀκριβῶς ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ προκάτοχοί του, ἐγκωμιάζεται ὡς γενναιόδωρος (Α 73, 1-24. Γ 24, 150,18-28. Ε 10, 194,16-31), φιλάνθρωπος (Β 1, 90,14-28. Γ 9, 128,30-31) καὶ φιλοκτίστης (Β 1, 90,1-91,35. Β 10, 100,24-101,23. Γ 17, 140,6-21. Δ 9, 166,9-18. Ε 9, 193,1-32), μὲ τὶς ἴδιες, δηλαδή, ἀρετὲς καὶ ἀξίες, ἀκριβῶς ὅπως συνηθιζόταν νὰ ἐγκωμιάζεται στὴν βυζαντινὴ αὐλή. Εἶναι προφανὴς ἐπίσης ἡ πρόθεση τοῦ ἱστορικοῦ νὰ παρουσιάσει τὴν διάδοχη κατάσταση ὡς ἀναπότρεπτη, λόγῳ τῆς κατάπτωσης τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο δὲν διέθετε οὔτε στρατὸ οὔτε ναυτικό. Παλιότερα εἶχε ἀξιόλογη ἡγεσία, τώρα κυβερνοῦσαν ἐντελῶς ἀδύναμοι ἀρχηγοί, *οἵους ἂν τις εὔξαιτο ἀνταγωνιστὰς*

---

88. Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 362-363.

σχεῖν (Α 15, 33,22-23). Ἀκόμη καὶ ἡ βασιλὶς τῶν Πόλεων ἦταν σχεδὸν ἔρημη ἀπὸ κατοίκους λόγῳ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν πολιορκιῶν – μιὰ εἰκόνα ἐγκατάλειψης, χωράφια ἀκαλλιέργητα, σπίτια ἀκατοίκητα, παντοῦ ἐρείπια (Α 14, 29, 17-23). Στὸν δρόμο τοῦ κατακτητῆ ἔστεκε ἐμπόδιο μόνον ἡ πρωτεύουσα –τὰ ἕως τότε ἀπόρθητα τείχη της– ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ξεπεράστηκε χάρη στὴν ἐπιμονὴ τοῦ φιλόδοξου νεαροῦ σουλτάνου καὶ στὶς ἀπαράμιλλες στρατηγικές του ἱκανότητες. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων ἦταν συνεπῶς ἀποδεκτὴ καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ ἰσχυροῦ καθ' ὅλα νόμιμη. Ἄλλωστε, ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι καμία ἐξουσία δὲν εἶναι παντοτινὴ καὶ μόνιμη: *τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὡς, ἐξότου γεγόνασιν ἄνθρωποι, τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὅλως ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν οὐδ' ἑνὶ γένει καὶ ἔθνει περιεκλείσθη* (Α 3, 14,18-21).

Ὁ Κριτόβουλος ἔστειλε τὸ σύγγραμμά του πρὸς ἔγκριση στὸν Μωάμεθ Β' ἀπὸ τὴν γενέτειρά του Ἴμβρο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔβρισκε ὄχι μόνον τὴν ὑψηλὴ ἀποδοχή, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερη διάδοση. Γνώριζε, βέβαια, ὅτι τὸ ἔργο του θὰ προκαλοῦσε ἀντιδράσεις, διότι τὸ ἐγχείρημά του θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ψόγος πρὸς τὸ γένος του καί, γιὰ νὰ προκαταλάβει τὴν πιθανὴ ἀπόρριψη, ἀπαντᾶ στὸ ἐρώτημα γιατί ἔγραψε αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ ἑβραίου ἱστορικοῦ Ἰώσηπου, ποὺ ἀφιέρωσε τὴν Ἱστορία του στοὺς ρωμαίους κατακτητὲς τῆς Παλαιστίνης (Α 3, 15,7-12). Ὁ ἴδιος δὲν προέβη στὴν συγγραφὴ ἀπὸ κακοήθεια, ποὺ δὲν ἦταν στὸν χαρακτήρα του, οὔτε καὶ γιὰ νὰ κατηγορήσει τὸ γένος του, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ διατηρήσει γιὰ πάντα τὴν ἐξουσία:

> *Οὐχ οὕτω γὰρ ἡμεῖς ἀνάλγητοι καὶ πικροὶ τὴν γνώμην ὥστε πρὸς τοῖς οὖσι κακοῖς ἀντὶ τοῦ συναλγεῖν μᾶλλον καὶ κατηγορίαν προστρίβειν ἐθέλειν καὶ περιάπτειν τῷ γένει* (Α 3, 14,8-11).

Ἂν ὑπῆρξαν ἀνίκανοι αὐτὸ δὲν ἦταν σφάλμα τοῦ γένους, ἀλλὰ ἐκείνων ποὺ διοικοῦσαν τὰ πράγματα κακῶς: *οὐκ ἔστι τοῦτο τοῦ γένους ἁμάρτημα, ἀλλὰ τῶν κακῶς τε καὶ ὡς οὐκ ἔδει χρησαμένων τοῖς πράγμασιν* (Α 3, 15,1-3).

Ὁρισμένα στοιχεῖα στὸ ἔργο του ἀπηχοῦν παραδοσιακὲς ἀπόψεις, ὅπως ἡ τύχη στὰ ἀνθρώπινα πράγματα –*ἡ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδωκε* τοὺς Ρωμαίους (Α 56, 68,8)– καὶ τὰ διάφορα ὑπερφυσικὰ φαινόμενα ποὺ προμηνύουν κοσμογονικὰ γεγονότα, ὅπως ἡ ἅλωση τῆς Πόλης (Α 45-46, 58,9-

59,13. Πβ. καὶ Α 58, 69,12-14) ἢ ἡ γέννηση τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ ἡ ἄνοδός του στὴν ἐξουσία (Α 4, 16,12-17,6).[89] Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀπέφευγε τὶς χριστιανικὲς ἔννοιες, καὶ μόνον ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ περίσταση ἀναφερόταν στὸ δαιμόνιον (Α 16, 32,18) ἢ τὸ θεῖον ἀόριστα (Α 18, 37,10. Α 70, 80,28). Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ σχόλιό του γιὰ τὴν διαρπαγὴ καὶ τὴν σύληση τῶν ἐκκλησιῶν, τὸ ὁποῖο μάλιστα σὲ μιὰ Ἱστορία ποὺ ἐγκωμιάζει τὸν κατακτητὴ προκαλεῖ ἐντύπωση (Α 62, 72,24-73,13). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μᾶλλον ἐπιφυλακτικὴ στάση τοῦ Δούκα ἀπέναντι στὸν Γεννάδιο Σχολάριο καὶ τὸν Λουκᾶ Νοταρᾶ (XXXVII 10, 329,5-12), ὁ Κριτόβουλος ἔπλεξε τὸ ἐγκώμιο ἀμφοτέρων, διότι καὶ οἱ δύο συνεργάστηκαν μὲ τὸν Μωάμεθ Β', ἂν καὶ ὁ Νοταρᾶς ἐξαρχῆς ἔπεσε θύμα συκοφαντῶν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ σουλτάνου, ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι τὸν προόριζε γιὰ ἔπαρχο τῆς Πόλης (Α 73, 83,1-85,2). Ἀναφορικὰ μὲ τὸν Γεννάδιο, γράφει ὅτι ὁ σουλτάνος τὸν ἀναζήτησε στὴν Ἀδριανούπολη, στὴν συνέχεια ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴν σοφία καὶ τὴν σύνεσή του καὶ ἔτσι ἀποφάσισε νὰ τὸν καταστήσει πατριάρχη καὶ ἀρχιερέα τῶν χριστιανῶν (Β 2, 90,29-91,23). Ἡ ἐνθρόνισή του χρονολογεῖται στὶς 6 Ἰανουαρίου 1454. Ὁ σουλτάνος τὸν ἐπισκεπτόταν στὴν Ἐκκλησία τῆς Παμμακαρίστου γιὰ νὰ συζητήσει μαζί του θεολογικὰ ζητήματα καὶ μὲ ἀφορμὴ τὶς συζητήσεις τους, ὁ Γεννάδιος ἔγραψε μία πραγματεία *Περὶ τῆς ἡμετέρας πίστεως καὶ τῶν κεφαλαίων αὐτῆς*, ἡ ὁποία μεταφράστηκε στὰ τουρκικά.[90] Στοὺς ἐγκωμιαζομένους συγκαταλέγεται καὶ ὁ ἀνθενωτικὸς Γεώργιος Ἀμοιρούτζης, στὸν ὁποῖο ὁ Σουλτάνος ἀνέθεσε τὴν χαρτογράφηση τῆς οἰκουμένης, σύμφωνα μὲ τὰ διαγράμματα τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου, καὶ μὲ σημειώματα γραμμένα στὰ ἀραβικὰ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀμοιρούτζη (Ε 10, 195,3-33).[91] Ὁ Κριτόβουλος ὑπολογίζει τὰ θύματα τῆς Ἅλωσης, καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων, σὲ 4.000 νεκροὺς καὶ τοὺς αἰχμαλώτους σὲ περισσότερους ἀπὸ 50.000 (Α 67, 75,21-27). Μετὰ ἀπὸ κάθε ἐκστρατεία τοῦ σουλτάνου, σὰν ἕνα εἶδος ἐκτροπῆς

89. Πβ. καὶ Σ. Ἤμελλος, «Θεοσημίες πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸν ἱστορικὸν Κριτόβουλον», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006) 447-478.

90. Βλ. A. Papadakis, «Gennadius II and Mehmet the Conqueror», *Byz* 42 (1972) 88-106.

91. M. Mavroudi, «Translations from Greek into Arabic at the Court of Mehmed

ἀπὸ τὴν κύρια ἀφήγησή του, περιγράφει τὴν φροντίδα του γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση καὶ τὸν ἐποικισμὸ τῆς Πόλης. Ἀνόρθωσε τὰ πεσμένα τείχη, ἔχτισε νέα ἀνάκτορα, δρόμους, γέφυρες, πανδοχεῖα, λουτρὰ καὶ διάφορα ἄλλα λαμπρὰ οἰκοδομήματα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς πρωτεύουσάς του (Β 1, 90,1-28. Γ 11, 131, 25-132,27). Ἐγκατέστησε ἐπίσης στὴν πόλη τοὺς αἰχμαλώτους ποὺ ἔφερνε κάθε φορὰ μαζί του, ὅπως, λόγου χάρη, ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἄμαστρη, ἰδίως χριστιανοὺς τεχνίτες καὶ ἐπαγγελματίες, ἀκόμη καὶ ἀρμενίους ἐμπόρους (Γ 11, 131,11-24). Ἐπέτρεψε καὶ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν κατοίκων τῆς Πόλης ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ ἢ μετοικήσει πρὶν τὴν καταστροφή, προσφέροντας τὰ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ εἶναι αὐτάρκεις. Στοὺς νέους κατοίκους προστέθηκαν οἱ κάτοικοι τῆς Φώκαιας, τῆς Θάσου καὶ τῆς Σαμοθράκης, τοὺς ὁποίους μετοίκισε διὰ τῆς βίας (Γ 17, 139,12-140,5).[92] Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ αἴτια τῆς βίας καὶ τῶν καταστροφῶν ποὺ ἐπέφεραν οἱ πόλεμοι τοῦ σουλτάνου ὁ Κριτόβουλος εἶχε ἕτοιμη τὴν ἀπάντηση. Ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνη γενικότερα στὸν ἀντίπαλο, ποὺ εἴτε δὲν κατέβαλε τοὺς φόρους ποὺ ὄφειλε εἴτε παραβίαζε τὶς συνθῆκες καὶ συνωμοτοῦσε ἐναντίον τοῦ αὐθέντη του. Σὲ ἄλλα ὅμως συμφραζόμενα ἔδινε μία πειστικότερη ἐξήγηση, βλέποντας τὶς ἐπεκτατικές του βλέψεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐξουσίας. Ὁ σουλτάνος προσπαθοῦσε νὰ ἔχει πάντα τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων, καταφεύγοντας στὴν ἀπάτη καὶ τὴν βία, διότι αὐτὸ ὑπαγορεύουν οἱ νόμοι τοῦ πολέμου. Αὐτὴ ἦταν λοιπὸν καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ ἰσχυροῦ ἀπέναντι στοὺς ἐχθρούς του. Ὅσο δὲ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴν κατάκτησή της, διότι ὅσο παρέμενε ἐλεύθερη τίποτε δὲν ἦταν σίγουρο γιὰ τοὺς Τούρκους λόγῳ τῆς στρατηγικῆς της θέσης: *ἀδύνατον γὰρ ταύτην τε ἀτρεμεῖν καὶ τὰ ἡμέτερα μὴ ἐν ἀμφιβόλοις εἶναι μὴ τῆς πόλεως ταύτης ἢ ληφθείσης ἡμῖν ἢ γεγονυίας ἐκ μέσου* (Α 16, 31,24-26).

Ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ σώζεται σήμερα μία *Εὐχὴ εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν* καὶ ἕνα ποίημά του σὲ δεκαεπτὰ ἰαμβικοὺς

the Conqueror», *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Κωνσταντινούπολη 2013, 195-207.

92. H. Inalcik, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *DOP* 23-24 (1969-1970) 231-249.

στίχους *εἰς τὸν Ἱερὸν Αὐγουστῖνον* (γιὰ τὸ κείμενό τους, βλ. τὴν ἔκδοση Reinsch, 12*-16*). Ἐπίσης ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη του μᾶς εἶναι γνωστὰ τουλάχιστον τέσσερα χειρόγραφα κλασικῶν συγγραφέων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντέγραψε ὁ ἴδιος. Πρόκειται γιὰ κώδικες μὲ ἔργα τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδη.[93] Ἡ γνώση αὐτῶν τῶν συγγραφέων, τοὺς ὁποίους προφανῶς εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὅταν ἔγραφε τὸ ἔργο του, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ δημιουργήσει ἕνα καλογραμμένο ἱστορικὸ ἔργο μὲ ἀρκετὲς ἀξιώσεις.

Ἐκδόσεις

C. MÜLLER, FHG V 40-161 (κείμενο 51-161). –V. GRECU, *Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*, [Scriptores Byzantini IV], Βουκουρέστι 1963. –D.R. REINSCH, *Critobuli Imbriotae Historiae*. (CFHB 22), Βερολίνο – Νέα Ὑόρκη 1983.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 309-312. *Ἱστορία*, I, 624-632. –MORAVCSIK 432-435. –COLONNA, 36-37. –HUNGER, *Literatur*, I, 499-503. *Λογοτεχνία*, II, 358-364.

Μεταφράσεις

History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, translated by C.T. RIGGS, Princeton, N.J. 1954. –*Mehmet II. erobert Konstantinopel. Die ersten Regierungsjahre des Sultans Mehmet Fatih, des Eroberers von Konstantinopel 1453. Das Geschichtswerk des Kritobulos von Imbros*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von D.R. REINSCH, [Byzantinische Geschichtsschreiber, 17], Βιέννη – Κολωνία – Graz 1986.

93. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 68*-71*.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

M. UBICINI, «Chronique du règne de Mahomet II, par Critobule d' Imbros», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 5 (1871) 49-74. –A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, «Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα. Γ'. Μιχαὴλ Κριτόβουλος», *BZ* 8 (1899) 73. –F. RÖDEL, «Zur Sprache des Laonikos Chalkokondyles und des Kritobulos aus Imbros», *Programm des königlichen humanistischen Gymnasiums Ingolstadt 1904*-1905, Μόναχο 1905, 9-36. –ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ Κριτοβούλου», *ΝΕ* 7 (1910) 95. –Ν.Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ τὸ ἱστορικό του ἔργο», *Ἑλληνικὰ* 2 (1929) 167-200. –J. RADONIĆ, «Kritobul, vizantijski istorik XV veka», *Glas Srpske Kraljevske Akademije 138, drugi razred 73,* Βελιγράδι 1930, 59-83. –V. GRECU, «L'épitre dédicatrice de l'historien Critobule à Mohammed II le Vainqueur», *Mélanges Ch. Drouhet*, Βουκουρέστι 1940, 197-202. –Z.V. UDALCOVA, «Bor'ba parij v Peloponnese vo vremja tureckogo zavoevanija, po dannym vizantijskogo istorika Kritovula», *Srednie Veka* 3 (1951) 161-179. –ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Vizantijskij istorik Kritovul o južnych slavjanach i drugich narodach balkanskogo poluostrova v XV veke», *VizVre* 4 (1951) 91-121. –Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Αἱ παρὰ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β'», *Ἀθηνᾶ* 56 (1952) 61-68. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζῆ – Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων*, Ἀθήνα 1953/1969. –V. GRECU, «Kritobulos aus Imbros. Sein wahrer Name. Die Widmungsbriefe. – Die Ausgabe. – Das Geschichstswerk», *ByzSla* 18 (1957) 1-17. –Z.V. UDALCOVA, «K voprosu o socialno-političeskich vzgliadach vizantijskogo istorika XV v. Kritovula», *VizVre* 12 (1957) 172-197. –Π.Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θουκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον», *Ἀθηνᾶ* 65 (1961) 158-168. –Ι.Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, «Οἱ εἰδήσεις τοῦ ἱστορικοῦ Κριτοβούλου γιὰ τὴ βυζαντινὴ πριγκίπισσα Ἑλένη Παλαιολογίνα-Branković καὶ ἡ ἀξιοπιστία τους», *Ἑλληνικὰ* 21 (1968) 164-168. –G. EMRICH, «Michael Kritobulos, der byzantinische Geschichtsschreiber Mehmeds II», *Materialia Turcica* 1 (1975) 35-43. –Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Οἱ Κυανίδες νῆσοι στὴν Ἱστορία τοῦ Κριτόβουλου», *Σύμμεικτα* 10 (1996) 189-193. –D.R. REINSCH, «Kritoboulos of Imbros. Learned historian, Ottoman raya and Byzantine patriot», *ZRVI* 40 (2003) 297-311. –R. RADIĆ, «Bosnia in the historical work of Critobulos of Imbros», *ZRVI* 43 (2006) 141-154. –Σ. ΗΜΕΛΛΟΣ, «Θεοσημίες πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸν ἱστορικὸν Κριτόβουλον», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006) 447-478. –Ε. ΤΣΙΠΤΣΗΣ, «Ἡ κατάκτηση τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς μέσῳ τῶν ἱστορικῶν ἔργων τοῦ Κριτόβουλου καὶ τοῦ Tursun Bey», *Βυζαντιακὰ* 26 (2007) 233-243.

Ο ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Τὸ κυριότερο μέρος τῆς Ἱστορίας του, λόγῳ τοῦ ὑλικοῦ ποὺ εἶχε στὴν διάθεσή του, ὁ Μιχαὴλ Δούκας τὸ ἀφιέρωσε στοὺς Τούρκους. Αἰσθανόταν ὅμως ἄσχημα ποὺ ἔγραφε γιὰ τὰ μετὰ τὴν Ἅλωση καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς νίκες καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Μωάμεθ Β′: *Ταῦτα, ἃ γράφω μετὰ τὴν τῆς Πόλεως ἅλωσιν, οὐκ ἔξεστί μοι γράφειν· οὐ γὰρ ἦν πρέπον χρονογραφεῖν μοι νίκας καὶ ἀνδραγαθήματα τυράννου δυσσεβοῦς καὶ ἐχθροῦ ἀσπόνδου καὶ ὀλετῆρος τοῦ γένους ἡμῶν* (XLII 14, 399,19-21). Ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος, ἀπὸ τὴν δική του πλευρά, δὲν εἶχε τέτοιες εὐαισθησίες. Ἡ ἐπιλογή του νὰ γράψει τὴν ἱστορία τῶν νικηφόρων πολέμων τοῦ Μωάμεθ Β′ ἦταν προσχεδιασμένη καὶ ἀποσκοποῦσε στὸ προσωπικό του ὄφελος. Ὑπέβαλε τὸ σύγγραμμά του πρὸς ἔγκριση στὸν Μωάμεθ Β′ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔβρισκε ὄχι μόνον τὴν ὑψηλὴ ἀποδοχή, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερη διάδοση. Σὲ μία δεύτερη πραγματεία του ὑποσχόταν κιόλας νὰ περιγράψει σύντομα καὶ ἄλλα ἐπιτεύγματα τοῦ σουλτάνου, τὰ ὁποῖα ἤλπιζε ὅτι θὰ κατορθώσει στὸ μέλλον μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ (Α 2,1, Reinsch, 13,11-14). Ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ ἀπόφασή του, ἐκεῖνος πάντως εὐχαριστοῦσε τὸν Θεὸ ποὺ τὸν ἀξίωσε νὰ ἐξιστορήσει τοὺς θριάμβους τοῦ αὐθέντη του. Διότι καὶ νωρίτερα ἄλλοι ἱστορικοὶ ἔγραψαν τουρκικὴ ἱστορία –σ᾿ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀναρωτιέται κανεὶς ποιοὺς ἄραγε εἶχε ὑπ᾿ ὄψιν του– ἀλλὰ δίχως ἐπιτυχία (Α 2,2, 13,14-18).

Ἡ Z. Udalcova στὸ πρόσωπο τοῦ Κριτόβουλου εἶδε τὸν ἐκφραστὴ μιᾶς προνομιούχας τάξης γραφειοκρατῶν καὶ μεγαλεμπόρων, τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῶν ὁποίων ἐξασφάλιζαν περισσότερο οἱ Τοῦρκοι παρὰ οἱ Ἰταλοί.[94] Οἱ κάτοικοι

94. Z.V. Udalcova, «K voprosu o socialno-političeskich vzgliadach vizantijskogo istorika XV v. Kritovula», *VizVre* 12 (1957) 172-197.

τῆς Λήμνου, φερειπεῖν, προσχώρησαν μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Κριτόβουλου στοὺς Τούρκους γιατί, κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ἱστορικοῦ, ἤθελαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν καταπίεση τῶν Ἰταλῶν: *ἀπαλλαγῆναί τε βουλόμενοι τῆς βαρύτητος τῶν Ἰταλῶν* (Γ 14, 133,27-28). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, προκειμένου νὰ ἑρμηνεύσει τὸν φιλοτουρκισμό του, ὁ R. Reinsch τὸν τοποθέτησε στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τοῦ Σχολαρίου καὶ τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Κριτόβουλος παρέμεινε ἕως τὸ τέλος πατριώτης. Μάλιστα παρὰ τὸν προπαγανδιστικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του, μὲ κανέναν τρόπο δὲν μείωσε τὸ γένος του ἀσκώντας κριτικὴ σὲ πρόσωπα καὶ θεσμούς.[95] Συμβιβάστηκε πάντως μὲ τὴν νέα τάξη πραγμάτων, ἐγκαταλείποντας κάθε σκέψη γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ τύχες τοῦ ὁποίου, ἄλλωστε, δὲν τὸν ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα. Ἐξάλλου, ἡ προσοχή του εἶχε στραφεῖ στὸ κατακτητικὸ ἔργο τοῦ Μωάμεθ Β′, στὴν νέα πολιτικὴ δύναμη, ποὺ κυριαρχοῦσε πλέον στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ Βαλκάνια. Προβάλλει, βέβαια, τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμό, ἀλλὰ σὰν μέσο προπαγάνδας γιὰ νὰ καταδείξει τὸ μεγαλεῖο τοῦ τούρκου σουλτάνου στὸν δυτικὸ κόσμο, μιὰ καὶ ἡ ἀραβικὴ καὶ ἡ τουρκικὴ γλώσσα ὑστεροῦσαν ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς σὲ οἰκουμενικότητα:

> *διὸ δή μοι καὶ προσῆκόν τε ἅμα καὶ δίκαιον ἔδοξε τῇ σῇ*
> *ἀγαθῇ τύχῃ θαρρήσαντι τόν παρόντα πόνον ἀναδέξασθαι*
> *καὶ τὰς σὰς ἀριστείας καὶ πράξεις πολλῷ τῶν ἄλλων*
> *διαφερούσας κατά τε πλῆθος καὶ μέγεθος ὡς οἷόν τέ μοι*
> *Ἑλληνικῇ ξυγγραφῇ παραδοῦναι*
> (Ἐπιστολὴ Κριτοβούλου, Reinsch, 4,33-5,5).

Ὁ Κριτόβουλος ἀποδέχθηκε τὴν νέα τάξη πραγμάτων καὶ συμβιβάστηκε μὲ αὐτή. Προχώρησε ὅμως ἕνα βῆμα παραπάνω: εἶδε στὸ πρόσωπο τοῦ σουλτάνου τὸν διάδοχο τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου –*θεοῦ θελήματι κυρίῳ γῆς καὶ θαλάττης*– ὁ ὁποῖος ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία του ἀκριβῶς ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ προκάτοχοί του, ἐγκωμιάζεται ὡς γενναιόδωρος, φιλάνθρωπος καὶ φιλοκτίστης, μὲ τὶς ἴδιες, δηλαδή, ἀρετὲς καὶ ἀξίες, ὅπως συνηθιζόταν νὰ ἐγκωμιάζεται ὁ βασι-

95. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 76*-77*, 83*, 90*.

λεὺς τῶν Ρωμαίων στὴν βυζαντινὴ αὐλὴ (Α 73, 1-24. Β 1, 90,14-28. Γ 17, 140,6-21. Δ 9, 166,9-18).[96] Ἀλλὰ ὁ Κριτόβουλος δὲν ἀρκέστηκε σ' αὐτοὺς τοὺς κολακευτικοὺς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν Πορθητή, ποὺ ἔτσι κι ἀλλιῶς δὲν ἔπιασαν τόπο. Τὸν ἀποκαλεῖ φιλέλληνα, ἀνάγει ἀκόμη καὶ τὸ γένος του στὴν ἑλληνικὴ φυλή. Ὁ ὑποτιθέμενος φιλελληνισμὸς τοῦ κατακτητῆ, ἐμπνευσμένος ἀπὸ ἀνάλογες ἀρχαϊστικὲς διηγήσεις καὶ κατ' ἀπομίμησιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐκδηλώνεται σὲ μία ἐπίσκεψή του στὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν (Γ 9,4, 128,11-129,3), καὶ σὲ μία δεύτερη στὴν Τροία (Δ 11,5, 170,3-17). Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ὑπερβολὲς συνηθίζονταν σὲ προπαγανδιστικὰ κείμενα, κυρίως σὲ ἐγκώμια καὶ δευτερευόντως σὲ ἱστορίες, ὅπως στοὺς *Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη* καὶ στὸν Ἰωσὴφ Γενέσιο. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξελληνίσει τὸν τοῦρκο δυνάστη, ὁ Κριτόβουλος δὲν δίστασε νὰ παραθέσει θουκυδίδειες δημηγορίες ποὺ δῆθεν ἐκφώνησε ὁ Μωάμεθ πρὶν ἀπὸ αἱματηρὲς μάχες μπροστὰ στὰ τουρκικὰ στίφη ἢ νὰ ἀναφερθεῖ στὶς φιλοσοφικές του ἀναζητήσεις μὲ τὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη (Δ 9,2 165,21-166,18. Ε 10,5, 195,3-33).

Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Κριτόβουλου ἀναδύεται ὁμολογουμένως ἕνας πρωτόγνωρος ρεαλισμός, ἀποτέλεσμα, ὑποθέτω, ἑνὸς συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς τούρκους δυνάστες ποὺ ὁρισμένοι κύκλοι ἀποδέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχή.[97] Ἡ ἐνδοτικότητα πρὸς τὸν κατακτητή, χριστιανὸ ἢ μουσουλμάνο, δὲν ἦταν κάτι καινούργιο. Οἱ

---

96. Ὁ Γεώργιος Ἀμοιρούτζης ἔγραφε σὲ ἕνα ποίημά του μὲ τίτλο *εἰς τὴν ἐπάνοδον τοῦ μεγάλου αὐθέντου*, ὑπονοεῖται τοῦ Μωάμεθ Β': *Χαῖρε Ῥωμαίων ἀρχηγέ, χαίροις Ἑλλήνων ἄναξ*. Βλ. D.R. Reinsch, «Byzantinisches Herrscherlob für den türkischen Sultan. Ein bisher unbekanntes Gedicht des Georgios Amirutzes auf Mehmed den Eroberer», *Cupido Legum*, ἐκδ. L. Burgmann, M. Fögen, A. Schminck, Φραγκφούρτη 1985, 200. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Mehmed der Eroberer in der Darstellung der Zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber», *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste*, ἐκδ. N. Asutay – Effenberger, U. Rehm, Κολωνία – Βιέννη 2009, 15-30.

97. Βλ. καὶ P. Bádenas, «Τα συμφιλιωτικά ρεύματα Ελλήνων λογίων στην αυλή του Μεγάλου Τούρκου», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Β', [Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998], Αθήνα 1999, 409-419.

κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν διχαστεῖ κατὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ 1430 ἀπὸ τὸν Μουρὰτ Β' καὶ ἡ μία μερίδα προτιμοῦσε τὴν παράδοση τῆς πόλης στὸν σουλτάνο ἀπὸ τὸ νὰ συνεχίσουν τὴν ἀντίσταση. Νωρίτερα, σὲ ἕναν ἄλλο ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποὺ διάρκεσε τέσσερα χρόνια (1383-1387), ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος στὸ τέλος ἐγκατέλειψε τὴν πόλη, διότι οἱ πολίτες δὲν εἶχαν διάθεση νὰ ὑποστοῦν περαιτέρω τὰ δεινὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ.[98] Ὁ ἴδιος ὁ Κριτόβουλος θεωροῦσε προτιμότερη τὴν ἐθελουσία ὑποταγὴ στὸν κατακτητή, μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενα τῆς παράδοσης, ἀπὸ τὴν ἔνοπλη ἀντίσταση, ποὺ συνήθως πνιγόταν στὸ αἷμα. Ἡ τουρκοφιλία του τὸ πιθανότερο στόχευε σὲ προσωπικὰ ὀφέλη, τὰ ὁποῖα γιὰ ἕνα διάστημα ἔδρεψε ὡς ἁρμοστὴς τῆς Ἴμβρου. Ἀπηχοῦσε ὅμως καὶ τὶς ἀπόψεις ἑνὸς κόσμου, ποὺ ἀπὸ θρησκευτικὴ πεποίθηση καὶ μόνον ἀποστρεφόταν τοὺς Δυτικούς. Ὁ ἀντιλατινισμός του δὲν γνωρίζουμε ἂν ἑδραζόταν σὲ θεολογικὸ ὑπόβαθρο, διότι λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἔργου του ἀπέφευγε κάθε ἀναφορὰ σὲ χριστιανικὲς ἔννοιες, ἢ σὲ οἰκονομικὰ συμφέροντα, ὅπως εἰκάζουμε. Τέλος, ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Κριτόβουλου νὰ προκαλέσει τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μωάμεθ Β' στὸ ἔργο του προφανῶς ἀπεδείχθη μάταιος κόπος. Ἡ Ἱστορία του δὲν γνώρισε καμιὰ διάδοση, δὲν μεταφράστηκε οὔτε καὶ χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τούρκους σύγχρονούς του ἢ μεταγενέστερους ἱστορικοὺς καὶ ἕως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὁπότε καὶ ἦρθε στὸ φῶς, παρέμενε ἐντελῶς ἄγνωστη στὴν ἔρευνα. Ἡ πρόθεσή του νὰ γράψει ἕνα δεύτερο ἱστορικὸ ἔργο, ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὰ στρατιωτικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Μωάμεθ Β' προφανῶς δὲν βρῆκε ὑποστηρικτὲς οὔτε καὶ ὑλοποιήθηκε ποτέ.

[*ΠΑΡΑΙΤΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ ΤΩΝ ΛΕΓΟΜΕΝΩΝ*]

Παραιτοῦμαι δὲ τούς τε νῦν τούς τε χρόνῳ ὕστερόν ποτε ξυνεσομένους τῇδε τῇ ξυγγραφῇ μηδεμίαν ἀβελτερίαν ἢ κακοήθειαν καταγνῶναι ἡμῶν, εἰ μήτε ξυναλγοῦντες ταῖς ἡμετέραις κακοπραγίαις μήτε δὴ ταῖς τοῦ γένους βαρούμενοι

---

98. Ἐπιστ. 67, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ἐκδ. G.T. Dennis, 187, 19-30.

ξυμφοραῖς προῃρήμεθα ἀναγράφειν τε καὶ φανερῶς ἐκπομπεύειν καὶ διασύρειν τὰ οἰκεῖα κακὰ δέον ξυνκαλύπτειν μᾶλλον ἐς δύναμιν καὶ μηδαμοῦ τοῖς πολλοῖς ἔκφορα καθιστᾶν. πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὥστε μέμψιν τινὰ περιάψαι τῷ γένει οὐδ' ἐπὶ τῷ κακῶς εἰπεῖν τε καὶ διασῦραι τὰ ἡμέτερα ἐς τόδε προήχθημεν· πόρρω γὰρ τοῦτο καὶ τῆς παρούσης πραγματείας καὶ τοῦ προκειμένου σκοποῦ, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἤθους ἡμῶν. οὐχ οὕτω γὰρ ἡμεῖς ἀνάλγητοι καὶ πικροὶ τὴν γνώμην ὥστε πρὸς τοῖς οὖσι κακοῖς ἀντὶ τοῦ συναλγεῖν μᾶλλον καὶ κατηγορίαν προστρίβειν ἐθέλειν καὶ περιάπτειν τῷ γένει. ἔπειτα οὐδ' οὕτως εὐήθεις ἢ διακρίσεως ἄμοιροι καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὅλως ἐκτὸς ὡς μήτε τὰς τούτων εἰδέναι τύχας τε καὶ μεταβολὰς μήτε τὸ ἄστατον καὶ ἀβέβαιον καὶ ἀνώμαλον, ἀλλ' ἐν τοσαύτῃ ξυγχύσει καὶ ἀταξίᾳ πραγμάτων καὶ τοῖς κοινοῖς τῆς φύσεως ἀρρωστήμασι παρὰ μόνου τοῦ ἡμετέρου γένους ζητεῖν τὸ ὑγιές τε καὶ στάσιμον καὶ ὅλως ἀκίνητον ὡς ἂν ἔξω τούτων παντάπασιν ὄντος ἢ κρείττονός τινος φύσεως καὶ μηδαμοῦ δυναμένου ξυμφέρεσθαί τε καὶ ξυμμεταβάλλειν τοῖς ἄλλοις. τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὡς, ἐξότου γεγόνασιν ἄνθρωποι, τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὅλως ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν οὐδ' ἑνὶ γένει τε καὶ ἔθνει περιεκλείσθη, ἀλλ' ὥσπερ πλανώμενά τε ἀεὶ καὶ ἐξ ἐθνῶν ἔθνη καὶ τόπους ἐκ τόπων ἀμείβοντα πανταχοῦ μεταβέβηκέ τε καὶ περιέστη, νῦν μὲν ἐς Ἀσσυρίους καὶ Μήδους καὶ Πέρσας, νῦν δὲ ἐς Ἕλληνας καὶ Ῥωμαίους κατὰ καιρούς τε καὶ περιόδους ἐνιαυτῶν ἐπιχωριάσαντά τε καὶ οὐδέποτε ἐπὶ τῶν αὐτῶν βεβηκότα; οὐδὲν τοίνυν θαυμαστὸν καὶ νῦν τὰ ἑαυτῶν δρᾶσαί τε καὶ παθεῖν καὶ Ῥωμαίους μὲν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπολιπεῖν, πρὸς ἑτέρους δὲ διαβῆναί τε καὶ μεταχωρῆσαι, ὥσπερ ἐξ ἄλλων ἐς τούτους, πανταχοῦ τὴν ἰδίαν φύσιν τε καὶ τάξιν τηροῦντα. πῶς οὖν ἔνεστιν ἡμῖν δικαίως τοῦ γένους κατηγορεῖν ὡς μὴ δυνηθέντος διὰ τέλους κατασχεῖν τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τηρῆσαι τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπαρασάλευτον; εἰ δέ τινες ἐν καιροῖς ἰδίοις τῶν πραγμάτων ἐπιστατοῦντες μοχθηρίᾳ φύσεως κακοὶ γεγόνασι περὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τοῖς πράγμασιν οὐκ εἰς δέον ἐχρήσαντο, οὐκ ἔστι τοῦτο τοῦ γένους ἁμάρτημα, ἀλλὰ τῶν κακῶς τε καὶ ὡς οὐκ ἔδει χρησαμένων τοῖς πράγμασιν· οὓς καὶ δίκαιον μόνους εὐθύνειν, ἀλλὰ μὴ τοῦ γένους κατηγορεῖν, ὥσπερ δὴ καὶ τοὺς ἀγαθοὺς νῦν ἐπαινεῖν καὶ τὰ τούτων ἔργα ἐκ παντὸς τρόπου θαυμάζειν τε καὶ κοσμεῖν καὶ μὴ διὰ τὴν ἐνίων ῥαθυμίαν τε καὶ κακίαν ἀποστερεῖν ἐθέλειν τούτους τῶν ἐπαίνων καὶ τῶν ἄθλων τῆς ἀρετῆς· ἀλλ' οὐ δίκαιον. τοῦτο τοίνυν καὶ Ἰώσηπος ὁ Ἑβραῖος εἰδὼς φιλαλήθης ὢν καὶ τοῖς πράγμασι καλῶς

ἐφιστῶν ἐπαινεῖ μὲν ἐν τῷ τῆς ἁλώσεως βιβλίῳ τὴν Ῥωμαίων τύχην καὶ ἀρετὴν καὶ τῷ λόγῳ φιλαλήθως ἐπαίρει, καθάπτεται δὲ τῶν ἐν τῷ γένει φανέντων κακῶν τούς τε μηδὲν ἠδικηκότας τῶν ὀνειδῶν ἀπαλλάττει· ὃ δὴ καὶ ἡμεῖς ἐξ ἅπαντος τρόπου ποιήσομεν μηδὲν ὑποστειλάμενοι τὸ παράπαν, ἀλλ' ἐν πᾶσι τό τε προσῆκον καὶ τὴν ἀλήθειαν σῴζοντες. καὶ τούτων μὲν ἅλις, τῶν δὲ προκειμένων ἐχώμεθα.

[Κριτόβουλος, *Ξυγγραφὴ Ἱστοριῶν*, ἔκδ. D.R. Reinsch, A 1,3-8, 13,29-15,14]

Η ΕΠΑΝΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Λίγους μόλις μῆνες μετὰ τὴν Ἅλωση, ὁ Μωάμεθ Β' ἀποφάσισε γιὰ καθαρὰ πολιτικοὺς λόγους τὴν ἐπανίδρυση τοῦ πατριαρχείου, ποὺ εἶχε μείνει ἀκέφαλο ἀφότου ὁ Γρηγόριος Μάμμας (1443-1450) κατέφυγε στὴν Ρώμη τὸ 1451. Οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔγινε ἡ ἐκλογὴ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου (*PLP* 27304) στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ὁπότε πῆρε τὸ ὄνομα Γεννάδιος, δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρες. Ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης σὲ μία ἐγκύκλιο ἐπιστολή του μὲ ἀφορμὴ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν πατριαρχία, ἀναφέρεται στὸ γεγονὸς τῆς ἐπανίδρυσης κάπως γενικόλογα καὶ ἀποσπασματικά, ὡς ἑξῆς: κατὰ τὴν αἰχμαλωσία του στὴν Ἀδριανούπολη ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ χριστιανοὺς φίλους του, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν ἐξαγόρασαν ὅμως ἀπὸ τὸν τοῦρκο κύριό του, ἀλλὰ προτίμησαν νὰ φανερώσουν ποιὸς ἦταν ὁ αἰχμάλωτος, λέγοντας ὅτι εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πρέπει νὰ γίνει ὁ πνευματικὸς ἡγέτης τῶν χριστιανῶν: *αὐτὸν ἐκεῖνον εἶναι βοῶντες, ὃν χρὴ τῶν ἡμετέρων ἐπιτροπεύειν ψυχῶν, μέχρις αἰθέρος ἀναβιβάζοντες τοῖς ἐπαίνοις.*[99] Μὲ τὴν γνωστοποίηση τῆς ταυτότητάς του μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἀλλὰ *αὐτοῦ κομίζοντος τοῦ δεσπότου,* ὅπου, στὴν συνέχεια, ἔγινε ἡγούμενος μίας ἐρήμης μονῆς, ὅπως εἰκάζεται τοῦ Χαρσιανίτου, ὅπου εἶχε ἐγκαταβιώσει νωρίτερα.[100] Τότε ἄρχισε νὰ ἀπελευθερώνει αἰχμαλώτους μοναχοὺς *ἄνευ χρημάτων* προκειμένου νὰ ἐπανδρώσει τὸ

99. *Γενναδίου τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς πόλεως καὶ τῇ παραιτήσει τῆς ἀρχιερωσύνης*, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ἐκδ. L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie, IV, 224,19-20.

100. Σύμφωνα μὲ τὸν Α. Βακαλόπουλο, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη 1964, 139, ὁ Μωάμεθ Β' ἀναζήτησε τὸν Σχολάριο στὴν Ἀδριανούπολη, καὶ ὅταν

μοναστήρι του (IV, 224,24-26). Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου κειμένου, ὁ Σχολάριος ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐπανίδρυση τοῦ πατριαρχείου ἔγινε μετὰ ἀπὸ αἴτημα ποὺ ὑποβλήθηκε στὸν Μωάμεθ Β' ἀπὸ κάποιους χριστιανοὺς συμβούλους του (IV, 227,20-30).[101] Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, συμπεραίνεται, ὑπέδειξαν στὸν σουλτάνο τὸν Γεώργιο Σχολάριο ὡς τὸν πλέον κατάλληλο γιὰ τὴν πατριαρχία, καθόσον ὁ ἀντιλατινισμός του ἀποτελοῦσε ἐχέγγυο πίστεως πρὸς τὴν νέα τάξη πραγμάτων. Ἡ ἐκλογή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἔγινε ἀπὸ πλησιόχωρους ἐπισκόπους στὶς 6 Ἰανουαρίου τοῦ 1454, ἀφοῦ προηγουμένως ἀνῆλθε ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης.[102]

Ἡ Ἱστορία τοῦ Κριτόβουλου εἶναι ἡ μόνη σύγχρονη μὲ τὸ γεγονὸς ἱστορικὴ πηγή, ἀλλὰ ὁ φιλοτουρκικὸς προσανατολισμός της, δὲν ἄφησε περιθώριο γιὰ λεπτομέρειες στὸν ἱστορικό. Συνακόλουθα, περιορίστηκε στὰ πλέον οὐσιώδη. Ἀπέδωσε λοιπὸν τὴν ἐκλογὴ τοῦ Σχολαρίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο στὴν θετικὴ γνώμη ποὺ εἶχε σχηματίσει ἀπὸ παλιὰ καὶ ἀπὸ φῆμες γιὰ τὸ πρόσωπό του ὁ τοῦρκος σουλτάνος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν Ἅλωση τὸν ἀναζητοῦσε *ποθῶν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ* (Β 2,1, Reinsch, 91,2-3). Καὶ ἀφοῦ τὸν ἀναζήτησε μετὰ ἀπὸ κοπιώδη προσπάθεια, τὸν βρῆκε στὴν Ἀδριανούπολη, αἰχμάλωτο ἑνὸς τούρκου προύχοντα. Ὅταν τὸν συνάντησε, ὑπονοεῖται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μετὰ ἀπὸ δική του ἐντολὴ γιὰ τὴν μεταφορά του, ὁ σουλτάνος ἐκτίμησε τὴν σύνεση, τὴν σοφία καὶ τὴν ἀρετή του στὶς κατ' ἰδίαν συζητήσεις τους καί, στὸ τέλος, τὸν κατέστησε πατριάρχη καὶ ἀρχιερέα τῶν χριστιανῶν: *χα-*

τὸν βρῆκε τὸν συμπεριέλαβε στὴν συνοδεία του ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1453.

101. Α.Ν. Διαμαντόπουλος, «Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ὡς ἱστορικὴ πηγὴ τῶν περὶ τὴν ἅλωσιν χρόνων», *Ἑλληνικὰ* 9 (1936) 300-302. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανό, ὁ Σχολάριος τοῦ ἔγραφε γράμματα ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, κατὰ τὸ διάστημα ποὺ βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος αἰχμάλωτος στὴν Προύσα, ζητώντας τὴν γνώμη του γιὰ τὶς προτάσεις ποὺ τοῦ γίνονταν νὰ ἀναλάβει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ὁ Ἀγαλλιανὸς τὸν συμβούλεψε τότε νὰ ἀναλάβει τὴν πατριαρχία. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας, καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, 62, 98, στ. 257-264.

102. Διαμαντόπουλος, ὅ.π., 303. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1, 139.

ρισάμενος αὐτῷ σὺν πολλοῖς ἄλλοις καὶ τὸ τῆς ἐκκλησίας κράτος καὶ τὴν ἄλλην δύναμιν καὶ ἀρχὴν οὐδὲν ἧττον ἧς εἶχε πρόσθεν παρὰ τῶν βασιλέων (Β 22, Reinsch, 91.14-16). Ἐκτενέστερα ἐξιστορεῖται τὸ γεγονὸς ἀπὸ τὸν Μακάριο Μελισσουργὸ ἢ Μελισσηνὸ (Ψευδο-Σφραντζῆ) στὸ *Μεγάλο Χρονικό* του, ἡ συγγραφὴ τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο μνημονεύεται στὴν *Ἔκθεση Χρονική,* καθὼς καὶ στὴν *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως,* ποὺ ἐπίσης χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίπου περίοδο. Οἱ μαρτυρίες αὐτές, ἂν καὶ μεταγενέστερες, θεωροῦνται αὐθεντικές, διότι ἀνάγονται σὲ μία ἀξιόπιστη καὶ μᾶλλον σύγχρονη μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ἐκλογῆς πηγή.[103] Στέκονται μάλιστα στὴν σκοπιμότητα τῆς ἐκλογῆς πατριάρχη, ἡ ὁποία ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἡ ἔρημη πλέον Πόλη νὰ κατοικηθεῖ καὶ πάλι ἀπὸ χριστιανοὺς κατοίκους, τῶν ὁποίων ὁ πνευματικὸς ἡγέτης δὲν εἶχε κανέναν δεσμὸ μὲ τὴν ἐχθρικὴ Δύση:

Οὗτος οὖν ὁ παμμίαρος καὶ φθορεὺς τῶν Χριστιανῶν, πονηρὸς ὢν καὶ πολύτροπος καὶ τῇ ἀλώπεκι ὑποκρινόμενος, ταῦτα οὐχ ὑπὲρ εὐλαβείας ἢ καλοκαγαθίας αὐτοῦ ἐποίει, ἀλλ' ἵνα οἱ Χριστιανοὶ ἀκούσωσι τὰς ἐπαγγελίας, συναχθῶσιν ἐν τῇ πόλει καὶ κατοικήσωσιν αὐτήν. *Μεγάλο Χρονικόν*, Grecu, 456,24-27.	*Ἐποίησεν οὖν αὐτὸ τεχνηέντως οἷα ἀλώπηξ, ὅπως ἀκούσαντες οἱ ἁπανταχοῦ Χριστιανοὶ συνάζωνται ἐν τῇ Πόλει.* *Ἔκθεσις Χρονική*, Lambros, 18,25-19,2. *Μαθὼν δὲ ὅτι διὰ τὸ μὴ εἶναι πατριάρχην, ὥρισεν ὅπως συνέλθωσιν οἱ Χριστιανοί, καὶ ἐκλεξάμενοι ὃν ἂν θέλωσι, κυρώσει αὐτοῖς τοῦτον καὶ ὁρισμὸν δώσει πατριαρχεύειν. ἐποίησε δὲ τοῦτο ἐντέχνως, ἵν' ἀκούσωσιν οἱ ἁπανταχοῦ Γραικοὶ καὶ συναθροίζωνται ἐν τῇ πόλει.* *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, I. Bekker, 27, 6-11.

103. Γιὰ τὶς μετὰ τὴν Ἅλωση ἱστοριογραφικὲς πηγὲς αὐτῆς τῆς περιόδου, *Ἔκθεση Χρονική, Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως, Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία,* βλ. M. Philippides – W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople: Historiography, Topography and Military Studies,* Ashgate 2011, 55-65.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο βασικὰ ἐχέγγυα –ἀποικισμὸς τῆς πρωτευούσας[104] καὶ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν Δύση– ἀπέρρεαν, ἄλλωστε, καὶ τὰ προνόμια ποὺ ἔδωσε ἐγγράφως ὁ Μωάμεθ Β' στὸν πρῶτο μετὰ τὴν Ἅλωση πατριάρχη τῶν Ὀρθοδόξων, ὅπως καὶ στοὺς διαδόχους του, σύμφωνα μὲ τὶς μεταγενέστερες μαρτυρίες: *Ἔδωκε δὲ καὶ προστάγματα ἐγγράφως τῷ πατριάρχῃ μετὰ ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένα κάτωθεν, ἵνα μηδεὶς αὐτὸν ἐνοχλήσῃ ἢ ἀντιτείνῃ, ἀλλὰ εἶναι ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστόν τε ἀπὸ παντὸς ἐναντίου, καὶ τέλους καὶ δώσεως ἐλεύθερος ἔσηται αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς* (*Μεγάλο Χρονικόν*, 456,32-36).[105] Βάσει τῶν παραπάνω ὁ πατριάρχης κατοχυρωνόταν νομικά, ἐτίθετο ἐπικεφαλῆς τῶν ὀρθόδοξων κοινοτήτων, ἦταν δηλαδὴ ὁ ἐθνάρχης, δὲν ὑπέκειτο σὲ φορολογία, δὲν λογοδοτοῦσε σὲ κανέναν καὶ τὸ ἀξίωμά του θὰ παρέμενε γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς διαδόχους του ἀπαραβίαστο καὶ ἀμετάβλητο. Οἱ μεταγενέστερες πηγὲς μνημονεύουν ἐπίσης τὰ δῶρα ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο στὸν νεοεκλεγέντα πατριάρχη (ὠμοφόριον, μανδύας, δεκανίκιον, ἄλογο), ὅπως καὶ διαβεβαιώσεις περὶ ἀνοχῆς, φιλίας καὶ ὑψηλῆς προστασίας:

104. Γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Πόλης, σημαντικὲς πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο. Βλ. καὶ Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ὁ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἀποικισμὸς αὐτῆς κατὰ τὰς ἑλληνικὰς πηγάς», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Ἀπριλίου 1953)*, τ. Β', 611-629.

105. Ὑποστηρίχτηκε, ὡστόσο, ὅτι ἡ παραχώρηση τῶν προνομίων ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β' δὲν ἔγινε εἰδικὰ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Σχολαρίου, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Κορανίου. Βλ. G. Herring, «Das islamische Recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454)», *Balkan Studies* 2 (1961) 238-251. Πβ. καὶ Th.H. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church under turkish domination,* Brussels 1952, 5-9. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Γενναδίου μὲ τὸν Μωάμεθ Β', ὅπως πέρασαν σὲ ἱστορίες καὶ λαϊκὲς ἀφηγήσεις, βλ. D. Sakel, «Some new accounts of Sultan Mehmed and Patriarch Gennadius», *The Conquest and Istanbul in 550th Anniversary,* Türk Tarih Kurumu, Ἄγκυρα 2007, 25-41. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Three Tales for a Sultan? Three Tales on Mehmed the Conqueror and Patriarch Gennadius», *British Journal of Middle Eastern Studies* 35 (2008) 227-238.

ὃν δὴ καὶ μετακαλεσάμενος ὁ σουλτᾶνος ἔνδον τῶν βασιλείων αὐτοῦ, ἰδίαις χερσὶ δέδωκεν αὐτῷ δεκανίκιον πολλοῦ ἄξιον, ἤτοι ῥάβδον ἀργυρᾶν περικεχρυσωμένην ὡραίαν, καὶ ἵππον ἀγαθὸν καὶ μέρος χρυσίνων, ἐπειπὼν αὐτῷ «πατριάρχευε ἐπ' εὐτυχίᾳ, καὶ ἔχε τὴν φιλίαν ἡμῶν, ἐν οἷς θέλεις, ἔχων πάντα τὰ σὰ προνόμια, ὡς καὶ οἱ πρὸ σοῦ πατριάρχαι εἶχον.» *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, I. Bekker, 27,19-28,3. Πβ. καὶ *Μεγάλο Χρονικόν*, Grecu, 448,26-456,8.	*Καὶ ἔτζη ἔλαβεν ὁ σουλτάνος μὲ τὸ χέρι του τὸ δεκανίκι, καὶ τὸ ἔδωκεν εἰς τὸ χέρι τοῦ πατριάρχου. Καὶ ὥρισε, καὶ ἔγιναν ὅλα ἐκεῖνα ὁποῦ εἴπαμε, τὰ ὁποῖα εἶχαν οἱ πατριάρχαι εὐεργεσίαν ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς.* *Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία*, I. Bekker, 81,11-15.

Μὲ ἄλλους λόγους, στὸν Σχολάριο δόθηκαν ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα ποὺ εἶχαν οἱ πατριάρχες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση.[106] Τὸ ἔγγραφο πρόσταγμα τῶν προνομίων δὲν εἶχε πάντως σωθεῖ, ὅταν τὸ 1519 ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν Σουλτάνο Σελὶμ Α' ἡ ἰσχὺς αὐτῶν τῶν προνομίων.[107] Ὁ νεοεκλεγεὶς πατριάρχης ἐγκαταστάθηκε ἀρχικὰ στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀλλὰ στὴν συνέχεια γιὰ λόγους ἀσφαλείας μετακόμισε στὴν Μονὴ Παμμακαρίστου, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία κατοικοῦσαν ἀκόμη χριστιανοί: *ᾐτήσαντο δὲ τὸν ναὸν αὐτὸν διὰ τὸ εἶναι οἰκούμενον τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐκ τῶν ὧνπερ ἔφερον Χριστιανῶν σεργούνιδων ἐκ πασῶν τῶν πόλεων* (*Ἔκθεσις Χρονική*, 19,20-22). Οἱ παραπάνω λεπτομέρειες παραδίδονται μὲ μικρὲς διαφορὲς στὴν διατύπωση στὶς μεταγενέστερες πηγές.

Ὁ Σχολάριος ἀνέλαβε νὰ ποιμάνει τὴν Ἐκκλησία παρὰ τὴν θέλησή του (*οὐδὲ τὸ ἀκούσιον καὶ τὴν βίαν ἐν λόγῳ τίθημι νῦν*, IV, 225), ἂν καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ἡ

106. Β.Κ. Στεφανίδης, «Ἡ πρὸ τοῦ σουλτάνου ἐπίσημος παρουσίασις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου», *Νέος Ποιμὴν* 9 (1919) 542-553. C.G. Papadopoulos, *Les Privilèges du Patriarcat Œcuménique (Communauté Grecque Orthodoxe dans l'Empire Ottoman)*, Παρίσι, 1924, 73-101. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1,140-144.

107. Herring, «Das islamische Recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454)», 251 κ.ἑ.

ἐπιλογή του ἦταν τελικὰ ἔργο τῆς θείας Προνοίας. Πίστευε, μάλιστα, ὅτι οἱ δοῦλοι δὲν μποροῦσαν νὰ χειροτονηθοῦν ἐπίσκοποι καὶ ἐνδεχομένως αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ διασφάλισε ἐγγράφως τὴν προσωπική του ἐλευθερία (IV 228,34-229,5). Στὸν πατριαρχικὸ θρόνο δὲν ἔμεινε πάντως γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Περιγράφει μὲ θλίψη καὶ ὀδύνη τὴν ἠθικὴ κατάπτωση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, τὸν πόλεμο ποὺ τοῦ κήρυξαν οἱ ἀντίπαλοί του, ὅπως καὶ τὶς ἀπειλὲς ποὺ δέχθηκε κατὰ τῆς ζωῆς του (*ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο λέληθεν ἡμᾶς, ὅτι καὶ τῇ ζωῇ τῶν ταπεινῶν ἡμῶν ἐπεβούλευσαν, ἧς οὐ πάνυ φροντίζομεν*, IV, 265,17-19. Πβ. καὶ IV, 228,26-27).[108] Ἡ ἀπόφασή του νὰ παραιτηθεῖ στὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ποιμαντορίας του δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν σουλτάνο, πραγματοποιήθηκε ὅμως ἀργότερα τὸν Μάιο τοῦ 1456. Ἀρχικὰ ἀναζήτησε τὴν μόνωση στὴν Μονὴ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου ἐγκαταβίωσε γιὰ λίγο διάστημα, ἀλλὰ στὴν συνέχεια κατέφυγε στὴν Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, στὴν ἡσυχία τῆς ὁποίας πέρασε, ἐκτὸς ἀπὸ δύο σχετικὰ σύντομα διαλείμματα, τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του (1458-1472). Ἐπανῆλθε στὸ πατριαρχεῖο γιὰ δεύτερη φορὰ τὸν Μάιο τοῦ 1463 καὶ γιὰ τρίτη τὸ 1464-1465.[109]

Γιὰ τὰ γεγονότα πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἅλωση ὁ Γεώργιος Σχολάριος δὲν ἔγραψε τίποτε σχετικό, ὅπως ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, ὁμολογεῖ, παρὰ τὶς ὀχλήσεις ποὺ δέχθηκε κατὰ καιρούς. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολή του, ποὺ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν ποιμαντορία, καὶ στὴν ὁποία ἔκανε μία ἀναδρομὴ στὰ δραματικὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση (IV, 211-231). Πίστευε ὅτι *τὰ ἐπελθόντα τῇ μητροπόλει δεινὰ ἐκ τοῦ θεοῦ προδήλως ἐπῆλθον καὶ ἐκ τῆς οὐρανίου δίκης*, ἀλλιῶς οἱ ἐχθροὶ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ καταλύσουν τὴν καλλίστη τῶν πόλεων (IV, 215,31-34). Ἡ καταστροφὴ τῆς πα-

108. Διαμαντόπουλος, «Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ὡς ἱστορικὴ πηγὴ τῶν περὶ τὴν ἅλωσιν χρόνων», 303-305. Κ. Γ. Μπόνης, «Γεώργιος-Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος», *Νέα Ἑστία* 53 (1953) 847-848. C.G. Turner, «The Career of George-Gennadius Scholarius», *Byz* 39 (1969) 452-453.

109. Διαμαντόπουλος, *ὅ.π.*, 305-307. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1, 147-159. Turner, «The Career of George-Gennadius Scholarius», 439-445.

τρίδος ἀναμενόταν πάντως ἀπὸ καιρό, διότι ὅλοι ἔβλεπαν τὴν δύναμη τοῦ ἐχθροῦ συνεχῶς νὰ μεγαλώνει, *τὴν δὲ πόλιν αὐτὴν ἁπάσης κενουμένην ἰσχύος καὶ πρὸς ἔσχατον γῆρας τὰ αὐτῆς ἀφιγμένα πάντα* (IV, 213,40-214,1). Κάποιοι ὅμως συνέχιζαν νὰ ἐλπίζουν δίχως λόγο, ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι εἶχαν προβλέψει τὶς ἐξελίξεις καὶ μιλοῦσαν μὲ παρρησία *ἐνώπιον τοῦ πένητος ἐκείνου βασιλέως καὶ πάντων τῶν ἐκκρίτων τῆς πόλεως* (IV, 214,5-7). Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι –στοὺς ὁποίους συγκαταλέγει προφανῶς καὶ τὸν ἑαυτό του ὁ Σχολάριος– προέβλεψαν τὴν πτώση τῆς Πόλης ἐκείνη τὴν ἴδια χρονιά[110] καὶ πρότειναν τί ἔπρεπε νὰ γίνει γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ καταστροφή. Καὶ ἐπειδὴ ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν σωτηρία τοῦ γένους, ὁ Σχολάριος στράφηκε στὴν μελέτη τῶν ἱερῶν χρησμῶν *καὶ τῶν θεόθεν δεδομένων ἀφορμῶν*, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπερχόμενη θεία τιμωρία: *ἐμπόνως ζητήσαντες εὗρον ἐκ τῶν θεόθεν δεδομένων αὐτοῖς ἀφορμῶν τήν τε ἐπιοῦσαν ἐκ Θεοῦ δίκην* (IV, 214,8-10).[111] Ἀλλὰ οἱ λόγοι του ἀπευθύνονταν εἰς ὦτα μὴ ἀκουόντων: *ἀλλ' οὔτ' ἐπιστεύθησαν ταῦτα προλέγοντες, οὔτ' ἔπεισαν συμβουλεύοντες, οὔτ' ἐπαίδευσαν ἐκδιδάσκοντες* (IV, 215,12-12). Ἀπόδειξη τῆς θείας ἐγκαταλείψεως πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν ἡ μεγάλη καταστροφὴ ποὺ ἀκολούθησε. Καὶ ἀντὶ νὰ ἐμπιστευθοῦν τὸν Θεό, οἱ κυβερνῶντες ἀνέθεσαν τὴν φύλαξη τῶν τειχῶν στοὺς ξένους, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ κάτοικοι δὲν ἔδειξαν γενναιότητα μπροστὰ στὸν μεγάλο κίνδυνο (IV, 216,37-40). Ἀλλὰ τί ἀκριβῶς δίδασκε ὁ Σχολάριος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἑρμηνεύοντες τοὺς διαφόρους χρησμοὺς δὲν γίνεται ξεκάθαρο ἀπὸ τὸ κείμενό του (IV, 214-215). Τὸ ὅτι κυκλοφοροῦσαν διάφορες προφητεῖες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Δούκα. Σύμφωνα μάλιστα μὲ μία τέτοια προφητεία οἱ Τοῦρκοι θὰ ἔμπαιναν στὴν Πόλη, ἀλλὰ θὰ ἔφταναν μέχρι τὸν Κίονα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὄχι παραπέρα, διότι ἄγγελος Κυρίου θὰ κατέβαινε τότε ἐξ οὐρανοῦ καὶ θὰ παρέδιδε τὴν βασιλεία καὶ τὸ σπαθὶ σὲ κάποιον φτωχὸ καὶ ταπεινό, ὁ ὁποῖος θὰ ἔδιωχνε τοὺς εἰσβολεῖς ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ θὰ τοὺς καταδίωκε ἕως τὰ σύνορα τῆς Περσίας.

110. *ὅτι δ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος εἴη, ἐν ᾧ τὸ πολυχρόνιον δέος ἀποβαίνειν ἔμελλεν, ἐλάνθανε τοὺς πολλούς* (IV, 214,1-3). Διαμαντόπουλος, *ὅ.π.*, 299-300.

111. Πβ. καὶ Κ. Κυριακοῦ, *Οἱ ἱστορημένοι χρησμοὶ τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ: Χειρόγραφη παράδοση καὶ ἐκδόσεις κατὰ τοὺς ιε'-ιθ' αἰῶνες*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθήνα 1995, 35-36, 172-173.

Αὐτὴ ἦταν, ἄλλωστε, ἡ αἰτία τῆς φυγῆς τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ στὶς ἐκκλησίες καὶ τὴν Ἁγία Σοφία: *Καὶ ἦν ἰδεῖν ὁρμαθοὺς ἐξερχομένους ἀπείρους ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ ἐκ τῶν ἀδύτων τοῦ ναοῦ, ὑπὲρ ἀγέλας καὶ ποίμνια προβάτων. Κλαίοντες, ὀδυρόμενοι καὶ ὁ ἐλεῶν οὐκ ἦν* (Δούκας, XXXIX,18, Grecu, 365,3-20, ἰδίως 367,15-17).

Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ σωτηρία τῆς Βασιλεύουσας, κατὰ τὸν Σχολάριο, ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν εὐσέβεια τῶν κατοίκων, ὑπονοεῖται ὅμως, στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀπὸ τὴν τήρηση τῆς Ὀρθοδοξίας, ἄποψη ποὺ εἶχε, ἄλλωστε, ὑποστηρίξει σὲ διάφορα ὑπομνήματα καὶ ἐπιστολές του πρὸς τὸν Κωνσταντίνο ΙΑ', τὴν σύγκλητο καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντες, τόσο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου στὴν πρωτεύουσα καὶ τὴν διακήρυξη τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἁγία Σοφία στὶς 12 Δεκεμβρίου 1452 ὅσο καὶ ἀργότερα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς Ἅλωσης.[112] Τὴν πρώτη Νοεμβρίου θυροκόλλησε στὴν πόρτα τοῦ κελιοῦ του μία διακήρυξη γιὰ νὰ τὴν διαβάσουν ὅλοι οἱ προσερχόμενοι σ' αὐτόν, καὶ τὴν διάβαζαν *μέχρι καὶ τῆς δωδεκάτης Δεκεμβρίου, ὅτε ἐτελειώθη ὁ δυστυχέστατος λατινισμός*, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῆς διακήρυξής του: *Ὦ πτωχοὶ πολῖται, ὅλα ἐχάσατε· καὶ νῦν παραιτεῖσθε καὶ τὴν εὐσέβειαν; Αἰσχρῶς καὶ ἀσυνειδήτως, ἀντὶ τοῦ νὰ καταφύγητε εἰς τὸν Θεὸν ἐν τῇ περιστάσει, καθὼς ὑμῖν ὁ Θεὸς δι' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου Γενναδίου συνεβούλευσεν, χωρίζεσθε τοῦ Θεοῦ;* Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ Γεννάδιος πίστευε ὅτι ἦταν ὁ μόνος ἐγγυητὴς τοῦ ὀρθοῦ δόγματος καὶ μέσῳ αὐτοῦ ὁ Θεὸς ἀποκάλυπτε τὸ θέλημά του. Τὴν διακήρυξη τὴν γνώριζε καὶ ὁ Δούκας, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν συσχέτισε πολὺ σωστὰ μὲ τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἀναστατωμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀβεβαιότητα πρωτεύουσα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀντιπαλότητα: *Ἄθλιοι Ῥωμαῖοι, εἰς τί ἐπλανήθητε καὶ ἀπεμακρύνατε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ Θεοῦ καὶ ἠλπίσατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγγων καὶ σὺν τῇ Πόλει, ἐν ᾗ μέλλει φθαρῆναι, ἐχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας;* (XXXVI,3, Grecu, 317,3-5). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς Ἑνώσεως δὲν ἀποτελοῦσε πλέον σημεῖο τριβῆς, τουλάχιστον κάτω ἀπὸ τὶς περιστάσεις ποὺ ἔγραφε τὴν ἐγκύκλιό του ὁ Σχολάριος. Πίστευε πάντως καὶ κήρυττε ὅτι ὁ Θεὸς τιμώρησε τοὺς ἄθλιους Ρωμαίους, διότι θέλησαν νὰ ἀνταλλάξουν τὴν πίστη τῶν πατέρων τους μὲ τὴν αἱρετικὴ δι-

112. *Oeuvres complètes*, IV, 166-178, 180-193.

δασκαλία τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ μείνουν ἐλεύθεροι: *Καὶ τίς ἡ ἐγκατάλειψις; Ἀπεβάλομεν τὴν θεοσέβειαν. Πῶς; Οὐκ ἔχομεν Ἐκκλησίαν. Ἠγνόηται ἡμῖν τὰ τῶν πατέρων δόγματα, καταπεφρόνηται· ἀνταλλαττόμεθα αὐτὰ φόβῳ ἐλπίδων, ἐπαγγελίᾳ δόσεων* (IV, 481,2-5). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔγιναν πνευματικοὶ σκλάβοι τῶν ρωμαιοκαθολικῶν. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν θεία τιμωρία ποὺ τοὺς ἐπεβλήθη ἐξαιτίας τῶν παρανομιῶν τους καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὸν δρόμο τῆς μετανοίας (IV, 211-213).

Δὲν εἶναι συνεπῶς ἄστοχη ἡ παρατήρηση τοῦ Κ.Γ. Μπόνη, «ὅτι ὁ Γεννάδιος μέχρι καὶ τῆς ἀποφράδος ἐκείνης πρωΐας τῆς 29 Μαΐου 1453 περὶ οὐδὲν ἕτερον ἠσχολεῖτο ἢ περὶ τὸν κατὰ τῶν Λατίνων πόλεμον, τὴν δὲ ἅλωσιν ἐθεώρησεν ἐκ τούτου ὡς ὁριστικὴν νίκην κατὰ τοῦ ἐκλατινισμοῦ καὶ τῶν λατινοφρόνων». Ὁ ἴδιος μελετητὴς χαρακτήρισε τὸν Σχολάριο ὡς «Ψελλὸ τῆς ἁλώσεως» καὶ ὡς «δοσίλογο ἀπέναντι τοῦ ἔθνους», διότι ὅταν οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν –τὴν παραμονὴ τῆς Ἅλωσης– τὴν ἐθνικὴ ὁμοψυχία «καὶ πρὸ παντὸς ἀποφυγὴν ἀποθαρρύνσεως τοῦ κατεπτοημένου πλήθους, ὁ Γεννάδιος τουναντίον ἐξαπολύει μύδρους κατὰ τῶν Λατίνων καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῖς καὶ προφητεύει τὸν ἄφευκτον ὄλεθρον, γενόμενος οὕτως ὑπαίτιος ἀφαντάστου πανικοῦ καὶ τελείας ἀποθαρρύνσεως τοῦ πλήθους. Τὴν διαγωγὴν ταύτην δὲν δύναται ἡ ἱστορία νὰ μὴ στιγματίσῃ».[113] Τὴν παραπάνω ἄποψη τοῦ Κ.Γ. Μπόνη, προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει στὴν συνέχεια ὁ Ν.Β. Τωμαδάκης, μὲ τὸ ἐπιχείρημα «ἐὰν οἱ Φράγκοι ἤρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἐξεδίωκον τοὺς Ὀθωμανούς, δὲν ἐπρόκειτο πλέον νὰ φύγουν ἐκεῖθεν καὶ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημιουργεῖτο, θὰ ἦτο φραγκοελληνικόν, ὑποτεταγμένον εἰς τὸν πάπαν. Νέος Ἑλληνισμός, ὑπὸ τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ζῶμεν αὐτὸν σήμερον, δὲν θὰ ὑπῆρχεν». Ὁ Σχολάριος ζητοῦσε συνεπῶς «νὰ μὴ θίξουν τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ, νὰ μὴν παζαρεύουν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια χάριν πολιτικῶν σκοπῶν. Δι' αὐτὸ ἀντιτάσσεται εἰς τὸ κυριώτερον ἐπιχείρημα τῶν ἀντιπάλων, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἔξωθεν βοήθεια ἀλλὰ καὶ ἂν ἔλθῃ, αὐτη δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ὀρθὴν πίστιν».[114]

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, οἱ ἀντιδράσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Σχολάριος

113. Μπόνης, «Γεώργιος-Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος», 846, 849.

114. Ν.Β. Τωμαδάκης, «Γεώργιος ὁ Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικαί του ἀντιλήψεις», *Ἐκκλησία* 31 (1954) 260, 293. Στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ συντασσόμενος μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ

προέρχονταν ἀπὸ κληρικούς, μοναχοὺς καὶ κοσμικούς, ποὺ τὸν ἐξεβίαζαν μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἂν δὲν ἀποκτοῦσαν ὑψηλὰ προνόμια: *ὃν [βυθὸν] ἀντὶ τῆς πατρικῆς ἰατρείας αἱροῦνται καὶ ἰδιῶται καὶ μοναχοὶ καὶ οἱ τοῖς ἐπισκοπικοῖς ὀνόμασι σεμνυνόμενοι, ἢ αὐτομολοῦντες τοῖς ἀλλοτρίοις τῆς πίστεως, ἢ ὅτι αὐτομολήσουσιν ἀπειλοῦντες* (IV, 225,33-36). Ἡ σχέση του μὲ τὸν τοῦρκο σουλτάνο ἂν καὶ δὲν διευκρινίζεται στὸ κείμενό του πέραν ἀπὸ κάποιες γενικόλογες ρήσεις, ποὺ τὸν ἀποτιμοῦν πάντως θετικά,[115] πρέπει νὰ ἦταν ἀγαθές. Ὁ Κριτόβουλος τονίζει μάλιστα ὅτι ὑπῆρχε βαθιὰ ἀλληλοεκτίμηση ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες, σημειώνει ἀκόμη ὅτι ὁ σουλτάνος τὸν ἐπισκεπτόταν μὲ τὴν ἀκολουθία του καὶ συζητοῦσε μαζί του διάφορα θέματα γύρω ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία (Β 2,3, Reinsch, 91,16-23). Ἀπὸ τὶς συζητήσεις αὐτὲς προέκυψαν δύο πραγματεῖες ἀπολογητικοῦ περιεχομένου, ἡ πρώτη ἐκ τῶν ὁποίων μεταφράστηκε χάριν τοῦ σουλτάνου στὰ τουρκικά: *περὶ τῆς μόνης ὁδοῦ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων* (*Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, 30,29,22-30,21).[116] Ἡ ἀπόφασή του συνεπῶς νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ποιμαντορία δὲν σχετίζεται μὲ τὸ πολιτικὸ καθεστὼς καὶ τὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ μὲ τὴν χαοτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, στοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιβάλει τὶς ἀρχές του.[117]

Ν.Β. Τωμαδάκη, γράφει καὶ ὁ Θ.Ν. Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος – συγγράμματα – διδασκαλία*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων –30], Θεσσαλονίκη 1980, 52-59. Στὸ βιβλίο του, σελ. 28-51, ὁ Θ.Ν. Ζήσης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἔχουν νοθεύσει τὰ συγγράμματα τοῦ Σχολαρίου, ἰδίως τοὺς λόγους ποὺ ἐκφώνησε ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως στὴν σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας. Ἡ διεθνὴς κριτικὴ ἀπέρριψε πάντως τὰ περὶ νοθεύσεων ἀπὸ μέρους τῶν παπικῶν στὸ ἔργο τοῦ Σχολαρίου. J. Darrouzès, *REB* 39 (1981) 350 κ.ἑ. G. Podskalsky, *BZ* 77 (1984) 59-60.

115. *Παραμυθεῖται δ' ἡμᾶς ὁ τῶν χριστιανῶν εὐσεβὴς ζῆλος ἄχρι τοῦ νῦν, ἡ τοῦ κρατοῦντος γνῶσις ὁμοῦ καὶ φιλανθρωπία αὕτη γὰρ τοῦ συνεστάναι τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν ἔτι καὶ τοῦ μὴ φονευθῆναι πολλοὺς κατὰ τὰς τῶν διαβαλλόντων ἐπιθυμίας αἰτία γέγονε, τοῦ θείου κινοῦντος, ὥσπερ καὶ τὴν ἀρχὴν τὸ συστῆναι τὴν Ἐκκλησίαν* (IV, 265,34-38. Πβ. καὶ 232,10-12).

116. Scholarios, *Oeuvres completes*, III, 343-452, 453-458. A. Papadakis, «Gennadius II and Mehmet the Conqueror», *Byz* 42 (1972) 88-106.

117. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1, 151-159.

δασκαλία τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ μείνουν ἐλεύθεροι: *Καὶ τίς ἡ ἐγκατάλειψις; Ἀπεβάλομεν τὴν θεοσέβειαν. Πῶς; Οὐκ ἔχομεν Ἐκκλησίαν. Ἠγνόηται ἡμῖν τὰ τῶν πατέρων δόγματα, καταπεφρόνηται· ἀνταλλαττόμεθα αὐτὰ φόβῳ ἐλπίδων, ἐπαγγελίᾳ δόσεων* (IV, 481,2-5). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔγιναν πνευματικοὶ σκλάβοι τῶν ρωμαιοκαθολικῶν. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν θεία τιμωρία ποὺ τοὺς ἐπεβλήθη ἐξαιτίας τῶν παρανομιῶν τους καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὸν δρόμο τῆς μετανοίας (IV, 211-213).

Δὲν εἶναι συνεπῶς ἄστοχη ἡ παρατήρηση τοῦ Κ.Γ. Μπόνη, «ὅτι ὁ Γεννάδιος μέχρι καὶ τῆς ἀποφράδος ἐκείνης πρωΐας τῆς 29 Μαΐου 1453 περὶ οὐδὲν ἕτερον ἠσχολεῖτο ἢ περὶ τὸν κατὰ τῶν Λατίνων πόλεμον, τὴν δὲ ἅλωσιν ἐθεώρησεν ἐκ τούτου ὡς ὁριστικὴν νίκην κατὰ τοῦ ἐκλατινισμοῦ καὶ τῶν λατινοφρόνων». Ὁ ἴδιος μελετητὴς χαρακτήρισε τὸν Σχολάριο ὡς «Ψελλὸ τῆς ἁλώσεως» καὶ ὡς «δοσίλογο ἀπέναντι τοῦ ἔθνους», διότι ὅταν οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν –τὴν παραμονὴ τῆς Ἅλωσης– τὴν ἐθνικὴ ὁμοψυχία «καὶ πρὸ παντὸς ἀποφυγὴν ἀποθαρρύνσεως τοῦ κατεπτοημένου πλήθους, ὁ Γεννάδιος τουναντίον ἐξαπολύει μύδρους κατὰ τῶν Λατίνων καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῖς καὶ προφητεύει τὸν ἄφευκτον ὄλεθρον, γενόμενος οὕτως ὑπαίτιος ἀφαντάστου πανικοῦ καὶ τελείας ἀποθαρρύνσεως τοῦ πλήθους. Τὴν διαγωγὴν ταύτην δὲν δύναται ἡ ἱστορία νὰ μὴ στιγματίσῃ».[113] Τὴν παραπάνω ἄποψη τοῦ Κ.Γ. Μπόνη, προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει στὴν συνέχεια ὁ Ν.Β. Τωμαδάκης, μὲ τὸ ἐπιχείρημα «ἐὰν οἱ Φράγκοι ἤρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἐξεδίωκον τοὺς Ὀθωμανούς, δὲν ἐπρόκειτο πλέον νὰ φύγουν ἐκεῖθεν καὶ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημιουργεῖτο, θὰ ἦτο φραγκοελληνικόν, ὑποτεταγμένον εἰς τὸν πάπαν. Νέος Ἑλληνισμός, ὑπὸ τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ζῶμεν αὐτὸν σήμερον, δὲν θὰ ὑπῆρχεν». Ὁ Σχολάριος ζητοῦσε συνεπῶς «νὰ μὴ θίξουν τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ, νὰ μὴν παζαρεύουν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια χάριν πολιτικῶν σκοπῶν. Δι' αὐτὸ ἀντιτάσσεται εἰς τὸ κυριώτερον ἐπιχείρημα τῶν ἀντιπάλων, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἔξωθεν βοήθεια ἀλλὰ καὶ ἂν ἔλθῃ, αὕτη δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ὀρθὴν πίστιν».[114]

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, οἱ ἀντιδράσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Σχολάριος

---

113. Μπόνης, «Γεώργιος-Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος», 846, 849.

114. Ν.Β. Τωμαδάκης, «Γεώργιος ὁ Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικαί του ἀντιλήψεις», *Ἐκκλησία* 31 (1954) 260, 293. Στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ συντασσόμενος μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ

προέρχονταν ἀπὸ κληρικούς, μοναχοὺς καὶ κοσμικούς, ποὺ τὸν ἐξεβίαζαν μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἂν δὲν ἀποκτοῦσαν ὑψηλὰ προνόμια: ὃν *[βυθὸν] ἀντὶ τῆς πατρικῆς ἰατρείας αἱροῦνται καὶ ἰδιῶται καὶ μοναχοὶ καὶ οἱ τοῖς ἐπισκοπικοῖς ὀνόμασι σεμνυνόμενοι, ἢ αὐτομολοῦντες τοῖς ἀλλοτρίοις τῆς πίστεως, ἢ ὅτι αὐτομολήσουσιν ἀπειλοῦντες* (IV, 225,33-36). Ἡ σχέση του μὲ τὸν τοῦρκο σουλτάνο ἂν καὶ δὲν διευκρινίζεται στὸ κείμενό του πέραν ἀπὸ κάποιες γενικόλογες ρήσεις, ποὺ τὸν ἀποτιμοῦν πάντως θετικά,[115] πρέπει νὰ ἦταν ἀγαθές. Ὁ Κριτόβουλος τονίζει μάλιστα ὅτι ὑπῆρχε βαθιὰ ἀλληλοεκτίμηση ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες, σημειώνει ἀκόμη ὅτι ὁ σουλτάνος τὸν ἐπισκεπτόταν μὲ τὴν ἀκολουθία του καὶ συζητοῦσε μαζί του διάφορα θέματα γύρω ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία (Β 2,3, Reinsch, 91,16-23). Ἀπὸ τὶς συζητήσεις αὐτὲς προέκυψαν δύο πραγματεῖες ἀπολογητικοῦ περιεχομένου, ἡ πρώτη ἐκ τῶν ὁποίων μεταφράστηκε χάριν τοῦ σουλτάνου στὰ τουρκικά: *περὶ τῆς μόνης ὁδοῦ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων* (*Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, 30,29,22-30,21).[116] Ἡ ἀπόφασή του συνεπῶς νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ποιμαντορία δὲν σχετίζεται μὲ τὸ πολιτικὸ καθεστὼς καὶ τὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ μὲ τὴν χαοτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, στοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιβάλει τὶς ἀρχές του.[117]

Ν.Β. Τωμαδάκη, γράφει καὶ ὁ Θ.Ν. Ζήσης, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος – συγγράμματα – διδασκαλία*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων –30], Θεσσαλονίκη 1980, 52-59. Στὸ βιβλίο του, σελ. 28-51, ὁ Θ.Ν. Ζήσης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἔχουν νοθεύσει τὰ συγγράμματα τοῦ Σχολαρίου, ἰδίως τοὺς λόγους ποὺ ἐκφώνησε ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως στὴν σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας. Ἡ διεθνὴς κριτικὴ ἀπέρριψε πάντως τὰ περὶ νοθεύσεων ἀπὸ μέρους τῶν παπικῶν στὸ ἔργο τοῦ Σχολαρίου. J. Darrouzès, *REB* 39 (1981) 350 κ.ἑ. G. Podskalsky, *BZ* 77 (1984) 59-60.

115. *Παραμυθεῖται δ' ἡμᾶς ὁ τῶν χριστιανῶν εὐσεβὴς ζῆλος ἄχρι τοῦ νῦν, ἡ τοῦ κρατοῦντος γνῶσις ὁμοῦ καὶ φιλανθρωπία αὕτη γὰρ τοῦ συνεστάναι τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν ἔτι καὶ τοῦ μὴ φονευθῆναι πολλοὺς κατὰ τὰς τῶν διαβαλλόντων ἐπιθυμίας αἰτία γέγονε, τοῦ θείου κινοῦντος, ὥσπερ καὶ τὴν ἀρχὴν τὸ συστῆναι τὴν Ἐκκλησίαν* (IV, 265,34-38. Πβ. καὶ 232,10-12).

116. Scholarios, *Oeuvres completes*, III, 343-452, 453-458. A. Papadakis, «Gennadius II and Mehmet the Conqueror», *Byz* 42 (1972) 88-106.

117. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1, 151-159.

[*ΜΕΤΑΚΛΗΣΙΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΑΝ*]

Βασιλεὺς δὲ καταλαβὼν τὴν Κωνσταντίνου πρῶτον μὲν πάνυ τοι προὔργου ποιεῖται τόν τε τῆς πόλεως συνοικισμὸν καὶ τὴν ἄλλην ταύτης ἐπιμέλειαν καὶ διόρθωσιν· καὶ πέμπει δὴ προστάγματα καὶ διατάξεις βασιλικὰς ἀνὰ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν μετοικίζων ἐς αὐτὴν πλείστους ὅσους οὐ μόνον Χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου σφῶν γένους καὶ δὴ καὶ Ἑβραίων τοὺς πολλούς. ἀνόρθωσις τῶν πεσόντων τειχῶν παρὰ τῶν μηχανῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν ἄλλων κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν, καὶ οἰκοδομὴ νέων βασιλείων καὶ οἰκοδομὴ τοῦ φρουρίου τῆς Χρυσέας. ἔπειτα κελεύει τὰ κατερριφθέντα τοῦ τείχους παρὰ τῶν μηχανῶν τειχίζειν τε ἀσφαλῶς πάντα καί, ὅπῃ ἄλλῃ πεπονηκὸς ἦν τῷ χρόνῳ κατά τε γῆν καὶ θάλασσαν, ἀνορθοῦν. καταβάλλει δὲ καὶ θεμελίους τῶν βασιλείων ἀπολεξάμενος, ὅπερ ἔφην, τὸν πλεῖστον καὶ κάλλιστον χῶρον τῆς πόλεως. ἔτι δὲ κελεύει τειχίζειν καὶ φρούριον ἐρυμνὸν περί που τὴν Χρυσέαν, ᾗ ποτε τῶν βασιλέων τὸ φρούριον ἦν, καὶ γίνεσθαι ταῦτα πάντα κατὰ σπουδήν, ἐργάζεσθαι δὲ τοὺς αἰχμαλώτους Ῥωμαίους λαμβάνοντας τῆς ἡμέρας μισθὸν ἀνὰ νομισμάτων ἓξ ἢ καὶ πλείω. ἦν δὲ τοῦτο τρόπον τινὰ πρόνοια παρὰ τοῦ βασιλέως τοῖς αἰχμαλώτοις τοῦ τε διατρέφεσθαι καὶ τοῦ τὴν ἰδίαν ὠνὴν εὐποροῦντας ἐκ τούτου ἔχειν κατατίθεσθαι τοῖς σφῶν κυρίοις καὶ ἐλευθέρους γινομένους κατοικεῖν ἐν τῇ Πόλει· οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ φιλανθρωπίᾳ πολλῇ καὶ εὐποιίᾳ, προσέτι γε μὴν καὶ μεγαλοψυχίᾳ βασιλικῇ καὶ περὶ πάντας μὲν τοὺς ἄλλους ἁπλῶς, οὐχ ἥκιστα δὲ περὶ τοὺς αἰχμαλώτους τούτους ἐχρῆτο, ἐλεῶν τε αὐτοὺς καὶ καθημέραν φιλοτίμως εὐεργετῶν. ἐξερχόμενος γὰρ τῶν βασιλείων πολλάκις καὶ κατὰ θέαν τὴν πόλιν περιιὼν ἢ ἄλλως γέ πως, εἴ πού τισιν ἐνετύγχανε τούτων, εὐθὺς ἀνέχων τὸν ἵππον διεδίδου πᾶσι δαψιλῶς αὐτοχειρὶ καὶ ἀργυρίου νομίσματα καὶ χρυσίου πολλάκις· τοσοῦτος ἔλεος εἶχεν αὐτὸν τῶν ἀνδρῶν.

Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις μετακαλεῖται καὶ τὸν Γεννάδιον, ἄνδρα σοφὸν πάνυ καὶ θαυμαστόν· τούτου γὰρ τῆς τε σοφίας καὶ φρονήσεως καὶ ἀρετῆς καὶ πρόσθεν πολὺν ἔχων λόγον ὑπὸ τῆς φήμης εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐζήτει τὸν ἄνδρα ποθῶν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ. ἔνθεν τοι καὶ σὺν πολλῷ πόνῳ ζητήσας αὐτὸν ἐν Ἀδριανουπόλει εὑρίσκει παρά τινι τῶν δυνατῶν

ἐν κώμῃ τινὶ φυλαττόμενον μέν, ἐν πολλῇ δὲ θεραπείᾳ τυγχάνοντα· ᾐδεῖτο γὰρ αὐτοῦ τὴν ἀρετὴν ὁ κατέχων καὶ πολέμιος ὤν. ἰδὼν δὲ τοῦτον ὁ βασιλεὺς καὶ πεῖραν ὡς ἐν ὀλίγῳ λαβὼν τῆς τε σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἀρετῆς τοῦ ἀνδρός, ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ λόγου δυνάμεώς τε καὶ χάριτος, ἐθαύμασέ τε τοῦτον διαφερόντως καὶ ἐν πολλῇ ἦγε θεραπείᾳ τε καὶ τιμῇ χώραν τε διδοὺς αὐτῷ τῆς εἰσόδου τῆς παρ' αὐτὸν καὶ ὁμιλίας ἀξιῶν ἐλευθέρας καὶ ἡδόμενος τοῖς τε λόγοις αὐτοῦ καὶ ταῖς ἄλλαις συντυχίαις καὶ ἀποκρίσεσι· τιμᾷ δὲ καὶ δώροις αὐτὸν φιλοτίμοις τε καὶ ἐντίμοις, καὶ τέλος πατριάρχην καθίστησι καὶ ἀρχιερέα Χριστιανοῖς πολλαῖς ἀξιώσεσι καὶ ἀνάγκαις, χαρισάμενος αὐτῷ σὺν πολλοῖς ἄλλοις καὶ τὸ τῆς ἐκκλησίας κράτος καὶ τὴν ἄλλην δύναμιν καὶ ἀρχὴν οὐδὲν ἧττον ἧς εἶχε πρόσθεν παρὰ τῶν βασιλέων. καὶ διαλέξεις δὲ πολλὰς καὶ καλὰς περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ θεολογίας ἐνδίδωσιν αὐτῷ ἐνώπιον αὐτοῦ ἀδεῶς καὶ ἐλευθέρως ποιεῖσθαι αὐτὸς φοιτῶν παρ' αὐτὸν ἄγων τε μετ' αὐτοῦ καὶ τοὺς παρ' αὐτῷ ἐντίμους τε καὶ σοφοὺς τιμῶν κἀν τούτοις αὐτόν· καὶ πολλοῖς δὲ ἄλλοις ἀγάλλει τὸν ἄνδρα. οὕτως οἶδεν αἰδεῖσθαι ἀνδρὸς ἀρετὴν οὐ πολέμιος μόνον, ἀλλὰ καὶ τάξις πᾶσα, βασιλέων φημὶ καὶ τυράννων καὶ δυναστῶν. καὶ οὕτω δὴ καὶ τὴν ἐκκλησίαν Χριστιανοῖς θεοῦ θελήματι μετὰ πολλοῦ τοῦ περιόντος ὁ βασιλεὺς ἀποδίδωσιν.

[Κριτόβουλος, *Ξυγγραφὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. D.R. Reinsch, B 2,1-3, 90,30-91,23]

ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ
Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Θεωρεῖται ὁ τελευταῖος στὴν τετράδα τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἁλώσεως, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔγραφε τὴν Ἱστορία του τὴν ἴδια περίοδο ποὺ ἔγραφαν καὶ ἄλλοι, ἂν ὄχι καὶ νωρίτερα, χωρὶς προφανῶς νὰ γνωρίζει ὁ ἕνας τὸ ἔργο τοῦ ἄλλου. Ἕνα κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς Ἱστορίας του εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία χρονολογήσεων, ὁπότε οἱ λιγοστὲς αὐτοβιογραφικές του ἀναφορὲς δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν ἐπακριβῶς. Γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1420. Ὁ ἴδιος γράφει ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκε τὸ βυζαντινὸ κράτος εἶχε χάσει πλέον τὴν Θράκη καὶ ἔμεναν ἀκόμη ἐλεύθερα μόνον τὰ παράλια γύρω ἀπο τὴν πρωτεύουσα ἕως τὴν γειτονικὴ Ἡράκλεια καὶ τὴν Μεσημβρία πρὸς τὸν Εὔξεινο Πόντο, ἡ Πελοπόννησος καὶ μερικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Darkó, I, 6,16-7,14). Δὲν μνημονεύει τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης (1430), ὁπότε εἰκάζεται ὅτι γεννήθηκε γύρω στὸ 1423 ἢ τὸ 1425. Μετὰ ἀπὸ μία ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ πατέρα του Γεωργίου νὰ ἀνατρέψει τοὺς Acciajuoli, ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν Ἀθήνα (VI. 93,10-94,13), ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὸν Μυστρᾶ. Ἐκεῖ ὁ Χαλκοκονδύλης μαθήτευσε κοντὰ στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ὁ ὁποῖος τὸν συνάντησε στὸν Μυστρᾶ τὸ 1447, μένοντας ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴν παιδεία του.[118] Τὴν περίοδο ἐκείνη ὁ Χαλκοκονδύλης θὰ πρέπει νὰ ἦταν εἴκοσι δύο πε-

118. W. Miller, «The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles», *Journal of Hellenic Studies* 42 (1922) 36-37. Γιὰ τὴν παραλλαγὴ τοῦ ὀνόματος Χαλκοκονδύλης, ἀπὸ τὸ κονδύλιον, ἢ Χαλκοκανδήλης, ἀπὸ τὴν κανδήλα, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 340.

ρίπου χρονῶν. Στὴν συνέχεια, τὰ ἴχνη του χάνονται. Μεσολάβησε, ἄλλωστε, ἡ ὑποδούλωση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁπότε ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα ἂν ἀκολούθησε τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Ἰταλία, ἂν ἐπέλεξε νὰ ζήσει στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη ἢ ἂν ἐπέστρεψε στὴν γενέτειρά του Ἀθήνα. Ἡ ἐκδοχὴ τῆς Κρήτης, ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν E. Darkó, στηρίζεται μᾶλλον σὲ παρεξήγηση τῶν πηγῶν ποὺ ἐπικαλεῖται.[119] Ὁ ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἱερέας Λαόνικος, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἀθηναῖος ἱστορικός, διότι ἁπλούστατα ἐκεῖνος καταγόταν ἀπὸ τὶς Κυδωνίες τῆς Κρήτης.[120] Οἱ γνώσεις τοῦ Χαλκοκονδύλη γύρω ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς πόλεις, τὸ πολιτικό τους σύστημα καὶ τὶς συνήθειες τῶν κατοίκων τους συνηγοροῦν βέβαια ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι μὲ τὴν τουρκικὴ ἐπέλαση στὴν νότιο Ἑλλάδα κατέφυγε στὴν Ἰταλία. Ἁπτὲς ἐνδείξεις δὲν ὑπάρχουν ὅμως στὸ κείμενό του, οἱ δὲ πληροφορίες ποὺ δίνει γιὰ τὸν δυτικὸ κόσμο δὲν ἀποκλείεται νὰ στηρίζονταν σὲ προφορικὲς μαρτυρίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ γνώσεις του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Τούρκων καὶ γενικότερα τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν πυρήνα τοῦ ἔργου του, προϋποθέτουν χρόνια ἐνασχόληση καὶ συναγωγὴ τοῦ συναφοῦς ὑλικοῦ. Αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα δὲν θὰ ἦταν εὔκολο νὰ πραγματωθεῖ σὲ ἕνα ἐχθρικὸ πρὸς τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο περιβάλλον, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα ποὺ διακρίνει τὸν Χαλκοκονδύλη σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς τούρκους κατακτητές.[121] Τέλος, ἡ ἄποψη ὅτι στάλθηκε στὴν αὐλὴ τοῦ Μουρὰτ Β' τὸ 1446

119. E. Darkó, «Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles», *BZ* 27 (1927) 276-285. Ἡ ἄποψη τοῦ οὔγγρου μελετητῆ γιὰ τὴν φυγὴ τοῦ Χαλκοκονδύλη στὴν Κρήτη μετὰ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Πελοπόννησο ἔχει, ὡστόσο, ἐπικρατήσει στὴν βιβλιογραφία βλ. λόγου χάρη, N. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III)*, Ἀθήνα 1996, 51-57. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Observations on the Possible Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Demonstrations of Histories*», *Byzantina* 17 (1994) 77.

120. *Ἀλλ' ὁ πόθος τῆς Κυδωνίας, χωρίου τροφίμων ἀφθόνου καὶ Λαονίκου πατρίδος*. Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Ἐπιστ. 3, ἐκδ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, II, Παρίσι 1885, 235, 6-7. Βλ. καὶ E.B. Veselago, «Ešče raz o Laonike Chalkokondile», *VizVre* 14 (1958) 194-195.

121. V. Grecu, «K voprosu o biografii i istoričeskom trude Laonika Chalkokondila», *VizVre* 13 (1958) 200-201.

ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ δεσπότη τῆς Πελοποννήσου Κωνσταντίνου,[122] ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές, διότι λόγῳ τῆς νεαρῆς του ἡλικίας δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχε ἀναλάβει μιὰ τέτοια ἀποστολή. Λογικὸ θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ 1446 εἶχε σταλεῖ ὁ πατέρας του στὸν τοῦρκο σουλτάνο, ἔχοντας μάλιστα τὴν ἐμπειρία μίας προηγούμενης ἀποστολῆς του πρὸς τὸν τοῦρκο σουλτάνο τὸ 1435 (VII, 113,20-23. Πβ. καὶ VI 93,10 κ.ἑ.).[123] Ἐντούτοις, δὲν θεωροῦμε ἀπίθανο ὁ νεαρὸς Χαλκοκονδύλης πράγματι νὰ ἀνέλαβε τὴν ἀποστολὴ αὐτή, διότι σὲ διάκριση πρὸς τὴν πρώτη ἀποστολὴ τοῦ πατέρα του, ὅπου ἀναφέρει τὴν συγγένειά τους (*πατρὶ δὲ ἡμετέρῳ* – VI, 93,13) στὸ σχετικὸ χωρίο, θέλοντας νὰ διευκρινίσει ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος ποὺ μετεῖχε στὴν ἀποστολὴ καὶ ὄχι ὁ πατέρας του, δηλώνει *ἦν δὲ ὁ πρέσβυς Χαλκοκονδύλης Ἀθηναῖος* (VII, 113,22-23), δηλαδή, αὐτοπαρουσιάζεται ὅπως ἔκανε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του ὡς Λαόνικος ὁ Ἀθηναῖος. Στὴν συνέχεια μάλιστα τῆς διήγησής του, μὲ ἀφορμὴ ἐκείνη τὴν ἀποστολή, περιγράφει φανερὰ ἐντυπωσιασμένος τὸ στρατόπεδο τοῦ Μουρὰτ Β΄, στὶς παραμονὲς τῆς ἅλωσης τοῦ Ἑξαμιλίου (1446), προσθέτοντας ὅτι ἦταν τὸ καλύτερο ἀπὸ ὅσα εἶχε δεῖ ἕως τότε: *δοκεῖ δὲ τὸ τοῦ βασιλέως τοῦτο στρατόπεδον κάλλιστα πάντων δὴ στρατοπέδων, ὧν ἡμεῖς ἐθεασάμεθα καὶ ἀκοῇ ἐπυθόμεθα* (VII, 115,4-6).

Οἱ μελετητὲς παλαιότερα πίστευαν ὅτι μεταξὺ ἄλλων στὸ ἔργο του ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφερόταν στοὺς νικηφόρους πολέμους τοῦ Ματθία Κορβίνου ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Ἀλβέρτου (πρόκειται ὅμως γιὰ τὸν Φρειδερίκο Γ΄), καὶ εἰδικότερα στὴν κατάληψη τῆς Πράγας καὶ τὴν ὑποδούλωση τῶν Βοημῶν (VIII, 189,7-9). Βάσει αὐτοῦ τοῦ χωρίου τὸ terminus post quem γιὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου του προσδιοριζόταν παλιότερα στὸ ἔτος 1487 καὶ κατ᾽ ἐπέκτασιν τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του περὶ τὸ 1490. Ὅπως ἀποδείχθηκε τελευταῖα πρόκειται ὅμως γιὰ προγενέστερα γεγονότα τῆς γερμανο-ουγγρικῆς σύρραξης καὶ δὴ τῆς περιόδου 1462/1463. Ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του συνεπῶς μετατίθεται πολὺ νωρίτερα, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὸ 1464 καὶ τὸ 1468, ἂν καὶ τὸ

122. Κρουμπάχερ, *Ἱστορία*, I, 610. Τὴν ἴδια ἄποψη ὑποστήριξε μὲ πειστικὰ ὅμως ἐπιχειρήματα καὶ ὁ Grecu, «K voprosu o biografii i istoričeskom trude Laonika Chalkokondila», 200.

123. Βλ. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary*, 45.

τελευταῖο ὅριο θεωρεῖται μᾶλλον ἀμφίβολο, διότι στὴν Ἱστορία του δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ γεγονότα μεταγενέστερα τοῦ 1464.[124]

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ κείμενο τοῦ ἔνατου βιβλίου περιλαμβάνονται μερικὰ ἐμβόλιμα ἀποσπάσματα συναφῆ μὲ τὴν πτώση τῆς Τραπεζούντας (1461) καὶ τὴν τύχη τῆς οἰκογένειας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν.[125] Αὐτὲς οἱ προσθῆκες πιστεύεται ὅτι ἔγιναν ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη ἢ ἀπὸ τὸν στενό του κύκλο, πιθανὸν ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα κωδίκων Δημήτριο Ἄγγελο. Παραδίδονται μάλιστα σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὸ ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη, μὲ πρῶτο τὸν ἀρχαιότερο κώδικα *Paris. gr.* 1780, ὁ ὁποῖος ἀντιγράφτηκε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1460 ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα Δημήτριο Ἄγγελο, γνώριμο τοῦ Ἀμοιρούτζη. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ κείμενο τῆς Ἱστορίας τοῦ Χαλκοκονδύλη γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε πρόσβαση σὲ τουρκικὲς πηγές, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦταν γνωστὸ λίγο μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσή του στοὺς λόγιους κύκλους τῆς Πόλης.[126] Ἡ διαπίστωση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ ὁρισμένα παράλληλα χωρία ποὺ ἐντοπίζονται καὶ στὴν Ἱστορία τοῦ Κριτόβουλου, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ποὺ διατύπωσε παλαιότερα ὁ D. R. Reinsch, ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονή του συμβουλεύτηκε τὴν Ἱστορία τοῦ Κριτόβουλου.[127]

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη ἐπιγράφεται *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν* καὶ ἐκτείνεται σὲ δέκα βιβλία, ποὺ καλύπτουν τὴν χρονικὴ περίοδο 1298-1463. Τὸ κύριο θέμα τῆς Ἱστορίας του δὲν εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ

124. A. Kaldellis, «The Date of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012) 111-136. Οἱ H. Wurm καὶ E. Gamillscheg, «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 42 (1992) 213-219, εἶχαν χρονολογήσει τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀνάμεσα στὸ 1469 καὶ 1470.

125. *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, Darkó, II, 219,12-222,21. 246,19-249,31. 223,5-224,14. 275,1-7.

126. A. Kaldellis, «The Interpolations in the Histories of Laonikos Chalkokondyles», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012) 259-283.

127. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, 84*-85*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Mehmed der Eroberer in der Darstellung der Zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber», 19.

κράτους, δηλαδὴ ἡ παρακμὴ καὶ ἡ πτώση του κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἀλλὰ ἡ ραγδαία ἄνοδος τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων σὲ κυρίαρχη δύναμη στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ Βαλκάνια. Γιὰ τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γράφτηκε τὸ ἔργο δὲν διαθέτουμε καμία ἔνδειξη, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ποὺ ἐνδεχομένως εἶχε κατὰ νοῦ ὁ συγγραφέας. Γεγονὸς εἶναι ὅτι μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ κανεὶς δὲν εἶχε ἕως τότε ἀσχοληθεῖ συστηματικά, τουλάχιστον στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Τὸ ἔργο τοῦ Δούκα, ποὺ προηγήθηκε χρονικά, ἂν δὲν γράφτηκε σχεδὸν ταυτόχρονα, ἀποτελοῦσε ἕνα σοβαρὸ ἐγχείρημα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, ἡ δὲ ἀντίστοιχη ἱστορία τοῦ Κριτόβουλου δὲν ἀπευθυνόταν, ὡς φαίνεται, σὲ ἕνα εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινό, δεδομένου ὅτι μᾶς παραδίδεται σὲ ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. Ἡ σχετικὰ πλούσια χειρόγραφη παράδοση τῶν *Ἀποδείξεων Ἱστοριῶν* (παραδίδεται σὲ τριάντα χειρόγραφα, μὲ ἀρχαιότερο τὸν *Parisinus gr.* 1780) ὁπωσδήποτε μαρτυρεῖ τὸ ἀναγνωστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, τὶς συνέπειες τοῦ ὁποίου γνώριζαν πολὺ καλὰ πλέον τόσο οἱ ἰταλικὲς δημοκρατίες, στὸν τομέα τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν θαλάσσιων δρόμων, ὅσο καὶ οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Στὸ ἔργο του ὁ Χαλκοκονδύλης δὲν ἄφηνε περιθώρια ἀμφιβολίας ὅτι ἡ νέα παγκόσμια δύναμη μετὰ τὴν κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας θα ἀπειλοῦσε καὶ τὸν χριστιανισμὸ τῆς Δύσης.

Τὰ περιεχόμενα τῶν *Ἀποδείξεων Ἱστοριῶν*:

Βιβλίο Α': Περίγραμμα βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Α' ἕως τὴν ἄνοδο τοῦ Ἰωάννη Ε' στὴν ἐξουσία. Τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων στὴν Θράκη καὶ Μακεδονία, ἡ ἵδρυση τῆς νέας τους πρωτεύουσας στὴν Ἀδριανούπολη (1361), ἡ μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου καὶ ὁ θάνατος τοῦ Μουρὰτ Α'(1389).
Βιβλίο Β': Βασιλεία Βαγιαζὶτ Α', ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις ἐπὶ Ἰωάννη Ε' καὶ τῶν διαδόχων τοῦ θρόνου Μανουὴλ Β' καὶ Ἀνδρονίκου Δ', ἐπιδρομὲς Βαγιαζὶτ Α' στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ μέτωπο. Πρώτη πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως, ταξίδι Μανουὴλ Β' στὴν Δύση, γεωγραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς περιγραφὲς εὐρωπαϊκῶν τόπων.
Βιβλίο Γ': Οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ Τιμοὺρ ἐναντίον τῶν ἀσιατικῶν λαῶν καὶ ἡ ἥττα τοῦ Βαγιαζὶτ στὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας (1402). Ἐκτενεῖς γεωγραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς παρεκβάσεις γιὰ ἀνατολικοὺς καὶ δυτικοὺς λαούς, ἀλλὰ καὶ ἀναφορὲς στὴν διδασκαλία τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν μωαμεθανῶν.
Βιβλίο Δ': Ἡ ἄνοδος τοῦ Μωάμεθ Α' στὴν ἐξουσία. Βασιλεία Μανουὴλ Β'. Σύγκρουση Τούρκων καὶ Βενετῶν, καὶ παρέκβαση περὶ τοῦ κράτους, τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ πολιτεύματος τῶν Βενετῶν.
Βιβλίο Ε': Βασιλεία Μουρὰτ Β', πολιορκία Κωνσταντινουπόλεως, ἅλωση Θεσσαλονίκης καὶ κατάληψη Ἰωαννίνων (1430). Ὁ Μουρὰτ Β' καταστέλλει τὶς ἐναντίον του ἐξεγέρσεις καὶ ἐκστρατεύει ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου, τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Ἀναφορὲς στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Γένουας καὶ ἄλλων δυτικῶν χωρῶν.
Βιβλίο ΣΤ': Τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Πελοπόννησο. Οὗγγροι καὶ Σέρβοι συνασπίζονται ἐναντίον τῶν Τούρκων, μετάβαση τοῦ Ἰωάννη Η' στὴν Φλωρεντία μαζὶ μὲ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπροσωπεία προκειμένου νὰ συμμετάσχουν στὴν Σύνοδο τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Οὐνυάδη ὑποχρεώνουν τὸν Μουρὰτ Β' νὰ ἀποσυρθεῖ στὴν Ἀσία.
Βιβλίο Ζ': Ὁ Μουρὰτ συντρίβει τὸν χριστιανικὸ στρατὸ στὴν μάχη τῆς Βάρνας (1444), εἰσβάλλει στὴν Πελοπόννησο καὶ κυριεύει τὸ Ἑξαμίλιον (1446). Στὴν μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου συντρίβει τὸν στρατὸ τοῦ Οὐνυάδη (1448). Θάνατος Μουρὰτ Β', ἄνοδος Μωάμεθ Β' στὸν θρόνο.
Βιβλίο Η': Ὁ Μωάμεθ Β' ξεκινᾶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ζητεῖ τὴν παράδοση τῆς πόλης. Βομβαρδισμὸς τῶν τειχῶν, ἡ μεγάλη ἐπίθεση καὶ ἡ ἅλωση τῆς Πόλης. Ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Σέρβων, κατάληψη Βελιγραδίου, σύγκρουση μὲ Οὔγγρους καὶ πόλεμοι κατὰ τοῦ Σκεντέρμπεη.
Βιβλίο Θ': Ὁλοκληρωτικὴ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ ὑπόλοιπου ἑλλαδικοῦ χώρου, ἐπέκταση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας στὸν Πόντο, κατάλυση τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1461). Γεωγραφικὴ παρέκβαση περὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλανῶν.
Βιβλίο Ι': Κατάληψη τῆς Λέσβου, ἐκστρατεία στὴν Ἰλλυρία καὶ συγκρούσεις Τούρκων καὶ Βενετῶν.

Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τῶν *Ἀποδείξεων Ἱστοριῶν*, προτάσσεται μία σύντομη ἐπισκόπηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους ἕως τὸ ταξίδι

τοῦ Ἰωάννη Η΄ στὴν Ἰταλία γιὰ τὴν Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τὸ 1438 (Ι,4,17-6,12). Ἀκολουθεῖ τὸ κύριο μέρος τῆς ἐξιστόρησης, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀφιερώνεται στὴν περίοδο τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιχειρήσεις τους ἐπὶ βασιλείας Ἀνδρονίκου Β΄ τὸ 1298 μέχρι καὶ τὴν κατάληψη τῆς Λήμνου τὸ 1463. Ἡ ἐξιστόρηση τῆς περιόδου 1298-1463 ἀρχίζει μὲ ἕνα εἰσαγωγικὸ σημείωμα γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ὀσμανλίδων στὴν Προύσα τὸ 1326 (Ι, 13,20-14,3). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον περιγράφεται ἡ πορεία τῆς τουρκικῆς φυλῆς Oghuz, ἡ ὁποία μπροστὰ στὸν μογγολικὸ κίνδυνο, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, ἐγκατέλειψε τὶς στέπες τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, πέρασε τὴν Ἀρμενία καὶ ἐγκαταστάθηκε κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἕνας κλάδος τῶν Ὀγουζίων, οἱ Ὀθωμανοί, ξεχύθηκαν ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ κράτους νὰ κατακτήσουν ὅλη τὴν Μικρὰ Ἀσία, κυριεύοντας πρῶτα τὴν Προύσα (1326), τὴν ὁποία ἀνακήρυξαν πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου κράτους τους, καὶ στὴν συνέχεια τὴν Νίκαια τὸ 1331 (Ι, 7,10-15,3).[128] Στὰ ἑπόμενα κεφάλαια ἐξιστορεῖται ἡ τουρκικὴ ἐπέκταση στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ Βαλκάνια, καθὼς καὶ οἱ συστηματικές τους προσπάθειες γιὰ νὰ κυριεύσουν τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἅλωση τοῦ 1204, τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, τὸ κράτος τῶν Λασκαριδῶν τῆς Νικαίας καὶ τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαὴλ Η΄, παρακάμπτονται δίχως σχόλια.

Οἱ εἰδήσεις τοῦ Χαλκοκονδύλη καλύπτουν σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὸ ἱστοριογραφικὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα μέχρι καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἅλωσης. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἀποσπασματικὲς διηγήσεις, οἱ ὁποῖες παρὰ τὴν ἐλλειπτικότητά τους δίνουν μιὰ εἰκόνα τοῦ χειμαζόμενου κράτους, καθὼς οἱ Τοῦρκοι εἶχαν καταστεῖ πλέον ρυθμιστὲς τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἀκόμη καὶ σὲ ζητήματα τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου. Ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος πῆρε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Βαγιαζίτ, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα κατέβαλε φόρο ὑποτελείας τριάντα χιλιάδων χρυσῶν νομισμάτων καὶ δεσμεύτηκε στὸ μέλλον νὰ ἀκολουθεῖ τὸν σουλτάνο στὶς ἐκστρατεῖες του. Ἔλαβε μέρος μάλιστα στὴν κατάληψη τῆς Φιλαδέλφειας τὸ 1390 καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἀνέβηκαν στὸ τεῖχος τῆς πολιορκημένης πόλης (ΙΙ, 58,16-20). Ὁ Χαλκοκονδύλης μὲ τὴν σειρά του ἐπαναλαμβάνει τήν, ὡς φαίνεται, διαδεδομένη ἄποψη ὅτι ὁ Βαγιαζὶτ θὰ εἶχε κυριεύσει τὴν Κωνσταντινούπολη ἂν δὲν τοῦ εἶχε ἐπιτεθεῖ ὁ Τιμοὺρ (ΙΙ, 78,6-11. Βλ. Κριτόβουλος, Α 16,10, , 32,33-33,3). Κατὰ τὸν δεκαετὴ ἀποκλεισμὸ τῆς Πόλης (στὴν πραγματικότητα ἦταν ὀκταετὴς – 1394-1402) γράφει ὅτι χάθηκαν χιλιάδες ἀπὸ τὴν πείνα ἢ ἔπεσαν στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ (ΙΙ, 77,12-18). Καὶ μία λεπτομέρεια ποὺ ἀναμφίβολα ἀνάγεται σὲ τουρκικὴ πηγὴ καὶ φανερώνει τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοῦ Βαγιαζὶτ ὅταν ἔμαθε ὅτι ὁ γιός του Ὀρθογρούλης (Ertogrul) σκοτώθηκε στὴν πόλη Σεβάστεια, ἔπεσε σὲ βαρὺ πένθος καὶ τότε ἀκούγοντας ἕναν βοσκὸ νὰ παίζει τὴν φλογέρα του, εἶπε «*αὐλεῖ δὴ ᾠδήν, οὔτε Σεβάστειαν ἀπώλεσεν, οὔτε παῖδα Ὀρθογρούλην*» (ΙΙΙ, 138,1-2).

Γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνικοῦ γένους γράφει δίχως συναισθηματικὴ φόρτιση, μολονότι δὲν προσπερνᾶ σιωπηρὰ τὶς τουρκικὲς θηριωδίες (ΙΧ, 230,4-12). Μόνον σὲ μία περίπτωση, ἀναφορικὰ μὲ τὴν σφαγὴ τῶν κατοίκων τοῦ Λεονταρίου, δείχνει νὰ χάνει τὸν αὐτοέλεγχο ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ὡς κανόνα ἀντικειμενικότητας στὴν ἐξιστόρησή του, ἐξομοιώνοντας τοὺς κατακτητὲς μὲ λύκους: *ὡς δὲ λύκοι ἐπὶ πρόβατα νομέων ἔρημα ἐσβαλόντες αὐτάρκως οὐδέποτε κορέννυνται τοῦ φόνου, ἐλεεινῶς δὲ πάσχουσιν ἀπὸ τῶν θηρίων τούτων τῶν λύκων, οὕτω δὴ καὶ ἡ Πελοπόννησος ἐν τῷ τοιῷδε κάκιστα ἀπώλλυτο* (ΙΧ, 234,8-11). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του γιὰ τὶς στρατιωτικές τους ἱκανότητες καὶ τὴν ἄριστη ὀργάνωση τῶν στρατευμάτων τους (VII, 114,11-115,21. VIII, 149,12-150,9). Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τοὺς περισσοτέρους αὐτοκράτορες εἶναι μᾶλλον ἀπορριπτικές, καὶ ὡς ἕναν βαθμὸ συμπίπτουν μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ Δούκα. Καταδικάζει τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῶν δύο Ἀνδρονίκων καὶ τὴν ἄστοχη πολιτική τους ποὺ ἐπέσπευσε τὴν κατάρρευση τοῦ κράτους. Διότι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τους παραμελήθηκε ὁ στρατὸς χάριν τῶν μισθοφόρων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδειάσουν τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους καὶ νὰ ὠφεληθεῖ μόνον ἡ ἀριστοκρατία (Ι, 15,4-9. 17,13-19). Σὲ λιγότερο ἀπὸ δύο σελίδες περιγράφει τὶς ἄκαρπες προσπάθειες τοῦ Ἰωάννη Ε΄ νὰ σώσει τὸ κράτος του, προσφεύγοντας στὴν βοήθεια τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων, οἱ ὁποῖοι, φυσικά, δὲν ἀνταποκρίθηκαν στὸ κάλεσμά του. Ἀναφέρει ἐπίσης τὴν κράτησή του στὴν Βενετία, ἐπειδὴ δὲν εἶχε νὰ πληρώσει τὰ χρέη του, τὴν ἀδιαφορία τοῦ γιοῦ του Ἀνδρονίκου Δ΄ νὰ τὸν βοηθήσει οἰκονομικά, τέλος, τὴν σωτήρια ἐπέμβαση τοῦ γιοῦ του Μανουήλ, ὁ ὁποῖος τὸν

128. Miller, «The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles», 39.

ἐξαγόρασε μὲ χρήματα ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη (I, 46,3-47,18). Δὲν συμμερίζεται πάντως τὶς ἀρνητικὲς κρίσεις τοῦ Δούκα γιὰ τὸν Ἰωάννη Ε', ἰδίως τὴν ὑποτιθέμενη ἀνηθικότητά του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνικανότητά του ὡς κυβερνήτη (X, 4. XI, 2. XII,2, Grecu, 65,9-12. 67,8-12. 71,22-25). Κατὰ τὴν ἄποψή του, ἀναποτελεσματικὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἰωάννης Η', ὁ ὁποῖος ἀντὶ νὰ ἐμποδίσει τὴν διάβαση τοῦ Μουρὰτ Β' στὴν Θράκη *ἐσχόλαζέ τε περὶ γυναικὸς ἔρωτα, ἧς ἐρῶν ἐτύγχανεν* (V, 6,13-14). Ἡ ἀφήγησή του, στὴν συνέχεια, συμπίπτει μερικὲς φορὲς μὲ τὸν Δούκα καὶ τὸν Κριτόβουλο, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικὰ ἀλληλεξάρτηση.

Γιὰ τὴν συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του στηρίχτηκε κυρίως σὲ τουρκικὲς πηγές. Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὸν οὖγγρο βυζαντινολόγο Gyula Moravcsik, ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γνώριζε τὴν τουρκικὴ γλώσσα καὶ ἀξιοποίησε γραπτὲς καὶ προφορικὲς μαρτυρίες σχετικὲς μὲ τὸν ἐπεκτατισμὸ τῶν Ὀθωμανῶν.[129] Ἡ κύρια προσφορά του ἔγκειται στὴν ἀξιοποίηση αὐτῶν τῶν πηγῶν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποίησε μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν. Δείχνει πάντως νὰ εἶχε κάποια ἐξοικείωση μὲ τὴν τουρκικὴ γλώσσα, διότι συχνὰ ἐμπλουτίζει τὴν ἀφήγησή του μὲ τουρκικὲς ὀνομασίες (*ἀλοφατζίδες, ζύχιδες, χαρίπιδες, σαραπτάριοι, σιλικτάριος, τάμπεζιν κ.ἄ.*).[130] Εἰδικὰ ὅταν περιγράφει τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ τὶς προσόδους τοῦ κράτους του ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρία τῶν τούρκων γραμματέων τῆς αὐλῆς του (VIII, 201,10).[131] Γνωρίζει ἐπίσης, προφανῶς ἀπὸ τουρκικὲς πηγές, τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀπέκτησαν ἀξιώματα καὶ σταδιοδρόμησαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Μωάμεθ Β' (VIII, 196,7-197,6). Ἐντούτοις, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιχειρηθεῖ μιὰ συστηματικὴ ἀντιβολὴ ἀνάμεσα στὶς *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν* καὶ στὶς σωζόμενες τουρκικὲς πηγὲς γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν πράγματι ἀξιοποίησε γραπτὲς μαρτυρίες καὶ σὲ ποιὸ βαθμό.

Ἐπικρατεῖ ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε τὴν *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ* τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, τὸ ὑποτιθέμενο χαμένο Χρονικὸ τοῦ Ἰωάννη

129. Moravcsik, I, 391-397.

130. *Ὅ.π.*, II, 65, 131, 154, 274, 276, 298.

131. S. Vryonis, Jr., «Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget», *International Journal of Middle Eastern Studies* 7 (1976) 423-432.

Χορτασμένου, μία πραγματεία τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ μὲ τὸν τίτλο *Διόρθωσις ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων*, καθὼς καὶ ἄλλα παρεμφερῆ κείμενα ποὺ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ βρεῖ στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῶν Ἀθηνῶν.[132] Στὴν πρώτη περίπτωση, ἀναφορικὰ μὲ τὸν Γρηγορᾶ, ἔχουν πράγματι ἐπισημανθεῖ μερικὲς φραστικὲς ὁμοιότητες σὲ δύο τουλάχιστον ἀποσπάσματα: (α) σχετικὰ μὲ τὴν δημιουργία τῶν ἑπτὰ τουρκικῶν ἐμιράτων στὴν Μικρὰ Ἀσία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ σελτζούκου σουλτάνου Alaeddin καὶ (β) τὸ πέρασμα ὀκτὼ χιλιάδων τούρκων στρατιωτῶν στὴν Θράκη, τὴν ὁποία λεηλάτησαν καὶ ἐρήμωσαν δίχως νὰ συναντήσουν σοβαρὴ ἀντίσταση. Ἐξαρχῆς διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἄμεση σχέση τῶν δύο κειμένων (Χαλκοκονδύλης, I, 12,20-13,6 καὶ I, 14,16-22 – Γρηγορᾶς, VII, 214,12-215,2 καὶ IX, 548,16-23), διότι πέραν τῶν φραστικῶν ὁμοιοτήτων ποὺ παρουσιάζουν, τὰ ὑπὸ συζήτηση ἀποσπάσματά ἐντάσσονται σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ συμφραζόμενα.[133] Στὴν περίπτωση αὐτή, ἐνδεχομένως οἱ πληροφορίες του Χαλκοκονδύλη ἀνάγονταν σὲ λίγο πολὺ διαμορφωμένες διηγήσεις, τὶς ὁποῖες ἐνέταξε στὴν ἐξιστόρησή του μὲ τὸν δικό του τρόπο, δίχως νὰ δίνει σημασία σὲ μιὰ αὐστηρὰ χρονολογικὴ ἀκολουθία. Ἀλλὰ πέραν τούτου, ἡ ἄμεση ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν Γρηγορᾶ θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ὑποτιθέμενες πηγὲς τοῦ Χαλκοκονδύλη, οἱ ὁποῖες συζητήθηκαν προσφάτως διεξοδικὰ καὶ ἀποδείχθηκαν ξένες πρὸς τὸ κείμενο τῶν *Ἀποδείξεων Ἱστοριῶν*: τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Ἰωάννη Χορτασμένου, ὁ ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου εἰς τὸν ἀδελφό του Θεόδωρο, καθὼς καὶ δύο πραγματεῖες τοῦ Πλήθωνα Γεμιστοῦ καὶ τοῦ Leonardo Bruni ἀντίστοιχα.[134]

Τὸ ἀξιοπερίεργο πάντως εἶναι ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης δὲν χρησιμοποίησε γνωστὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ 13ου – 14ου αἰ., ἀλλὰ ἀρκέστηκε σὲ προφορικές, ὡς

132. Nicoloudis, «Observations on the Possible Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Demonstrations of Histories*», 75-82.

133. A. Nimet, *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles*, διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1933, 19-23.

134. Βλ. A. Kaldellis, «The Greek Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*», *GRBS* 52 (2012) 738-765.

φαίνεται, μαρτυρίες.[135] Τοῦτο εἶναι κατανοητὸ καὶ ἀναμενόμενο γιὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὶς ἡμέρες του. Ἡ Ἱστορία του, ὅμως, πηγαίνει τουλάχιστον ἕναν αἰώνα πίσω ἀπὸ τὴν ἐποχή του καὶ καλύπτει ἕνα μεγάλο φάσμα θεμάτων. Διερωτώμεθα λοιπὸν ποιοί ἦταν οἱ πληροφοριοδότες του, ποὺ γνώριζαν τόσο καλὰ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία, τὴν γεωγραφία καὶ τὴν ἐθνολογία τῶν δύο μεγάλων ἠπείρων καὶ κάτω ἀπὸ ποιές συνθῆκες κατέγραψε ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκροτήθηκε σὲ μιὰ ὁλοκληρωμένη ἐξιστόρηση; Τὸ ὅτι στηρίχτηκε σὲ προφορικὲς μαρτυρίες τὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος ὅταν κάνει λόγο γιὰ τὸ διοικητικὸ σύστημα ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Μωάμεθ Β′ (VIII, 197,20-201,18). Ὅπως καὶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες περιπτώσεις ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στηρίχτηκε στὴν προφορικὴ παράδοση (I, 126,8. Πβ. καὶ I, 11,15. 19,4. II, 56,9, III, 110,10. XI, 230,13 κ.ἄ.). Ἐπίσης ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας σημαντικῶν στρατιωτικῶν γεγονότων, ὅπως τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μουρὰτ Β′ στὴν Πελοπόννησο καὶ τῆς πτώσης τοῦ Ἑξαμιλίου (VII, 115,4-6). Ἐνδεχομένως ὅμως γιὰ τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν του δὲν ἔχει εἰπωθεῖ ἀκόμη ὁ τελευταῖος λόγος. Ὁ Κριτόβουλος στὸ προλογικό του σημείωμα σχολιάζει κάποιους ἱστορικοὺς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν τουρκικὴ ἱστορία πρόχειρα καὶ ἐντελῶς ἀμέθοδα. Αὐτοὶ οἱ συγκεκριμένοι κατέγραψαν τὰ γεγονότα ἀπὸ μνήμης ἢ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τους, δίχως νὰ νοιάζονται γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν γεγονότων: *ἀλλ᾽ οὐ κατὰ τάξιν οὐδὲ καλῶς τε καὶ ὡς ἔδει τὴν ἱστορίαν ξυνέθεσαν, ἀλλ᾽ ὡς ἂν ἐπῆλθεν αὐτοῖς ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τῆς γνώμης ἢ τὸ ξυμβαῖνον τῆς μνήμης ἢ τῆς τῶν πραγμάτων πείρας εἶχον, τῆς δ᾽ ἀκριβείας ὀλίγον ἐφρόντισαν* (A 2, Reinsch, 13,14-18). Δὲν ἀποκλείεται ὁ Κριτόβουλος νὰ εἶχε κατὰ νοῦ τὸν Χαλκοκονδύλη σ᾽ αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Ἀλλὰ ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιχειρηθεῖ μία ἀντιβολὴ ἀνάμεσα στὸν Κριτόβουλο καὶ τὸν Χαλκοκονδύλη γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ κατὰ πόσον γνώριζε ὁ ἕνας τὸ ἔργο τοῦ ἄλλου.

Ἡ ἀφήγησή του πλαισιώνεται ἀπὸ ἐκτενεῖς γεωγραφικὲς καὶ ἀνεκδοτολογικὲς παρεκβάσεις κατὰ τὸ ἡρόδοτειο πρότυπο.[136] Οἱ παρεκβάσεις αὐτοῦ τοῦ

135. *Ἐπυθόμην δὲ μετὰ ταῦτα τῶν περιοίκων γενέσθαι τὰ σώματα ἀμφὶ τὰ ἑξακισχίλια, ὑποζύγια δὲ πολλαπλάσια* (IX, 230,13-14), ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν θυμάτων ποὺ σφαγιάστηκαν στὸ Λεοντάριο τῆς Πελοποννήσου.

136. Hunger, *Λογοτεχνία*, II, 341-343. Βλ. καὶ A. Markopoulos, «Das Bild des

εἴδους δὲν εἶναι σπάνιες στὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα τῆς περιόδου, διότι ἀπαντοῦν καὶ νωρίτερα στὸν Παχυμέρη καὶ στὸν Γρηγορᾶ. Στὸν Χαλκοκονδύλη ἀποτελοῦν, ὡστόσο, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς διήγησής του, διότι συνδέονται μὲ ἐκστρατεῖες, διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ ταξίδια, δηλαδὴ μὲ θέματα, τὰ ὁποῖα τοῦ ἔδιναν τὴν ἀφορμὴ νὰ παρεμβάλει κάτι διαφορετικὸ στὴν ἐξιστόρησή του, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἀσιατικὴ συνήθεια τῶν νομάδων τῆς Ἀσίας νὰ κατασκευάζουν σκηνὲς ἀπὸ κατσικίσιο μαλλὶ (I, 27,19-22) ἢ ὅτι στὴν Γερμανία λόγῳ τοῦ κλίματος δὲν ἔχουν κρούσματα λοιμοῦ (II, 66,5-8) καὶ ὅτι εἶναι χώρα εὐνομούμενη (II, 65,6-16). Ἐκεῖ μάλιστα ἐφηῦραν τὸ τηλεβόλο ὅπλο (II, 67,4-6).[137] Γιὰ τοὺς Ρώσους χρησιμοποιεῖ τὴν ὀνομασία Σαρμάτες ἀντὶ γιὰ Σκῦθες ἢ Ταυροσκῦθες (I, 31,2-3), ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἀλβανοὺς ἀποφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἰλλυριῶν (I, 23,21-24,1). Οἱ προσκυνητὲς ποὺ ταξιδεύουν στὴν Μέκκα χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ βροῦν τὸν δρόμο τους πυξίδα (III, 117,13-17), καὶ στὴν Ρώμη καθίζουν τὸν νεοεκλεγέντα πάπα σὲ ἕνα θρόνο μὲ ὀπὴ στὸ κάθισμα γιὰ νὰ μποροῦν οἱ ἐκλέκτορες ἀρχιερεῖς νὰ ἐλέγξουν τὸν ἀνδρισμό του: *καθίζουσι δὲ ἐπὶ σκίμποδος ὀπὴν ἔχοντος, ὥστε καὶ τῶν ὄρχεων αὐτοῦ ἐπικρεμαμένων ἅπτεσθαί τινα τῶν προσαχθέντων, ὥστε καταφανῆ εἶναι ἄνδρα εἶναι τοῦτον. Δοκοῦσι γὰρ τὸ παλαιὸν γυναῖκα ἐπὶ τὴν Ῥώμης ἀρχιερατείαν ἀφικέσθαι* (VI, 77,11-14). Πρόκειται γιὰ μία ἐνδιαφέρουσα πληροφορία σχετικὴ μὲ τὸν θρύλο τῆς πάπισσας Ἰωάννας, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ δυτικοὺς συγγραφεῖς.[138] Τὸ

anderen bei Laonikos Chalkokondyles und das Vorbild Herodot,» *JÖB* 50 (2000) 205-216, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

137. Οἱ γεωγραφικές του παρεκβάσεις ἔχουν γίνει ἐπανειλημμένως ἀντικείμενο μελέτης, ἰδίως ἀπὸ τὸν Hans Ditten. Βλ., γιὰ παράδειγμα τὸ ἄρθρο του γιὰ τὴν Γερμανία, «Zwei verschiedene 'Wien' bei Laonikos Chalkokondyles», *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 323-328, τὴν ὁποία διακρίνει στὴν πάνω καὶ τὴν κάτω χώρα, μὲ ὅρια τῆς πρώτης τὴν Κολωνία καὶ τὴν Ἀργεντύη (Στρασβοῦργο) καὶ τῆς δεύτερης τὴν Κελτικὴ καὶ τὴν Δανία ἕως καὶ τὸν Βόρειο Ὠκεανό. Γιὰ νὰ διασχίσει κάποιος τὴν χώρα ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο ἕως τὸ ἄλλο ὁ Χαλκοκονδύλης ὑπολογίζει περίπου εἴκοσι πέντε ἡμέρες. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὴν Βιέννη τῆς Αὐστρίας, ἀλλὰ καὶ σὲ μία δεύτερη Βιέννη εἰς τὴν κάτω Γερμανία, μὲ τὴν ὁποία ὑπονοεῖται μᾶλλον ἡ Βρέμη.

138. Ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης, *Ἅπαντα*, τ. Α′, Ἀθήνα 1978, 88, 101, γνώριζε πάντως τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ τὸ παραθέτει στὴν εἰσαγωγή του.

ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ πολιτειακὸ σύστημα, τὴν γεωγραφικὴ θέση, τὴν γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν διαφόρων λαῶν ποὺ καταγράφει, ἀποδίδεται στὴν ἐπίδραση ἀναγεννησιακῶν τάσεων ποὺ δέχθηκε μέσω τῶν ἐπαφῶν του μὲ δυτικοὺς λογίους, περιηγητές, ὅπως τὸν Κυριακὸ τὸν Ἀγκωνίτη, καὶ γενικότερα ξένους ἐμπόρους.[139] Ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσε ὁ Χαλκοκονδύλης στὸ φαινόμενο τῆς τουρκικῆς ἐξάπλωσης, σύμφωνα μὲ μία σχετικὰ πρόσφατη δημοσίευση, ἀνάγεται σὲ δυτικὲς παραδόσεις, συγκεκριμένα στὸν Λίβιο καὶ στὸν Κικέρωνα, καὶ ὄχι στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφικὴ παράδοση. Οἱ Τοῦρκοι κυριαρχοῦσαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν, διότι συνδύαζαν τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ μὲ τὴν τύχη ποὺ εὐνοοῦσε τοὺς τολμηρούς. Συμπεραίνεται, ἑπομένως, ὅτι ἄντλησε τὴν περὶ ἀρετῆς καὶ τύχης ἰδέα ἀπὸ δυτικοὺς λογίους.[140] Τὸ μοτίβο, ὡστόσο, τύχη - ἀρετὴ ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ δὲν νομίζουμε ὅτι χρειαζόταν ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Χαλκοκονδύλης νὰ ἀνατρέξει σὲ δυτικὰ πρότυπα – *νικᾷ οὐχ ὁ μείζων τὴν τύχην, ἀλλ' ὁ πλείων τὴν ἀρετήν*, γράφει σὲ κάποιο σημεῖο ὁ Ψελλὸς (Σάθας, *ΜΒ*, Ε', 9,2), καὶ ὁ Γρηγορᾶς στὴν Ἱστορία του σημειώνει *ἀλλὰ τῆς τύχης διηνεκῶς ἀκμαζούσης* [...] *ἡ τῆς τούτου γνώσεως ἔμεινεν ἀρετὴ καὶ στερροτέρα τῆς τύχης* (VIII, 361,3-6). Τὸ μοτίβο ἀπαντᾶ καὶ στὸν Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος ἀπέδιδε τὶς ἐπιτυχίες τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ στὶς ἀρετὲς ποὺ τὸν διέκριναν, τὴν ἀνδρεία του καὶ τὸν παράγοντα τύχη.[141] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει πάντως τὸ ζήτημα, σὲ δυτικόφερτη, νεωτερίζουσα ἐπίδραση μποροῦν ἐνδεχομένως νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ἀθέμιτοι ἔρωτες καὶ οἱ παρεμφερεῖς μείξεις ποὺ εἰσάγει στὶς ἀφηγήσεις του (III, 155,6-12. V, 44,11-46,9. VI, 63,14-66,2), ἀλλὰ καὶ τὰ *παιδικὰ* τῶν τούρκων σουλτάνων, δηλαδή, οἱ παιδοφιλικές τους προτιμήσεις,

139. Kaldellis, «The Greek Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*», 764-765.

140. J. Harris, «Laonikos Chalkokondyles and the rise of the Ottoman Turks», *BMGS* 27 (2003) 153-170.

141. [...] *φύσεώς τε τάχει καὶ σπουδῇ στρατηγίᾳ πρεπούσῃ, συναιρομένης καὶ τῆς παρὰ πολλοῖς λεγομένης τύχης – λεγέσθω γὰρ καὶ τοῦτο, ὡς καθωμιλημένον τοῖς παλαιοῖς – καθ' ἣν Σκηπίωνές τε καὶ Κράσσοι καὶ Καίσαρες, ἔτι τε Θεμιστοκλεῖς καὶ Τιμόθεοι καὶ Κλέωνες ἠνδραγάθουν, καὶ τύχης ὡς καὶ θεῶν ἄλλων ἱερὰ ἀνιδρύοντο, τὰ κατ' ἀνατολὴν καθίστα καὶ προσησφαλίζετο* (Παχυμέρης, IX 9, Failler, 237,20-25).

καὶ ἄλλα παρόμοια *οὐ φωνητὰ* (VII, 120,3. IX, 237,16. 250,1-19. X, 275, 12-15).[142]

Οἱ θρησκευτικὲς διαμάχες τοῦ παρελθόντος (ἡσυχαστικὴ ἔριδα) καὶ ἡ σύγκρουση ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν δὲν ἔχουν θέση στὴν ἀφήγησή του. Γιὰ τὴν ἑνωτικὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας γράφει λίγα καὶ δίχως φυσικὰ νὰ παίρνει θέση στὴν διαμάχη ποὺ εἶχε ξεσπάσει στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (VI, 66,3-10. 67,18-68,9). Ἐκθειάζει, ὡστόσο, τὴν παιδεία τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τὴν πατριωτικὴ δράση τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου (VI, 68,9-69,3). Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐπαίνους ποὺ ἐπιδαψίλευσε στοὺς δύο ἑνωτικοὺς ἱεράρχες, γιὰ τοὺς ἀνθενωτικοὺς ἐν γένει δὲν εἶχε τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ νὰ γράψει καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Σχολάριο καὶ τὸν Μάρκο Εὐγενικὸ περιορίστηκε σὲ μία συγκαταβατικὴ μόνο μνεία, δίνοντας λαβὴ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἔκλινε μᾶλλον πρὸς τὴν φιλενωτικὴ μερίδα.[143] Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ κοσμικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου του, σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ θεολογικὰ ζητήματα, συσχετίσθηκε μὲ τὴν παιδεία του στὸν Μυστρᾶ καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλήθωνα στὴν σκέψη του. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Μωάμεθ, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ *νομοθέτη*, κατὰ τὸν ἴδιο, δηλαδή, τρόπο ὅπως καὶ ὁ δάσκαλός του (III, 112,19. 116,3).[144] Οἱ ἀναφορὲς του στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν μουσουλμάνων (πολυγαμία, περιτομή, διαζύγιο, οἰνοποσία, ἀποχὴ ἀπὸ χοιρινὰ κ.ἄ.) ἔχουν γενικότερο ἐγκυκλοπαιδικὸ χαρακτήρα καὶ φυσικὰ καμία σχέση μὲ τὴν πολεμικὴ γραμματεία τῶν βυζαντινῶν κατὰ τοῦ Ἰσλὰμ (III, 113,21-114,25). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, οἱ θρησκευτικές του πεποιθήσεις δὲν ἐκφράζονται στὸ κείμενό του ξεκάθαρα. Ἀπὸ τὴν μία πλευρά, ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἢ ἀκριβέστερα τὰ δογματικά, ἀπὸ τὴν ἄλλη πίστευε στοὺς σιβυλλικοὺς χρησμοὺς (VIII, 169,2-6), πολὺ δὲ περισσότερο στὴν τύχη ὡς ἀπρόσωπη ὑπερφυσικὴ δύναμη. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ

142. H. Ditten, *Der Russland Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, [Berliner byzantinistische Arbeiten – 39], Βερολίνο 1968, 3-4.

143. N. Nicoloudis, «Laonikos Chalkokondyles on the Council of Florence», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3 (1992) 132-134. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λαονίκου Χαλκοκονδύλη Βυζαντίου Ἅλωσις. Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν Η'*, 40-41.

144. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary*, 63-64.

ὅτι τὸν ροῦ τῆς ἱστορίας δὲν τὸν κατευθύνει ἡ θεία πρόνοια, ἀλλὰ μία ἀκαθόριστη δύναμη, τὴν ὁποία, ὡστόσο, προτιμᾶ νὰ μὴν ἐξηγήσει.[145]

Ἀπεχθανόταν προφανῶς τὶς χρονολογήσεις τῶν γεγονότων καὶ τὴν συστηματική τους καταχώριση. Στέκεται ὅμως σὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ποὺ ξαφνιάζουν τὸν ἀναγνώστη μὲ τὴν πρωτοτυπία τους, ὅπως ὅταν περιγράφει τὰ διάφορα εἴδη σπαθιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνταν τὴν ἐποχή του καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τους, ξεχωρίζοντας τὰ παιονικά, τῆς Γερμανίας, τὰ ἰταλικὰ καὶ τῶν Τούρκων – καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ στρατηγοῦ τῆς Εὐρώπης Καρατζία (VII, 105,18-106,8). Ἀλλοῦ σχολιάζει τὰ κοιτάσματα χαλκοῦ τῆς Ποντοηρακλείας καὶ τῆς Παφλαγονίας, ποὺ θεωροῦνταν τὰ δεύτερα καλύτερα μετὰ τῆς Ἰβηρίας. Μόνον ἀπὸ τὴν ἐξόρυξη τοῦ χαλκοῦ ὁ Μωάμεθ Β′ εἰσέπραττε ἐτησίως πενήντα χιλιάδες στατῆρες χρυσοῦ (IX, 242,6-14). Ὁ ἴδιος σουλτάνος ναυπήγησε ἕνα καράβι χωρητικότητας τριῶν χιλιάδων πίθων, ἀνταγωνιζόμενος τοὺς Βενετοὺς καὶ Ἱσπανοὺς θαλασσοκράτορες, ἀλλὰ τελικὰ τὸ σκάφος βυθίστηκε λίγο μετὰ τὴν καθέλκυσή του καὶ ὁ καπετάνιος ἐξαφανίστηκε φοβούμενος τὴν ὀργὴ τοῦ ἀφέντη του (IX, 242,14-243,8). Ἀλλοῦ πάλι ἀναφέρει τὴν ἐξαίρετη κατασκευὴ θωράκων στὴν Ἀλανία τοῦ Καυκάσου (IX, 223,15-17), ἀλλὰ καὶ τὴν χρήση καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Μωάμεθ Β′ ὑπτίων τηλεβόλων κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Νοβόπυργου τῆς Σερβίας (VIII, 176,20-177,7). Λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνακαλοῦν στὴν μνήμη ἕνα ἡροδότειο πρότυπο, τὸ ὁποῖο συμπλέκει τὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση μὲ τὰ ἀξιοπερίεργα ποὺ καταγράφει ὁ περιηγητής/ἱστορικὸς κατὰ τὶς ἀναζητήσεις του. Δὲν εἴμαστε ὅμως σίγουροι ἂν ὁ Χαλκοκονδύλης ἦταν ἕνας ἱστορικὸς τοῦ γραφείου ἢ ἂν ὄντως ταξίδεψε στὶς ἐπαρχίες τῆς πρώην αὐτοκρατορίας καὶ ἀκόμη μακρύτερα, δίνοντας αὐθεντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ κατὰ τόπους γεγονότα. Ἀλλὰ ἐνῶ οἱ προσωπικὲς παρεκβάσεις δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν ἐξιστόρησή του, τοῦ τύπου *ὡς μὲν ἐγὼ ἐπυθόμην, ἐπίσταμαι ἀκοῇ*, ὡς αὐτόπτης μάρτυρας δὲν περιγράφει κανένα γεγονὸς μὲ ἐξαίρεση τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, ὅπου παραβρέθηκε στὴν ἑορτὴ τῆς περιτομῆς τῶν γιῶν τοῦ Μωάμεθ Β′, καὶ ἐνδεχομένως ἀκόμη

145. Οἱ σχετικὰ λίγες ἀναφορές του στὸν Θεὸ ἢ στὸ θεῖον ἀπηχοῦν ἀπόψεις ἄλλων καὶ ὄχι τοῦ ἰδίου. Βλ. C.J.G. Turner, «Pages from Late Byzantine Philosophy of History», *BZ* 57 (1964) 358-361.

ἕνα πέρασμά του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἀφήνει ἐμμέσως νὰ ἐννοηθεῖ (VIII, 195,10-21).

Οἱ θρησκευτικές του ἀπόψεις καὶ τὸ φιλοσοφικό του ὑπόβαθρο ἐν πολλοῖς μᾶς εἶναι ἄγνωστα καὶ μόνον εἰκασίες μποροῦν νὰ γίνουν γύρω ἀπὸ τὸ πιστεύω του. Αἰσθανόταν ἀναμφίβολα Ἕλληνας καὶ ὄχι Ρωμαῖος, αὐτὸ ἄλλωστε τὸ ξεκαθαρίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ Προοιμίου του, καὶ σίγουρα διαπνέεται ἀπὸ πατριωτισμὸ ὅταν γράφει ὅτι οἱ τελευταῖοι ὑπέρμαχοι τοῦ Βυζαντίου πολέμησαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πατρίδας: *καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ ἐπιδεῖν τὰς γυναῖκας αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμὸν γινομένας* [...] *καὶ συχνοὶ τῶν ἀμφὶ βασιλέα Ἑλλήνων εὖ γεγονότες ἀπέθανον, μὴ ἀνεχόμενοι ἐπιδεῖν σφίσι τὴν πατρίδα δεδουλωμένην* (VIII, 161,16-162,1). Ἐν τούτοις δὲν ἀναζήτησε τὰ αἴτια τῆς κατάλυσης τῆς αὐτοκρατορίας, οὔτε τὸν προβλημάτισε τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἂν καὶ προσέβλεπε κάπως ἀόριστα ὁμολογουμένως στὴν ἀναγέννηση τοῦ γένους. Δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν ἄποψη ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸν Χαλκοκονδύλη πρὶν ἀπὸ ἕναν περίπου αἰώνα ὁ βρετανὸς βυζαντινολόγος W. Miller: «Ὁ Λαόνικος μὲ μία ἀμεροληψία ποὺ σπάνια συναντᾶται σ' ἕνα μέρος τοῦ κόσμου, ὅπου τὸ φυλετικὸ μίσος καίει τόσο δυνατά, περιγράφει τὴν προέλευση, τὴν ὀργάνωση καὶ τὸν θρίαμβο τοῦ μεγαλύτερου ἐχθροῦ τοῦ ἔθνους του, ἐνῶ συγχρόνως ἐπεκτείνει τὴν διήγησή του πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, στοὺς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ρουμάνους, κάνοντας ἐνδιαφέρουσες καὶ περίεργες παρεκβάσεις –χρησιμοποιώντας τὸ ὕφος τοῦ Ἡροδότου– γιὰ τοὺς τρόπους καὶ τὶς συνήθειες τῶν χωρῶν ποὺ βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴν βορειο-ανατολικὴ Ευρώπη [...] Αὐτὴ ἡ μεγάλη ποικιλία δικαιώνει τὸν χαρακτηρισμὸ ὅτι ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἔχει τὸ χάρισμα νὰ συγκεντρώνει τὴν προσοχή μας, προκαλώντας μας τὴν περιέργεια καὶ μὴ ἀφήνοντάς μας νὰ κοιμηθοῦμε ἐπάνω στὸ βιβλίο του.»[146]

Τὸ ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀπὸ νωρὶς γνώρισε μεγάλη διάδοση. Μεταφράστηκε στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν C. Clauser (Βασιλεία 1556) καὶ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν J.B. Baumbach τὸ 1615. Στηριζόμενος στὴν λατινικὴ

146. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles», 38. A. Vasiliev, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1954, 871.

μετάφραση τοῦ C. Clauser, ὁ Fr. Sansovino ἀξιοποίησε τὸν Χαλκοκονδύλη στὸ τουρκικὸ χρονικό του (*Annali Turcheschi*), τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1571. Τὸ Χρονικὸ τοῦ Fr. Sansovino μεταφράστηκε σὲ κάποια βενετοκρατούμενη περιοχὴ στὰ ἑλληνικά, σὲ δημῶδες ἰδίωμα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἀλλὰ σίγουρα μετὰ τὸ 1573, καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ κείμενο τοῦ Χαλκοκονδύλη ἢ ἀκριβέστερα κάποια ἀποσπάσματά του ἐπέστρεψαν στὸν τόπο τους, μέσω τοῦ ἀνώνυμου *Χρονικοῦ τῶν Τούρκων Σουλτάνων* (τοῦ βαρβερινοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα 111).[147]

Ἐκδόσεις

I. BEKKER, *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem*, [CSHB], Βόννη 1843. –*PG* 159: 1-559. –*Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, ad fidem codicum recensuit, emendavit annotationibusque criticis instruxit* E. DARKÓ, I-II, Βουδαπέστη 1922-1927. –V. GRECU, *Laonic Chalcocondil Expuneri Istorice*, Βουκουρέστι 1958.

Μεταφράσεις

Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles, übersetzt, eingeleitet und erklärt von F. GRABLER, *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, [Byzantinische Geschichtsschreiber, 2], Γκρὰτς – Βιέννη – Κολωνία 1954. –N. NICOLOUDIS, *Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III)*, Ἀθήνα 1996. –N. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Λαονίκου Χαλκοκονδύλη Βυζαντίου Ἅλωσις. Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν Η'*, Θεσσαλονίκη 2005.

147. Ε.Α. Ζαχαριάδου, *Τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων καὶ τὸ ἰταλικό του πρότυπο*, Θεσσαλονίκη 1960, 25-26, 80-83. Γ.Θ. Ζώρας, *Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111)*, Ἀθήνα 111, 319 κ.ἑ.

Γενικὴ βιβλιογραφία

KRUMBACHER, *Geschichte*, I, 302-305. *Ἱστορία*, I, 609-616. –MORAVCSIK 391-397. –COLONNA, 15-18. –HUNGER, *Literatur*, I, 485-490. *Λογοτεχνία*, II, 339-345.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία

T.L.F. TAFEL, *In Laonici Chalcocondylae Atheniensis historiam Turcorum meletemata critica*, Μόναχο 1858. –C. HOPF, «Ἀντωνίου τοῦ Καλοσυνᾶ ἰατροῦ φυσικοῦ προοίμιον εἰς τὸν βίον τοῦ Χαλκονδύλου», *Chroniques Gréco – Romanes*, Βερολίνο 1873, 243-245. –S. MORAITIS, «Sur un passage de Chalcondyle relatif aux Anglais», *Revue des Études Grecques* 1 (1888) 94-98. –F. RÖDEL, «Zur Sprache des Laonikos Chalkokondyles und des Kritobulos aus Imbros», *Programm des königlichen humanistischen Gymnasiums Ingolstadt 1904*-1905, Μόναχο 1905, 3-36. –Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Διόρθωσις εἰς Λαόνικον Χαλκοκονδύλην», *ΝΕ* 4 (1907) 379-380, 490-491. 5 (1908) 114. –K. GÜTERBOCK, «Laonikos Chalkondyles», *Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht* 4 (1909) 72-104. –Σ.Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Ἀναγνώστου παρασημειώσεις καὶ πρόχειροι διορθώσεις», *Ἀθηνᾶ* 26 (1914) 223-228. –W. MILLER, «The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles», *Journal of Hellenic Studies* 42 (1922) 36-49. –E. DARKÓ, «Zum Leben des Laonikos Chalkondyles», *BZ* 24 (1923-1924) 29-39. –E. KURTZ, «Zu Laonicos Chalkokondyles», *BZ* 25 (1925) 114. –E. DARKÓ, «Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles», *BZ* 27 (1927) 276-285. –Δ.Γ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, *Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, Ἀθήνα 1926. –E. DARKÓ, «Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokandyles», *BZ* 32 (1932) 2-12. – J. MORAVCSIK, «Zur Laonikos-Ausgabe von Darkó», *BZ* 32 (1932) 478-479. –A. NIMET, *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles*, διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1933. –N.A. BEES, «Zum Bericht des L. Chalkokondylis über den Feldzug Murads II. Gegen Morea», *BNJ* 17 (1939-1943) 234-241. –V. GRECU, «Zu den Interpolationen im Geschichtswerke des Laonikos Chalkokondyles,» *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine* 27 (1946) 92-94. –Π. ΕΝΕ-

ΠΕΚΙΔΗΣ, «Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ γενεαλογίαν τῶν ἐν Ἀθήναις Χαλκοκονδυλῶν», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 9 (1952) 171-176. –N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων*, Ἀθήνα 1953/1969. –E. IVÁNKA, «Der Fall Konstantinopels und das byzantinische Geschichtsdenken», *JÖBG* 3 (1954) 19-34. –S. BAŞTAV, «Les sources d'une histoire de l'empire Ottomane rédigee par un auteur anonyme Grec (1371-1421)», *Türk tarih kurumu, Belleten* 21 (1957) 161-172. –H. DITTEN, «Laonikos Chalkokondyles und die Sprache der Rumänen», *Berliner Byzantinistische Arbeiten* 5 (1957) 93-105. –E.B. VESELAGO, «Istoričeskoe sočinenie Laonika Chalkokondila», *VizVre* 12 (1957) 203-217. – R.J. LOENERTZ, «Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle: le prétendu second marriage de Jean Paléologue», *REB* 15 (1957) 157-181. –V. GRECU, «K voprosu o biografii i istoričeskom trude Laonika Chalkokondila», *VizVre* 13 (1958) 198-210. –E.B. VESELAGO, «Ešče raz o Laonike Chalkokondile», *VizVre* 14 (1958) 190-199. –Ν. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, «Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ ἱστορικὸς Ἀθηναῖος», *Ἀθηναϊκὰ* 10 (1958) 33-37. 11 (1958) 40-45. 12 (1959) 37-41. –S. BAŞTAV, «Die türkische Quellen des Laonikos Chalkokondyles», *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, Μόναχο, 1960, 34-42. –H. DITTEN, «Ἡ περὶ Ρωσίας παρέκβασις τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου», *Παρνασσός* 3 (1961) 89-99. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Izvestija Laonika Chalkokondila o Rossii (I, 122,5 – 126,9)», *VizVre* 21 (1962) 51-94. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Spanien und die Spanier im Spiegel der Geschichtsschreibung des byzantinischen Historikers Laonikos Chalkokondyles (15. Jahrhundert)», *Helikon* 3 (1963) 170-195. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Nachrichten über die Länder und Völker an der europäischen Küsten des Schwarzen Meeres (15. Jahrhundert u. Z.)», *Klio* 43-45 (1965) 185-246. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Deutschland-Exkurs», *ByzForsch* 1 (1966) 49-75. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Der byzantinische Historiker Laonikos Chalkokondyles über die slawischen und baltischen Völker Osteuropas», *Zeitschrift für Slawistik* 11 (1966) 594-608. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Die Korruptel Χωρόβιον und die Unechtheit der Trapezunt und Georgien betreffenden Partien in Laonikos Chalkokondyles' Geschichtswerk», *Studia Byzantina*, ἐκδ. J. IRMSCHER, Halle

1966, 57-70. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Der Russland Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Βερολίνο 1968. –A. WIFSTRAND, «Laonikos Chalkokondyles, der letzte Athener», *Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis*, Lund 1971-1972, 5-20. –A. DUCELLIER, «La France et les îles Britanniques vue par un byzantin du XVe siècle: Laonikos Chalkokondylis», *Économies et societés au Moyen Âge: Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Παρίσι 1973, 439-445. –S. BAŞTAV, «Les anachronismes de Laonikos Chalkokondyles», Actes du XIVe congr. int. ét. byz., Βουκουρέστι 1971, III, (1976), 707-712. –S. VRYONIS, Jr., «Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget», *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976) 423-432. –H. DITTEN, «Zwei verschiedene 'Wien' bei Laonikos Chalkokondyles», *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 323-328. –M. CAZACU, «Les parentés byzantines et Ottomanes de l' historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)» *Turc* 17 (1984) 95-114. –A. DUCELLIER, «La péninsule iberique d'après Laonikos Chalkokondylis, chroniqueur byzantin du XVème siècle», *Norba: Revista de historia* 5 (1984) 163-177. –M. MORFAKIDIS, «La Península Ibérica en la obra de Calcocondilas», *Erytheia* 6 (1985) 69-82. –M. MORFAKIDIS – E. MOTOS – GUIRAO, «Un pasaje de Laonicos Calcocondylas relativo a la batalla de la Higueruela y a sus consecuencias immediatas», *IV Coloquio de historia medieval andaluza*, Almeria 1988, 71-82. –H. DITTEN, «Die Genuessen im Schwartzen Meer auf dem Wege dorthin im Spiegel von Laonikos Chalkokondyles' Geschichtswerk, 15. Jahr.», *Bulgarica Pontica Medii Aevi* II, Σόφια 1988, 350-377. –Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, «Σύντομη χρονολογική αποκατάσταση σ' ένα τμήμα των *Αποδείξεων Ιστοριών*», *Πρακτικά ΙΑ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1990)*, Θεσσαλονίκη 1991, 91-104. –H. WURM – E. GAMILLSCHEG, «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 42 (1992) 213-219. –N. NICOLOUDIS, «Laonikos Chalkokondyles on the Council of Florence», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 3 (1992) 132-134. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἑρμηνευτικὰ προβλήματα ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος: Ἡ κατάληψη τῆς Καλλίπολης καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης», *Τὰ Ἱστορικὰ* 16 (1992) 41-48. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ζωὴ τοῦ ἱστορικοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη ὑπὸ τὸ πρῖσμα νεωτέρων ἐρευνῶν», *Τετράμηνα* 49 (1992) 3386-3394. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἕνα πορτραῖτο τοῦ ἱστορικοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη. *Ἵστωρ* 5 (1993) 63-73. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ ἀπόψεις τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη γιὰ τὴν Πελοπόννησο τοῦ 14ου αἰῶνος», *Βυζαντιναὶ Μελέται* 5 (1993) 361-375. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ,

«Observations on the Possible Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Demonstrations of Histories*», *Byzantina* 17 (1994) 75-82. –Η DITTEN, «Ansichten über Deutschland: Laonikos Chalkokondyles und Nikandros Nukios, ein Vergleich», *Graeca Recentiora in Germania,* ἐκδ. H. Eideneier, [Wolfenbütteler Forschungen, 59], Wiesbaden 1994, 149-159. –H. WURM, «Der Codex Monacensis gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 44 (1994) 455-462. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Die handschriftliche Überlieferung der Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν des Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 45 (1995) 223-232. –D.A. KOROBEJNIKOV, «Vostočnye istočniki Laonika Chalkokondila. Episod I poxody Bajazida I Jildyryma v Maloj Azii,» *Vizantijskie očerki. Trudy rossijskich učenych k XIX Meždunarodnomu kongressu vizantinistov*, Μόσχα 1996, 152-168. –Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Λαονίκου Χαλκοκονδύλη Βυζαντίου Ἅλωσις, Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, Ἀθήνα 1997. –A. MARKOPOULOS, «Das Bild des anderen bei Laonikos Chalkokondyles und das Vorbild Herodot,» *JÖB* 50 (2000) 205-216. –Δ.Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ θεώρηση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων (α' μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα) ἀπὸ τόν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη», *Ἑῷα καὶ Ἑσπέρια* 5 (2001-2003) 69-88. –J. HARRIS, «Laonikos Chalkokondyles and the rise of the Ottoman Turks», *BMGS* 27 (2003) 153-170. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The influence of Plethon's idea of fate on the historian Laonikos Chalkokondyles», *Proceedings of the International Congress on Plethon and his Time*, (Mystras, 26-29 June 2002), Ἀθήνα 2003, 211-217. –A. KALDELLIS, «The Date of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*», *GRBS* 52 (2012) 111-136. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Interpolations in the Histories of Laonikos Chalkokondyles», *GRBS* 52 (2012) 259-283. –ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Greek Sources of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*», *GRBS* 52 (2012) 738-765.

ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τῆς Ἱστορίας τοῦ Κριτόβουλου, ἡ τουρκικὴ Ἱστορία τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, ποὺ ἀπευθυνόταν, ὡς φαίνεται, σὲ ἕνα εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινό, παραδίδεται σὲ τριάντα χειρόγραφα, μεταφράστηκε στὰ λατινικὰ ἤδη τὸ 1556 καὶ τὸ πρωτότυπο ἐκδόθηκε μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα (1615). Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀντιμετώπισε τοὺς Τούρκους ὅσο γινόταν πιὸ ἀντικειμενικὰ καὶ δίχως προκαταλήψεις. Ἀπὸ τὴν σκέψη του ἀπουσιάζει ὁ θρησκευτισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς συγχρόνους του, ὅπως καὶ οἱ ἀναφορὲς στὸ θεῖο ἢ στὴν θεία πρόνοια. Ἀποκαλεῖ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες ἕλληνες βασιλεῖς καὶ τοὺς κατοίκους τῆς πάλαι ποτὲ αὐτοκρατορίας, ὅπως καὶ τοὺς σύγχρονούς του, Ἕλληνες καὶ ὄχι Ρωμαίους, κάνοντας μιὰ τομὴ μὲ τὸ παρελθόν, συμβιβαζόμενος προφανῶς μὲ τὴν νέα τάξη πραγμάτων (I, 4,10-16 Darkó). Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἀκολουθοῦσε τὰ διδάγματα τοῦ ἑλληνολάτρη διδασκάλου του Γεμιστοῦ Πλήθωνα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του ἀφιερώθηκε στὸν τουρκικὸ ἐπεκτατισμό, ἐνῶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ Βυζάντιο ἦταν περιορισμένο. Ἡ γνώμη του γιὰ τοὺς ἕλληνες αὐτοκράτορες δὲν ἦταν ἰδιαίτερα κολακευτική, ἡ δὲ κριτική του συμπίπτει ἐνίοτε μὲ τοῦ Δούκα. Οἱ Ρωμαῖοι συνδύαζαν τὴν τύχη μὲ τὴν ἀρετή, δηλαδή, τὴν γενναιότητα μὲ τὴν τόλμη, ἐνῶ ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦταν σύμμετρη οὔτε στὰ ὅρια τῆς ἀρετῆς τους (I, 3,10-11). Δὲν δείχνει νὰ ἦταν ἄνθρωπος τῆς πίστης – τουλάχιστον δὲν ὑπάρχουν στὸ κείμενό του ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἀντίθετο. Πίστευε στὴν ἀναγέννηση τοῦ γένους, ὄχι, βέβαια, σὲ μεταφυσικὴ βάση, ἀλλὰ κάπως ἀόριστα καὶ δίχως νὰ δίνει ἕναν χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς παλιγγενεσίας ποὺ δραματιζόταν (I, 2,15-19). Ὅπως καὶ οἱ ὁμότεχνοί του δὲν ἀναζήτησε, ὡστόσο, τὰ βαθύτερα αἴτια τῆς παρακμῆς – τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, τὴν κακοδιοίκηση καὶ τὴν διαφθορὰ τῆς ἄρχουσας τάξης.

Ἡ κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐπέβαλε στὸν Χαλκοκονδύλη τὴν υἱοθέτηση ὁρισμένων βασικῶν ἀρχῶν, ποὺ ἐναρμονίζονταν τόσο μὲ τὴν νέα τάξη πραγμάτων, ὅσο καὶ μὲ τὶς προσωπικές του ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ γένος. Ἀπάλειψε ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό του τὴν ὀνομασία Κωνσταντινούπολη δίχως νὰ δίνει ἐξηγήσεις καὶ ἀντ' αὐτῆς υἱοθέτησε τὴν ἀρχαία της ὀνομασία Βυζάντιο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νέας Ρώμης ἀποκαλοῦνται βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου ἢ ἁπλῶς βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ ὑπήκοοί τους ὀνομάζονται Ἕλληνες καὶ ὄχι Ρωμαῖοι.[148] Στὸ Προοίμιόν του, ὅπου δίνεται ἕνα στοιχειῶδες ἱστορικὸ περίγραμμα γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, δὲν ἔκανε κὰν τὸν κόπο νὰ μνημονεύσει τὸν Μέγα Κωνσταντίνο ἢ ἔστω νὰ ἀναγνωρίσει τοὺς δεσμοὺς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Οὐσιαστικὰ ἀρνήθηκε κάθε δεσμὸ καὶ μόνον θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς διαφορὲς εἶδε ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους. Συνεπῶς ἡ συσχέτιση τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ ρωμαϊκὸ imperium θεωρεῖται ἐπουσιώδης.[149] Θεωροῦσε μάλιστα ὅτι ἦταν λάθος τῶν Ἑλλήνων νὰ δεχθοῦν τὸ ρωμαϊκὸ ὄνομα (I, 6,15-16). Οἱ Δυτικοὶ προσπάθησαν νὰ ἐξομαλύνουν τὶς θρησκευτικὲς διαφορὲς ποὺ τοὺς χώριζαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἐκεῖνοι ὅμως κράτησαν τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμά τους (I, 5,5-6). Σ' αὐτὴν τὴν γρήγορη ἱστορικὴ διαδρομὴ ἄφησε νὰ αἰωρεῖται ἡ ἑκατέρωθεν

148. Παρόμοια ἄποψη εἶχε ἐκφράσει καὶ ὁ Γεμιστὸς Πλήθων στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν Μανουὴλ Β': *Ἐσμὲν γὰρ οὖν, ὧν ἡγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε, Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἥ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ.* *PG* 160: 821B.

149. Ὡστόσο, τὴν περίοδο τῶν διαπραγματεύσεων τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Η', στὶς ὁποῖες ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης πῆρε ἐνεργὸ μέρος, ἔγινε μία προσπάθεια ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ πλευρά, νὰ ἀνευρεθοῦν οἱ κοινὲς καταβολὲς τῶν δύο κόσμων τῆς χριστιανοσύνης. Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ Ἀκροπολίτης θύμισε στοὺς Ἰταλοὺς τὴν ὁμόνοια καὶ τὴν σύμπνοια ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς δύο λαούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποβάλει τὰ ἐθνικά τους ὀνόματα καὶ ὀνομάζονταν πλέον Ρωμαῖοι, ἔχοντας τὴν ἴδια πίστη καὶ τὸ ἴδιο ὄνομα: *κἀντεῦθεν ἵνα μὴ τοῖς ἐθνικοῖς τούτοις ὀνόμασι περιγράφωνται, τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ ἑτέρα νέα ἀντῳκοδόμηται, ἵνα ἐξ οὕτω μεγίστων πόλεων κοινὸν ἐχουσῶν τοὔνομα Ῥωμαῖοι πάντες κατονομάζοιντο καὶ ὡς τὸ τῆς πίστεως κοινὸν οὕτως ἔχοιεν καὶ τὸ τῆς κλήσεως* (Ἀκροπολίτης, *Κατὰ Λατίνων* Β', ἔκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolita opera*, Στουτγάρδη 1978, 64,15-19. Βλ. A. Kaldellis, «Historicism in Byzantine Thought and Literature», *DOP* 61 (2008) 15-16.

ἐχθρότητα καὶ δυσπιστία, τὴν ὁποία δὲν ξεπέρασε οὔτε ὁ δυτικὸς ποντίφικας, ποὺ ὁδήγησε τὴν τέταρτη σταυροφορία ἐναντίον τῆς Βασιλεύουσας: *καὶ ἀπὸ ταύτης δὴ τῆς διαφορᾶς συχνούς τε τῶν ἑσπερίων καὶ δὴ τοὺς Ἑνετούς, ἐνάγοντος ἐπὶ τάδε τοῦ Ῥωμαίων ἀρχιερέως, στόλῳ στρατεύεσθαι μεγάλῳ ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας* [...] *καὶ Βυζαντίου τὴν πόλιν κατὰ κράτος ἑλεῖν* (I, 5,6-10). Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἰωάννης Η' ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὸν πάπα, ἡ ἐνέργειά του δὲν ἔφερε τὸ ποθούμενο ἀποτέλεσμα (I, 5,19-6,7).

Ἀλλὰ σὲ τί ἀκριβῶς ἀποσκοποῦσε ἡ ἀπόφασή του νὰ ἀποτινάξει ἀπὸ πάνω του τὸ ρωμαϊκὸ παρελθὸν τῆς χαμένης πιὰ αὐτοκρατορίας; Ἡ ἔννοια τῆς Νέας Ρώμης, μὲ ὅλα ὅσα συνεπαγόταν ὁ οἰκουμενικός της χαρακτήρας, ἔβρισκε ἐρείσματα στὸν κόσμο τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν ταυτιζόταν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἔτσι τουλάχιστον δείχνει τὸ κείμενό του. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ὁ *ἑλληνισμός* του ἐξέφραζε μία βαθύτερη ἰδεολογικὴ στάση καὶ ὄχι ἁπλῶς μία τεχνοτροπία. Πάντως ὁ κόσμος τῆς ἀρχαιότητας δὲν διατρέχει τὴν Ἱστορία του, ὅπως συμβαίνει, ἐπὶ παραδείγματι, μὲ τὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ. Ἐνδεχομένως τὸ ἔκανε σκοπίμως, ἐπειδὴ δὲν ταίριαζε μὲ τὸν τουρκικὸ ἐπεκτατισμὸ ποὺ πραγματευόταν. Οἱ ἐπιλογές του θυμίζουν, ὡστόσο, ἡροδότεια μοτίβα καὶ ἕνα κοσμικὸ πνεῦμα ξένο ἐν πολλοῖς στὴν παραδοσιακὴ ἱστοριογραφία. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἑρμήνευσε τὴν ἄνοδο καὶ τὴν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στὸ προοίμιό του, ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀρετὴ (ὑπονοώντας φυσικὰ τὴν πολεμικὴ ἀνδρεία καὶ ἀποφασιστικότητα) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τύχη, ξεπερνᾶ τὶς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις περὶ τῶν βουλῶν τῆς θείας πρόνοιας καὶ μᾶλλον παραπέμπει σὲ κοσμικὰ πρότυπα. Ὅπως καὶ ὁ Κριτόβουλος, δικαιολόγησε τὴν ἐπιλογή του νὰ γράψει ἑλληνικά, ἐπειδὴ ἦταν οἰκουμενικὴ γλώσσα (I, 2,12-14). Στὴν τελικὴ ἀνάλυση ἀποτελοῦσε καὶ τὴν μόνη σταθερὴ ἀξία μετὰ τὴν μεγάλη καταστροφή. Σ' αὐτήν, ἄλλωστε, ἐπένδυε καὶ γιὰ τὸ μέλλον, ὁραματιζόμενος τὴν ἀναγέννηση τοῦ γένους (I, 2,15-19).

[*ΟΤΙ ΠΑΝΤΟΘΕΝ Τῌ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΡΧῌ ΕΓΙΝΟΝΤΟ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑΤΑ*]

Λαονίκῳ Ἀθηναίῳ τῶν κατὰ τὸν βίον οἱ ἐς ἐπὶ θέαν τε καὶ ἀκοὴν ἀφιγμένων ἐς ἱστορίαν ξυγγέγραπται τάδε, ὥστε δὴ χρέος τοῦτο ἐκτινύναι τῇ φύσει ἅμα οἰόμενος καὶ μηδὲν αὐτῶν ἀκλεῶς ἔχειν ἐς τοὺς ἐπιγιγνομένους ξυνενεχθέντων, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐδαμῇ ἐλασσόνων τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην ποτὲ γενομένων μνήμης ἀξίων. τῆς τε Ἑλλήνων φημὶ τελευτῆς τὰ ἐς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐπισυμβεβηκότα, καὶ Τούρκων ἐπὶ μέγα δυνάμεως καὶ ἐπὶ μέγιστον τῶν πώποτε ἤδη ἀφικομένων. ἀφ' ὧν δὴ τὴν τοῦδε τοῦ βίου εὐδαιμονίαν ἐπὶ τἀναντία φερομένην ἐπιλεγόμενος ἴσχειν αὐτῇ καὶ ἄλλοτε ἄλλως, θέμις ἡγοῦμαι εἶναι περὶ ἀμφοῖν τούτοιν μνήμην ποιεῖσθαι οὐκ ἀεικῆ. ξυγγραφὴν δὲ τήνδε ἀποδεικνύμενοι ἐπιμνησόμεθα καὶ περὶ ἄλλων τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων, οὐκ ἀμφὶ τόνδε τὸν ἐπ' ἐμοῦ χρόνον, οἷς τε αὐτὸς παρεγενόμην θεασάμενος, καὶ τἆλλα ἀπό τε τοῦ εἰκότος, μάλιστα δὲ συμβαλλόμενος, καὶ ὡς ἔτι παρὰ τῶν τὰ ἀμείνω φρονούντων ἐδόκουν πυθέσθαι περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ᾗ ἂν εἰς μάλιστα ἔχοι ὡς ἀσφαλέστατα ἐπὶ τὸ ἄμεινον ἀληθείας εἰρῆσθαι. μὴ δὲ ἐκεῖνό γε πάνυ ἐκφαύλως ἔχον ἡμῖν, ὡς Ἑλληνικῇ φωνῇ ταῦτα διέξιμεν, ἐπεὶ ἥ γε τῶν Ἑλλήνων φωνὴ πολλαχῇ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διέσπαρται καὶ συχναῖς ἐγκαταμέμικται. καὶ κλέος μὲν αὐτῇ μέγα τὸ παραυτίκα, μεῖζον δὲ καὶ ἐς αὖθις, ὁπότε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύλην Ἕλλην τε αὐτὸς βασιλεὺς καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἳ δὴ καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ξυλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἥδιστα μὲν σφίσιν αὐτοῖς, τοῖς δὲ ἄλλοις ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο.

[...] *ἐς ὃ δὴ Ῥωμαίους ἐπὶ τὴν τῆς οἰκουμένης μεγίστην ἀρχὴν ἀφικομένους, ἰσοτάλαντον ἔχοντας τύχην τῇ ἀρετῇ, ἐπιτρέψαντας Ῥώμην τῷ μεγίστῳ αὐτῶν ἀρχιερεῖ καὶ διαβάντας ἐς Θρᾴκην, ὑφηγουμένου ἐπὶ τάδε τοῦ βασιλέως, καὶ Θρᾴκης ἐπὶ χώραν, ἥτις ἐς τὴν Ἀσίαν ἐγγυτάτω ᾤκηται, Βυζάντιον Ἑλληνίδα πόλιν μητρόπολιν σφῶν ἀποδεικνύντας, πρὸς Πέρσας, ὑφ' ὧν ἀνήκεστα ἐπεπόνθεισαν, τὸν ἀγῶνα ποιεῖσθαι, Ἕλληνάς τε τὸ ἀπὸ τοῦδε Ῥωμαίοις αὐτοῦ ἐπιμιγνύντας, γλῶτταν μὲν καὶ ἤθη διὰ τὸ πολλῷ πλέονας Ῥωμαίων Ἕλληνας αὐτοῦ ἐπικρατεῖν διὰ τέλους φυλάξαι, τοὔνομα μέντοι μηκέτι κατὰ τὸ πάτριον καλουμένους ἀλλάξασθαι, καὶ τούς γε βασιλεῖς Βυζαντίου ἐπὶ τὸ σφᾶς αὐτοὺς Ῥωμαίων βασιλεῖς τε καὶ αὐτοκράτορας σεμνύνεσθαι ἀποκαλεῖν, Ἑλλήνων δὲ βασιλεῖς οὐκέτι οὐδαμῇ ἀξιοῦν.*

Τοὺς μέντοι Ῥωμαίους ἐπυθόμεθα καὶ αὐτῶν ἀρχιερέα τὸν μέγιστον οὐκ ὀλίγα ἄττα κατὰ τὴν θρησκείαν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διενεχθέντας διακεκρίσθαι τά τε ἄλλα ἀφ' Ἑλλήνων, καὶ δὴ καὶ βασιλέα Ῥωμαίων ἐπιψηφιζομένους, ὁτὲ μὲν ἀπὸ Γαλατῶν, ὁτὲ δὲ ἀπὸ Γερμανῶν, ἐς τόνδε ἀεὶ τὸν χρόνον ἀποδεικνύναι. διαπρεσβεύεσθαι δὲ αἰεὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οὐκ ἔστιν ὅτε διαλείποντας, ὥστε τὰ ἐς θρησκείαν σφίσι ξυμφωνά τε καὶ ξυνῳδὰ καταστῆσαι ἀλλήλοις, κατὰ ταὐτὸ ξυνιόντας. καὶ μέντοι Ἕλληνας μὴ ἐθελῆσαι Ῥωμαίοις διὰ χρόνου συμφερομένοις τὰ πάτρια σφίσι καθεστῶτα συγχέαι. καὶ ἀπὸ ταύτης δὴ τῆς διαφορᾶς συχνούς τε τῶν ἑσπερίων καὶ δὴ καὶ Ἐνετούς, ἐνάγοντος ἐπὶ τάδε τοῦ Ῥωμαίων ἀρχιερέως, στόλῳ στρατεύεσθαι μεγάλῳ ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐπιόντας ἐς τὸ Βυζάντιον ἀφικέσθαι καὶ Βυζαντίου τὴν πόλιν κατὰ κράτος ἑλεῖν. βασιλέα τε Βυζαντίου καὶ Ἑλλήνων τοὺς ἀρίστους οἴχεσθαι διαβάντες ἐς τὴν Ἀσίαν, ἀφικομένους δὲ ἀποδεικνύναι σφίσι Νίκαιαν τὴν Ἑλληνίδα πόλιν, τὰ βασίλεια ἐν αὐτῇ ποιουμένους. μετὰ δὲ ταῦτα οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον ἀπολαβεῖν τε αὖθις Βυζάντιον, κρύφα εἰσεληλυθότας ἐς τὴν πόλιν, καὶ ἐς τὴν Εὐρώπην αὖ διαβάντας διαγενέσθαι ἐν αὐτῇ βασιλεύοντας. βασιλέα δὲ Ἑλλήνων μετὰ ταῦτα Ἰωάννην ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἤδη αἰσθόμενον τὰ Ἑλλήνων πράγματα, λαβόντα τε τοὺς Βυζαντίου ἀρχιερεῖς καὶ Ἑλλήνων τοὺς ἐλλογίμους, διαπλεῦσαι ἀπιόντα ἐς Ἰταλίαν, ἔς γε τὸν ἀπὸ Τούρκων ἐπηρτημένον οἱ κίνδυνον ἐπικουρίαν οἰόμενος οἴσεσθαι, ἢν ἐκείνοις τὰ κατὰ τὴν θρησκείαν ξυμβῇ. γενόμενον δὲ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ κοινωσάμενον τῷ Ῥωμαίων ἀρχιερεῖ τὴν περὶ τὴν θρησκείαν διαφοράν, εἰς διάλεξιν μέντοι καταστῆναι πολυπραγμονοῦντας, τελευτῶντα δὲ ξυμβῆναι αὐτῷ ἅμα τοῖς Ἕλλησι τὰ κατὰ τὴν διαφορὰν σφίσι ξυνῳδὰ ἀποδεικνυμένους καὶ τὴν διαφορὰν σφίσι διαλυομένους, ἐπικουρίας δὲ τυχόντα ἐν μέρει ἀποκομίζεσθαι αὖθις ἐπὶ Βυζαντίου. τοὺς μέντοι Ἕλληνας ἐπ' οἴκου γενομένους μὴ ἐμμεῖναι τοῖς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν συνόδοις πεπραγμένοις, ἀξιοῦντας σφίσι μηδαμῇ εὐαγὲς εἶναι Ῥωμαίοις, ὡς δὴ μὴ αἴσια διισχυριζομένοις, συντίθεσθαι τὸ παράπαν, καὶ οὕτω δὲ διάφορα διὰ τέλους γενέσθαι Ἕλλησι τὰ πρὸς Ῥωμαίους.

Ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτόν μοι ἀποχρώντως ἔχοντα ἐπιδεδείχθω περί τε τῆς Ἑλλήνων βασιλείας καὶ τῆς ἐς Ῥωμαίους ἐχούσης αὐτῶν διαφορᾶς, ὡς δὴ οὐκ ὀρθῶς τά γε ἐς βασιλείαν καὶ ἐς τοὔνομα αὐτὸ προσηγορεύετο τούτοις. παραγενόμενος μὲν οὖν αὐτὸς ἔγωγε ἐπὶ τόνδε τὸν βίον κατέλαβον Ἕλληνάς τε καὶ Ἑλλήνων βασιλέα ὑπό τε τῶν ἐν Θρᾴκῃ γενῶν πρῶτα, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ ὑπ'

αὐτῶν γε δὴ τῶν βαρβάρων τῆς ἄλλης ἀρχῆς ἀπεληλαμένους, ἀρχὴν τήνδε βραχεῖάν τινα περιέπειν, Βυζάντιον καὶ Βυζαντίου τὴν κάτω παραλίαν ἄχρις Ἡρακλείας πόλεως, κατὰ δὲ Εὔξεινον πόντον τὴν ἄνω παραλίαν ἄχρι Μεσημβρίας πόλεως, Πελοπόννησόν τε αὖ ξύμπασαν πλὴν ἢ τριῶν ἢ τεττάρων πόλεων τῶν Ἑνετῶν, ὡσαύτως Λῆμνον, Ἴμβρον καὶ νήσους τὰς αὐτοῦ ταύτῃ ἐν τῷ Αἰγαίῳ ᾠκημένας. ὡς οὖν ἕκαστα τούτων ξυνέβη γενέσθαι, ὡς τὰ τῶν Ἑλλήνων πράγματα κατὰ βραχὺ ἀπώλετο, φθειρόμενα ὑπὸ Τούρκων, καὶ ὡς τὰ ἐκείνων μεγάλα ἐγένετο, ἐς μέγα ἀεὶ ἐς τόνδε τὸν χρόνον ἰόντα εὐδαιμονίας, ἐπιμνησόμεθα ἐπεξιόντες, ἐφ' ὅσον δὴ ἐς τὸ ἀκριβέστερον ἐπυθόμεθα.

[Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, ἔκδ. E. Darkó, I, 1,1-2,19. 4,3-7,9]

Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, ὁ Χαλκοκονδύλης ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο περίπου σχῆμα ποὺ βρίσκουμε καὶ στοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς τῆς περιόδου. Ἐξυπακούεται, βέβαια, ὅτι προβάλλει περισσότερο τὴν τουρκικὴ πλευρά: τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοπέδου (VIII, 149, 11 κ.ἑ.), τὴν χρήση τοῦ τηλεβόλου ὅπλου (VIII, 151,3 κ.ἑ.), τὴν δημηγορία τοῦ Μωάμεθ Β' (VIII, 157,5 κ.ἑ.), καὶ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία καὶ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης, ὅπως τὴν γέφυρα, ποὺ κατασκεύασε ὁ Μωάμεθ Β' ἑνώνοντας διπλὰ ξύλινα βαρέλια στὴν περιοχὴ τῶν Κεραμαρείων γιὰ νὰ περάσουν τὰ στρατεύματά του *ἀπὸ τοῦ Ζαγάνου στρατοπέδου ἐπὶ τὴν πόλιν* (VIII, 153,25-154,3. Πβ. καὶ Δούκας, XXXVIII, 21, Grecu, 349,15-22, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο *ὁ δὲ τύραννος κατεσκεύασε καὶ γέφυραν ξύλινον, ἀπὸ τῶν τοῦ Γαλατᾶ βλέπων εἰς Κυνηγόν*). Γιὰ τοὺς ἀμυνόμενους γράφει σχετικὰ λίγα, δίνει ὅμως μερικὲς πληροφορίες ποὺ δὲν παραδίδονται ἀλλοῦ, ὅπως τὴν αἰχμαλωσία τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου καὶ τὴν διαφυγή του στὴν Πελοπόννησο (VIII, 163,5-7), τὴν πρόταση τῶν γιῶν τοῦ Νοταρᾶ στὸν πατέρα τους νὰ δώσουν ὅσα χρήματα εἶχαν στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ σωθοῦν (VIII, 166,8-11), ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν εὐγενῶν ποὺ ἔπεσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης (Θεοφίλου Παλαιολόγου καὶ Μετοχιταίων –VIII, 161,19-21). Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας μνημονεύεται δύο φορὲς ἁπλῶς *ὡς βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων*, τὴν δεύτερη φορὰ σὲ σχέση μὲ τὸν θάνατό του στὸ πεδίο τῆς μάχης (VIII, 155,2-3. 163,10-12: *ὅτῳ δὲ τρόπῳ ἀποθάνοι, οὐδεὶς ᾔσθετο τῶν νεηλύδων φράσαι* (VIII, 163,12-13). Προσθέτει ἀκόμη, σὲ σχέση μὲ τὴν σφαγὴ τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ, ὅτι ὁ σουλτάνος διέταξε τὴν σφαγὴ καὶ τῶν ἄλλων εὐγενῶν ποὺ εἶχαν ἀρχικὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ βρίσκονταν στὴν Πόλη, ὑποκινηθεὶς σ' αὐτὴν τὴν παράλογη, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, ἐνέργεια ἀπὸ κάποιον Ἕλληνα,

τοῦ ὁποίου τὴν θυγατέρα εἶχε ἐρωτευθεῖ (VIII, 166,14-22). Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἐξήγηση τοῦ Κριτόβουλου εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ πιὸ πειστική, ὅτι, δηλαδή, ὁ Νοταρᾶς καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες εὐγενεῖς ἐξοντώθηκαν κατὰ προτροπὴ τῶν συμβούλων τοῦ σουλτάνου (Κριτόβουλος, Α 73, 9, Reinsch, 83,25-84,4). Μερικὲς ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τοῦ ὄγδοου βιβλίου συμπίπτουν μὲ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Κριτόβουλου, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ σύμπτωση διαπιστώνεται καὶ σὲ ἄλλες διηγήσεις, ὅπου συχνὰ ἡ πληροφόρηση τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀποδεικνύεται πληρέστερη, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τουρκικὴ πλευρά.[150] Ἡ εἰρηνευτικὴ πρόταση τοῦ Ἰσμαήλ, τοῦ γιοῦ τοῦ ἐμίρη τῆς Σινώπης πρὸς τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ (VIII, 155,24 κ.ἑ.) ἀνάγεται ἐνδεχομένως σὲ τουρκικὴ πηγή, ὅπως καὶ ἡ ἐκτέλεση τούρκων αἰχμαλώτων πάνω στὶς ἐπάλξεις σὲ ἀντίποινα ὁμαδικῶν ἐκτελέσεων ἑλλήνων μαχητῶν μπροστὰ στὶς πύλες τῆς πόλης (VIII, 153,17-22). Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ὁμοτέχνους του ποὺ ἀποδεικνύονται συνήθως φειδωλοὶ στὶς ἐκτιμήσεις τους, ὁ ἀθηναῖος ἱστορικὸς ἀρέσκεται στὴν παράθεση ἀριθμητικῶν δεδομένων. Τὸ μέγα τηλεβόλο, φερειπεῖν, γράφει ὅτι τὸ τραβοῦσαν ἑβδομήντα ζεύγη βοδιῶν μαζὶ μὲ δύο χιλιάδες ἄνδρες (VIII, 149,6-8). Τὸ τουρκικὸ στράτευμα τὸ ἀναβιβάζει σὲ τετρακόσιες χιλιάδες (VIII, 149,21-24), ὅπως καὶ ὁ Δούκας (XXXVIII 4, Grecu, 333,3-4), ἐνῶ ὁ Κριτόβουλος, ποὺ πιθανότατα εἶχε καλύτερη ἐνημέρωση, τὸ ὑπολογίζει σὲ τριακόσιες (Α 23,3, Reinsch, 40,1-2). Στὴν περιγραφὴ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου τονίζει τὴν ἀφθονία τῶν ἐφοδίων,

150. Τὸ ὑβριστικὸ μήνυμα, ἐπὶ παραδείγματι, ποὺ ἔστειλε ὁ Βαγιαζὶτ στὸν Τιμοὺρ παραδίδεται καὶ στὸν Δούκα, τὸ ὅλο ὅμως συμβὰν ἀποκτᾶ διαφορετικὴ διάσταση στὸν Χαλκοκονδύλη (II, 98,11 κ.ἑ. Δούκας, XV 4, Grecu, 88,1-5). Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα θέματα δίνει ἐνδιαφέρουσες πλευρὲς τῶν γεγονότων: ὁ Δούκας γράφει ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Δ' φυλάκισε τὸν πατέρα του καὶ ἀδελφό του Μανουὴλ σὲ ἕναν πύργο, ὁ Χαλκοκονδύλης προσθέτει ὅτι τοὺς ἔβαλε μέσα σὲ ἕνα κρεμαστὸ ξύλινο κλουβὶ γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια (II, 57,1-6. Δούκας, Grecu, XII 3, 73,9-12). Ὁ Μωάμεθ Β' μόλις πῆρε τὴν βασιλεία ἐξόντωσε τὸν ἀδελφό του (Δούκας, Grecu, XXXIII 10, 287,21-26), ὁ Χαλκοκονδύλης γνωρίζει ὅμως καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐξόντωσης: *ὕδατι ἐπιστομώσας αὐτοῦ τὴν ἐμπνοὴν* (VII, 143,3-5). Γιὰ μερικὰ κοινὰ θέματα στὸν Κριτόβουλο καὶ τὸν Χαλκοκνδύλη, ὅπως ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Μωάμεθ Β' στὴν Ἀθήνα καὶ οἱ ἐκστρατεῖες του μὲ ἀφορμὴ τὴν μὴ καταβολὴ φόρων, βλ. Grecu, «K voprosu o biografii i istoričeskom trude Laonika Chalkokondila», 202.

τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ὑποζυγίων καὶ τὴν ἄριστη προετοιμασία τοῦ στρατεύματος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση (VIII, 149,22-150,9). Μερικὲς ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες ποὺ δίνει εἶναι ὄντως ἀξιοσημειώτες: οἱ λίθοι ποὺ ἔριχνε τὸ μεγάλο τηλεβόλο, ἐπὶ παραδείγματι, μεταφέρονταν ἀπὸ τὴν Μαύρη Θάλασσα καὶ ζύγιζαν ἀπὸ δύο ἕως τρία τάλαντα (ἀπὸ περίπου πενήντα ἕως ὀγδόντα κιλά), ἐνῶ τὸ βεληνεκὲς τῶν ἑλληνικῶν τηλεβόλων, ὅπως ἐπισημαίνει σὲ ἄλλο σημεῖο, ἦταν κατὰ πολὺ μικρότερο (VIII, 151,9-11). Ἡ ἀπὸ ξηρᾶς μεταφορὰ τουρκικῶν πλοίων στὸν Κεράτιο Κόλπο μνημονεύεται καὶ ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς ὡς ἕνα εὐφυὲς ἐπίτευγμα τοῦ Μωάμεθ Β'.[151] Ἂν ἐμπιστευτοῦμε τὰ στοιχεῖα τοῦ Χαλκοκονδύλη, σ' αὐτὴν τὴν πράγματι ἐντυπωσιακὴ ἐπιχείρηση μεταφέρθηκαν συνολικὰ ἑβδομήντα πλοῖα (VIII, 152,33-153,4). Περιγράφει ἐπίσης τὸν πανικὸ ποὺ ξέσπασε μὲ τὴν πτώση τοῦ τείχους καὶ τὴν πρώτη εἰσβολὴ τῶν τούρκων μαχητῶν, ἀλλὰ δίχως φραστικὲς ὑπερβολές, πράγμα ποὺ χαρακτηρίζει ὅλη τὴν διήγησή του. Οἱ φύλακες τῶν πυλῶν πέταξαν τότε τὰ κλειδιὰ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, νομίζοντας ὅτι τὸ πλῆθος θὰ γύριζε νὰ πολεμήσει. Σ' αὐτὴν τὴν συνάφεια ἀναφέρει τὸν χρησμὸ γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο καὶ ὁ Δούκας (IXL 18, 365,3-17), ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν θὰ προχωροῦσε πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ταύρου, διότι ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ξεκινοῦσε ἡ ἀντίστροφη μέτρηση καὶ οἱ ἀμύντορες θὰ ξανάπαιρναν τὴν πόλη (VIII, 160,22-161,7). Ἡ ἐξιστόρησή του, ὡστόσο, ἀφήνει πολλὰ κενά. Ὁ Δούκας καὶ ὁ Κριτόβουλος δίνουν περισσότερες πληροφορίες ἀναφορικὰ μὲ τὴν διάταξη τῶν στρατευμάτων, τὴν δράση τοῦ ναυτικοῦ καὶ τὶς συνέπειες τοῦ βομβαρδισμοῦ. Προσπαθοῦν ἀκόμη νὰ μεταδώσουν τὴν ἔνταση, τὴν ἀγωνία καὶ τὶς ὑπεράνθρωπες προσπάθειες ποὺ κατέβαλλαν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη οἱ πρωταγωνιστὲς τοῦ δράματος καὶ ἕως ἕναν βαθμὸ τὸ πετυχαίνουν. Ἀντίθετα, ὁ Χαλκοκονδύλης στὶς περιγραφές του δείχνει μᾶλλον ἀποστασιοποιημένος, ὅπως θὰ ὄφειλε νὰ πράξει ἕνας ἀντικειμενικὸς ἱστορικός, ποὺ ἀκολουθεῖ μάλιστα ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα, ὁπότε οἱ συναισθηματισμοὶ στὴν περίπτωσή του περιττεύουν. Ἀναγνωρίζει πάντως ὅτι οἱ ἀμυνόμενοι πολέμησαν γενναῖα καὶ θυσιάστηκαν γιὰ τὴν πατρίδα: *καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ*

151. Κριτόβουλος, Α 42,1-8, Reinsch, 55,30-56,34. Δούκας, XXXVIII 8, Grecu, 337,15-339,14.

ἐπιδεῖν τὰς γυναῖκας αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμὸν γιγνομένας (VIII, 161,16-18).

[*ΟΠΩΣ ΔΙΑ ΣΠΟΥΔΗΣ ΕΙΧΕΝ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΕΛΕΙΝ ΚΑΙ ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΙΛΕΝ*]

Λέγεται μὲν οὖν καὶ τόδε. ὡς τὸ τεῖχος ἐπεπτώκει ὑπὸ τῶν τηλεβόλων, ὁ Σκενδέρεω τοῦ Σινώπης ἄρχοντος παῖς, Ἰσμαΐλης τοὔνομα, προσέφερε λόγους τοῖς Ἕλλησι περὶ σπονδῶν, λέγων τοιάδε. «ἄνδρες Ἕλληνες, ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ὑμῖν, ὡς ὁρᾶτε, τὰ πράγματα ἕστηκε. τί οὐ πρέσβυν πέμπετε ὡς βασιλέα περὶ εἰρήνης; ἢν γὰρ ἐμοὶ ἐθέλητε ἐπιτρέψαι, διαπράξομαι ὑμῖν σπονδὰς γενέσθαι παρὰ βασιλέως, καὶ τὴν χάριν οὖν εὖ οἶδ' ὅτι καταθήσεσθε τῷ διαπραξαμένῳ ὑμῖν. ἢν δὲ μὴ τοῦτο γένηται ὑμῖν, ἡ πόλις ἐξανδραποδιοῦνται, καὶ ὑμᾶς πασσυδὶ βασιλεὺς διαφθερεῖ, καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας ὑμῶν ἐξανδραποδιούμεθα, καὶ συμφορᾷ κατασχεθήσεσθε ἀνηκέστῳ. ἀλλὰ πέμπετε ὡς τάχιστα ἄνδρα, ὃν ἂν ἐπὶ τὰς βασιλέως θύρας ἀγαγὼν ἐγὼ διαπράξομαι ὑμῖν τὴν εἰρήνην.» ταῦτα ἔλεγε τοῖς Ἕλλησι βουλευομένοις. ἐδόκει δὲ πεμπτέα εἶναι ἄγγελον, ὅστις ἂν πύθηται τῆς βασιλέως γνώμης περὶ σφᾶς, ἧς ἐστι, καὶ οὕτω βουλεύσονται περὶ τοῦ συνοίσοντος σφίσιν, ὅ τι εἴη ἄμεινον πειρωμένοις. ἔπεμπον δὲ ἄνδρα οὐκ ἐπίσημον ὡς ἀποπειρασόμενον τῆς βασιλέως γνώμης. ἐπεὶ δ' ἀφίκετο ἐς τὰς θύρας οὗτος ἡγουμένου Ἰσμαήλεω, ἐκέλευε βασιλεὺς δέκα τελεῖν αὐτῷ μυριάδας τοῦ ἐνιαυτοῦ· εἰ δὲ μὴ τοῦτο οἷοί τε ὦσι ποιεῖσθαι, οἴχεσθαι ἀπολιπόντας τὴν πόλιν, ἀποφερομένους τὰ σφέτερα αὐτῶν, ἕκαστος ὅποι ἂν βούλοιτο ἀπελθεῖν· ταῦτα ὡς ἀνηνέχθη ἐς τοὺς Ἕλληνας, ἐβουλεύοντο μὲν καὶ ἐδόκει ἀμύνεσθαι ἀνακινδυνεύοντας μᾶλλον ἢ οὕτω ἀμαχητὶ ἐκλιπόντας τὴν πόλιν οἴχεσθαι ἀποπλέοντας. ἐμοὶ μὲν οὖν δοκεῖ βασιλέα ταῦτα προτεῖναι ἀποπειρώμενον τῆς Ἑλλήνων γνώμης. καὶ τὰ ὀρύγματα μᾶλλον αὐτῶν ἄπρακτα γενόμενα ἐπῆρε διαπειρᾶσθαι, ὅ τι γινώσκοιεν περὶ σφῶν οἱ Ἕλληνες, εἴτε ἐχυρὰ εἴη αὐτοῖς τὰ πράγματα.

Οἱ μὲν οὖν Ἕλληνες ἐς τοσοῦτον ἐξεφέροντο, ἐς ὅσον μοι δεδήλωται· βασιλεὺς δέ, ὡς αὐτῷ τὰ ἐς τὴν προσβολὴν παρεσκεύαστο, συγκαλέσας τοὺς νεήλυδας

ἔλεγε τοιάδε. «ἄνδρες νεήλυδες καὶ ἐμοὶ παῖδες, τὰ κάλλιστα ἀεί, ὅποι ἂν στρατεύωμαι, ἀριστεύοντες, ἐφ' ὑμῖν ἤδη ἐστὶν ἁλῶναι τήνδε τὴν πόλιν. ἴστε δὲ καὶ τόδε. ὁπότε ἐπειρώμην ὑμᾶς, ἐφάσκετε ἁλώσιμον εἶναι τὴν πόλιν, εἰ μόνον τὰ τείχη ὑμῖν καταβάλλοιμι. περιάγων δὲ ὑμᾶς ἐπηρόμην, εἰ ἱκανῶς καταβέβληται ἤδη τοῦ τείχους· καὶ ἐς ὅσον ὑμῖν ἱκανῶς ἔχειν ἔδοξε, κατεβάλλετο. νῦν δὲ ἐπειδὴ ὥρα ἐστὶ τὴν προσβολὴν ποιεῖσθαι, τάδε προτίθεμαι. ὑμεῖς ἁπανταχῇ δόξαν παρὰ τοῖς προγόνοις καὶ ἐμοὶ εὐκλεῆ ἀνελόμενοι συγκατεργάζεσθε τὴν βασιλείαν ἐμοί. ἴστε δὴ οὖν. ὅσαι ὑπαρχίαι ἔν τε τῇ Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ τυγχάνουσιν ὄντα, τούτων τὴν βελτίω δώσω τῷ πρώτῳ ἀναβάντι ἐπὶ τὸ διάφραγμα. τιμήσω δὲ τοῦτον, οἷα εἰκός, καὶ ἀμείψομαι, ἀρχὴν παρεχόμενος εὐδαίμονα, καὶ ἀποδείξω μακαριζόμενον ὑπὸ τῶν τοῦ ἡμετέρου γένους ἀνθρώπων. ὃν δ' ἂν αἴσθωμαι ἐν σκηναῖς ἀναστρεφόμενον καὶ μὴ μαχόμενον ἐς τὸ τεῖχος, οὐδ' ἂν εἰ πετόμενος κατὰ τὰ πτηνὰ ἀποδραίη, ἱκανῶς ἔσται αὐτῷ ἀποφυγεῖν, μὴ τὰ ἔσχατα παθόντι ἀποθανεῖν. ἴτε δὴ οὖν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα τοῦτον, κάλλιστόν τε καὶ ὀλβιώτατον· ἀνδράποδά τε γὰρ ἔσται ὑμῖν πολλοῦ ἄξια καὶ γυναῖκες καὶ παῖδες, καὶ πλοῦτος ἐν τῇ πόλει πολύς.» ταῦτα εἰπόντι τῷ βασιλεῖ οἱ δεκαδάρχαι καὶ λοχαγοί, οἳ καὶ πρότερον, ὡς ἐπεδείκνυ τὸ τεῖχος αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς περιάγων, εἰ ἱκανῶς ἔχει ἐσπεσεῖσθαι ἔσω ἐς τὴν πόλιν, [καὶ] ἐκέλευον καταβάλλειν, ἐς ὃ ἐδόκει αὐτοῖς ἱκανῶς ἔχειν, καὶ τότε δὴ θαρρεῖν τε αὐτὸν ἐκέλευον, ὡς ἐς τὴν πόλιν ἀμεταστρεπτὶ ἐσπεσοῦνται, ᾐτοῦντο δ' αὐτὸν χάριν θέσθαι σφίσι τοὺς ἄνδρας, οὓς συνέλαβε διὰ τὸν ναύαρχον, ὅτι ἐν ὑπόπτῳ ἦσαν, ὡς ἔτρωσαν αὐτὸν ἐς τὸν ὀφθαλμόν, χαρίσαιτο αὐτοῖς. ὁ δὲ ἐπείθετο καὶ ἀπέλυσε τοὺς ἄνδρας, χαρισάμενος τοῖς νεήλυσι.

Μετὰ δὲ ταῦτα, ὡς ἐδόκει αὐτῷ προσβαλεῖν, ἔπεμπεν ἐς τὸ στρατόπεδον περιαγγέλλων, ὡς ἕωθεν ἔσοιτο ἡ προσβολή, καὶ προηγόρευε δῶρα τῷ ἀριστεύοντι· τῷ μὴ μαχομένῳ δὲ θάνατος ἐπέκειτο ζημία. καὶ ζύχιδες δὴ ἐς τὰ στρατόπεδα περιιόντες ὑπεμίμνησκον τὴν νενομισμένην σφίσι τῇ τελευτῇ δόξαν, ὡς τοῖς τε μαχομένοις ὁ ἥρως ἐπαγγέλλεται εὐδαιμονίαν τοῖς τετελευτηκόσι, καὶ ἄλλα, οἷα δὴ νομίζεται παρ' αὐτοῖς. οἱ μὲν οὖν Ἕλληνες ἄνδρα Ἰανύϊον ἀφικόμενον ἐς τιμωρίαν σφίσι σὺν νηΐ τε μεγίστῃ καὶ ὁπλίταις ὡς τριακοσίοις, ἐκέλευον ταύτῃ ἑστηκότα, ᾗ βασιλεὺς καὶ οἱ νεήλυδες ἔμελλον ἐπεισπεσόντες βιάζεσθαι, ὡς ἐνταῦθα σὺν τοῖς ὁπλίταις αὐτοῦ παρασκευάζοιτο ἀμύνεσθαι. καὶ αὐτός τε ἅμα βασιλεὺς Ἑλλήνων οὐ πολλῷ διίστατο σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτόν, ὥστε

ἐπαμύνειν. καὶ καρδινάλιος ὁ Ἰσίδωρος Σαρματίας, οὗ πρότερον ἐμνήσθην, παρὼν τότε τοῖς Ἕλλησιν ἐτιμώρει πολεμουμένοις· παρεγένετο γὰρ ὡς ξύνοδόν τε ποιησόμενος καὶ διαλλάξων τοὺς Ἕλληνας τῷ Ῥωμαίων ἀρχιερεῖ. ταῦτα μὲν οὖν ὀλίγῳ πρότερον αὐτῷ ἐπεποίητο, καὶ οἱ Ἕλληνες ὀψὲ γοῦν ἐς διαλλαγὴν ἀφίκοντο τοῖς Ῥωμαίοις. βασιλεὺς δέ, ὡς ἐδόκει ὥρα εἶναι προσβάλλειν ἕωθεν, (Ἄρεος δ᾽ ἦν ἡμέρα), τά τε κύμβαλα ἐσημαίνετο, καὶ οἱ αὐληταὶ καὶ οἱ σαλπιγκταὶ ἐσήμαινον, ἕωθεν προσέβαλε, καὶ ἁπανταχῇ τῆς πόλεως καθίσταντο ἐς μάχην οἱ βάρβαροι, καὶ προσβαλόντες ἐμάχοντο ἰσχυρῶς. κατὰ μὲν τὸ ἐς λιμένα τεῖχος ἠμύνοντο οἱ Ἕλληνες κράτιστα, καὶ ἐξεώσαντο τοὺς Τούρκους, καί πη κατὰ <τὰς> κλίμακας ἀναβάντων κεφαλὰς ἀπηνέγκαντο κρατύνοντες τὰ τείχη, ᾗ δ᾽ αὐτὸς προσέβαλε βασιλεύς, οἱ νεήλυδες ἐπεισπεσόντες ἐβιάζοντο τοὺς ὁπλίτας τῶν Ἰανυΐων. καὶ ὁ Λόγγος αὐτὸς τιτρώσκεται τηλεβολίσκῳ ἐς τὴν χεῖρα, καί τινες ἄλλοι τῶν ὁπλιτῶν ἐπετιτρώσκοντο, καὶ ἐκλιπόντες τὴν χώραν, ᾗ ἐστήκεσαν, αὐτίκα βιαζόμενοι εἰσέπιπτον, καὶ τούς τε ὁπλίτας τῶν Ἰανυΐων ἐτρέψαντο καὶ ἐπικείμενοι ἐφόνευον. ὁ μὲν οὖν Λόγγος ἀπεχώρει. εἵποντο αὐτῷ οἱ ὁπλῖται, ἐπιόντων σφίσι τῶν νεηλύδων. καὶ ὁ βασιλεὺς Ἑλλήνων ὡς ᾔσθετο ἐκλιπόντας τὴν χώραν αὐτοὺς καὶ ἐνδιδόντας, ἀνέδραμε μὲν αὐτίκα καὶ ἤρετο τὸν Λόγγον, εἴ ποι πορεύοιτο· τοῦ δ᾽ αὖ φαμένου, ὡς ταύτῃ θεὸς ὑφηγεῖται τοῖς Τούρκοις, αὐτὸς οὖν ὁ βασιλεὺς πρὸς Καντακουζηνὸν καί τινας ὀλίγους ἀμφ᾽ αὐτὸν ὄντας τραπόμενος ἔλεγεν «ἴωμεν, ἄνδρες, ἐπὶ τοὺς βαρβάρους τούσδε.» αὐτός τε ὁ Καντακουζηνὸς ἀνὴρ γενόμενος ἀγαθὸς ἐτελεύτησε. καὶ αὐτὸς ἐτράπετο, καὶ ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὦμον, καὶ ἐτελεύτησεν. οἱ δὲ ἄλλοι Ἑλλήνων, ὡς εἶδον τοὺς νεήλυδας ἐπὶ τὸ μέγα τεῖχος δραμόντας καὶ ἄνωθεν βάλλοντας τοξεύμασί τε καὶ λίθοις, καὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Λόγγον φεύγοντας, ἐπικειμένων τῶν νεηλύδων ἐτράποντο ἐς φυγήν, ἐκτός τις ἕκαστος προκαταβαίνειν βουλόμενος, ὥστε σώζεσθαι. ὡς δὲ ἐς τὴν πύλην ἀφίκοντο τὴν τοῦ Ῥωμανοῦ καλουμένην, κατασχεθέντες ὑπ᾽ ἀλλήλων αὐτοῦ ταύτῃ ἔκειντο, καὶ ἐπιόντες αὖθις ἔπιπτον ἐς αὐτούς, καὶ οὕτως ἐπαναβαίνοντας σπουδῇ ἐπειγομένους διαβαίνειν, σωρὸν μέγιστον ζῶντες κατὰ τὴν πύλην ἐπεποίηντο, ὥστε μηδενὶ βάσιμα εἶναι ἐντεῦθεν. καὶ οὗτοι μὲν οὕτως, ὡς πλεῖστοι ἐν οὐδενὶ λόγῳ ἀπώλοντο, ἐπειγόμενοι φθῆναι ἐς ἀλλήλους, ἔπιπτον ἐς ἐκεῖνο τὸ θέαμα, καὶ τὰς πύλας κεκλεῖσθαι σώμασι περιιόντων ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων. οἱ δὲ νεήλυδες ὑπερβάντες τὸ μέγα τεῖχος (κατέρριπτο γάρ τοι καὶ

αὐτοῦ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ τηλεβόλου) εἰσεχέοντο ταύτῃ ἐς τὴν πόλιν καὶ διήρπαζον τὴν πόλιν, τραπόμενοι, ὅποι ἑκάστῳ προχωροίη.

Οἱ δὲ Ἕλληνες πρῶτον μέν, ὡς ἡ φήμη διέδραμεν, ὡς ἑάλω ἡ πόλις, οἱ μὲν φυγῇ ὥρμηντο ἐπὶ τὸν λιμένα ἐς τὰς ναῦς τῶν Οὐενετῶν καὶ Ἰανυΐων, καὶ πολλοὶ ἐς τὰ πλοιάρια ἐσβάλλοντες σπουδῇ καὶ ἀκόσμως ἀπώλοντο καταδυομένων τῶν πλοιαρίων. καὶ ἐγίγνετο, οἷα δὴ γίγνεσθαι εἰώθει ἐν τοῖς τοιούτοις θορύβοις, ἀτάκτως χωρούντων ἑκάστων ἐς τὸ διασώζεσθαι ἐν οὐδενὶ κόσμῳ καὶ οὗτοι μὲν ἔφθησαν ἀποφυγόντες τοὺς Τούρκους· οἱ δὲ πυλωροὶ τῆς πόλεως ἀγνωμοσύνῃ κακοδαίμονι χρησάμενοι, ὡς ἑώρων τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τὰς ναῦς τραπομένους, φυγῇ ὡρμημένους σώζεσθαι ἐς τὰς ναῦς, οἰόμενοι ὡς εἰ ἐπικλείσαιεν [ἐς] τὰς θύρας, ἀναγκασθεῖεν οἱ Ἕλληνες ἐπιστραφέντες ἀμύνεσθαι, καὶ κατά τινα χρησμὸν ᾀδόμενον ἐν τῇ πόλει, ὡς τῶν πολεμίων ἄχρι τοῦ Ταύρου χώρου τῆς πόλεως ἐπιγενομένων καὶ ἐπικειμένων τοὺς ἐν τῇ πόλει συστραφέντας ἀνάγκῃ ἀμυνομένους ἐκβαλεῖν τοὺς πολεμίους καὶ αὐτοὺς ἴσχειν τὴν πόλιν, ἐν ταύτῃ, οἶμαι, τιθέμενοι τῇ δόξῃ τὰς κλεῖς ἄνω ἀπὸ τοῦ τείχους ἔξω ἀπέρριψαν. οἱ δὲ ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, πλῆθος πολὺ γενόμενοι ἐνταῦθα ἐπιρρεόντων αἰεὶ συχνῶν, ἐτράποντο ἐπὶ τοῦ μεγίστου νεὼ τῆς πόλεως, τῆς ἁγίας Σοφίας καλουμένης, καὶ ἐνταῦθα συνελέγοντο ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες καὶ παῖδες. οὐ πολλῷ μέντοι ὕστερον ἑάλωσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀμαχητί, καὶ ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγοι ἐντὸς τοῦ νεὼ διεφθάρησαν ὑπὸ Τούρκων. ἄλλοι δ᾽ αὖ τῶν Ἑλλήνων ἄλλῃ τῆς πόλεως τραπόμενοι ἐν ἀπορίᾳ τε εἴχοντο, καὶ οὐ πολλῷ ὕστερον οἱ μὲν ἀπώλοντο, οἱ δὲ καὶ ἡλίσκοντο. καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ ἐπιδεῖν τὰς γυναῖκας αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμὸν γιγνομένας.

[Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. E. Darkó, VIII, 155,24-161,18]

Σχόλια

2-3. *προσέφερε λόγους τοῖς Ἕλλησι περὶ σπονδῶν*: Ὁ Χαλκοκονδύλης χρονολογεῖ

τὴν εἰρηνευτικὴ πρόταση πρὸς τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ μετὰ τὸν βομβαρδισμὸ τοῦ τείχους, τὶς παραμονὲς δηλαδὴ τῆς μεγάλης ἐφόδου, ὅπως, ἄλλωστε, καὶ ὁ Δούκας (XXXIX, 1, 349,23-351,13), ἐνῶ ὁ Κριτόβουλος τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς στὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιχειρήσεων, μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν παράταξη τοῦ τουρκικοῦ στρατεύματος μπροστὰ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πρωτεύουσας (A 26, 1-2, 41,27-37). Γιὰ τὸν γιὸ τοῦ ἐμίρη τῆς Σινώπης Ἰσμαήλ, βλ. Moravcsik, II, 142.

25-26. *συγκαλέσας τοὺς νεήλυδας ἔλεγε τοιάδε*: Ὁ Κριτόβουλος παραθέτει ἐκτενῶς τὴν δημηγορία τοῦ Μωάμεθ Β', *προτρέπουσα πάντας εἰς τὸ καλῶς ἀγωνίσασθαι καὶ ἅμα παραίνεσιν ἔχουσα* (A 48-51, 60-65).

45-46. *ἠτοῦντο – ναύαρχον*: Ὑπονοεῖται ὁ βουλγαρικῆς καταγωγῆς ναύαρχος τοῦ τουρκικοῦ στόλου Παλτόγλης (Moravcsik, II, 244), ὁ ὁποῖος χτυπήθηκε κατὰ τὴν ναυμαχία στὸ μάτι (Κριτόβουλος, A 41,3, 55,11-18) ἢ κατ' ἄλλην ἐκδοχὴ ἀπὸ κάποιον γενίτσαρο μετὰ ἀπὸ τὴν τιμωρία ποὺ ὑπέστη ἀπὸ τὸν σουλτάνο (Δούκας, XXXVIII, 7, 337,11-13). Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀκολουθεῖ προφανῶς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Κριτόβουλου.

51. *ζύχιδες*: Ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ žahid, εὐσεβής, μοναχὸς (Moravcsik, II, 132).

54. *ἄνδρα Ἰανύϊον*: Ὑπονοεῖται ὁ γενουάτης (*Ἰανύη* κατὰ τὸν ἱστορικὸ εἶναι ἡ Γένουα, *πύλη οὖσα τῆς Γαλατίας*, II, 80,19) Ἰουστινιάνης ἢ Ἰουστινιανός, Ἰωάννης Λόγγος, ὁ ὁποῖος ἔφθασε μὲ δύο καράβια καὶ τριακοσίους στρατιῶτες ἕνα περίπου μήνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση (*PLP* 8227). Τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἰουστινιάνη μὲ δύο καράβια ἀναφέρει καὶ ὁ Δούκας, δίχως ὅμως νὰ καθορίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν στρατιωτῶν του (XXXVIII, 2, 331,1-3), ἐνῶ ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι μετέφερε τετρακόσιους κατάφρακτους ἄνδρες (A 25, 40,21-22).

59. *Ἰσίδωρος Σαρματίας*: Πρόκειται γιὰ τὸν φιλενωτικὸ μητροπολίτη Κιέβου Ἰσίδωρο καὶ μετὰ τὴν Ἅλωση τιτουλάριο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ 1452 στάλθηκε μὲ στρατιωτικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν πάπα καὶ στὶς 12 Δεκεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος ἐπικύρωσε παρουσία τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν στὴν Ἁγία Σοφία, ὅπου τέλεσε καὶ τὴν θεία λειτουργία (*PLP* 8300. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Ὀξφόρδη 1964, 65-78).

70. *τιτρώσκεται τηλεβολίσκῳ ἐς τὴν χεῖρα*: Ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ὁ Ἰουστινιάνης πληγώθηκε ἀπὸ βέλος στὸ στέρνο (A 58,3), ὁ Δούκας ἀπὸ σφαίρα στὸ χέρι πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα (XXXIX 10, 357,9-10) καὶ ὁ Ψευδο-Σφραντζῆς ἀπὸ βέλος τόξου στὸ σκέλος τοῦ δεξιοῦ του ποδιοῦ (426,10). Ἡ βιαστικὴ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης μαζὶ μὲ τοὺς στρατιῶτες του προκάλεσε τὸν πανικὸ καὶ τὴν ἄτακτη φυγὴ τῶν ὑπόλοιπων μαχητῶν μὲ ἀποτέλεσμα τὸ τεῖχος σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο νὰ μείνει ἀποδυναμωμένο, γεγονὸς ποὺ ἀντιλήφθηκε ὁ σουλτάνος, δίνοντας τὸ σύνθημα τῆς ἐφόδου: «*ἔχομεν*», εἶπεν, «*ὦ φίλοι, τὴν πόλιν, ἔχομεν ἤδη. Φεύγουσιν οἱ ἄνδρες ἡμᾶς. οὐκέτι παραμένειν ἀνέχονται. Γυμνὸν τῶν προμαχομένων τὸ τεῖχος* [...]» (Κριτόβουλος, A 60, 70,8-9). Ὁ Δούκας ἀπηχεῖ μία φίλα προσκείμενη στὸν Ἰουστινιάνη πηγή, σημειώνει μάλιστα ὅτι σκόπευε νὰ γυρίσει μόλις περιποιόταν τὴν πληγή του (XXXIX 10, 357,13-14). Σὲ ἄλλο σημεῖο ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ στρατιῶτες του εἶχαν μείνει πίσω καὶ ἔφυγαν μόνον ὅταν οἱ Τοῦρκοι πέρασαν τὸ τεῖχος: *τινὲς τῶν αὐτοῦ φεύγοντες, ἔδραμον λέγοντες, πῶς οἱ Τοῦρκοι εἰσίασιν ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ βασιλεὺς ἐσφάγη* (XXXIX, 28, 371,27-28). Ὁ Ψευδο-Σφραντζῆς ἀντίθετα γράφει ὅτι ὅταν πληγώθηκε ἔχασε τὴν ψυχραιμία του, δὲν εἶπε τίποτε σὲ κανέναν οὔτε ἄφησε στὴν θέση του ἀντικαταστάτη γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ σύγχυση. Προσθέτει ἀκόμη ὅτι πέρασε στὸν Γαλατᾶ, ὅπου πέθανε *αἰσχρῶς ἐκ τῆς πικρίας καὶ περιφρονήσεως* (426,23-24), ἂν καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι πέθανε στὴν Χίο ἀπὸ τὸ τραῦμα του.

77. *πρὸς Κανταχουζηνόν*: Ὑπονοεῖται ὁ *μέγας δομέστικος* Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος Καντακουζηνὸς (*PLP* 10957).

80. *ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὦμον, καὶ ἐτελεύτησεν*: Γιὰ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ζωῆς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δὲν ἔχουμε ξεκάθαρη εἰκόνα. Ὁ Δούκας γράφει ὅτι χτυπήθηκε ἀπὸ ἕναν ἀντίπαλο στὸ πρόσωπο καὶ ἀπὸ κάποιον δεύτερο θανάσιμα ἀπὸ πίσω, ἀλλὰ δὲν γνώριζαν ὅτι ἦταν ὁ βασιλεύς, *ἀλλ' ὡς κοινὸν στρατιώτην θανατώσαντες ἀφῆκαν* (XXXIX 13, 361,3-7). Ἀργότερα δύο νέοι ἀνήγγειλαν στὸν σουλτάνο ὅτι ἐκεῖνοι σκότωσαν τὸν βασιλέα καὶ πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ἔφεραν τὴν κεφαλή του. Τότε ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν Λουκᾶ Νοταρᾶ καὶ στὴν συνέχεια τὴν κάρφωσαν στὸν κίονα τοῦ Αὐγουσταίου (Δούκας, XL 3, 377,11-20).

84-85. *τὴν πύλην – Ῥωμανοῦ*: Γιὰ τὴν τοποθεσία τῆς πύλης, ἡ ὁποία σήμερα εἶναι

γνωστὴ καὶ ὡς Topkapi, πλησίον τῆς περιοχῆς τοῦ Πέμπτου, βλ. Janin, *Constantinople byzantine*, 420-421.

102-103. *κατά τινα χρησμὸν ᾀδόμενον*: Ὁ Δούκας ἀποδίδει σὲ ψευδομάντεις τὶς διάφορες προφητεῖες καὶ τοὺς χρησμοὺς γιὰ τὴν ἐπικείμενη πτώση, τὴν ἔφοδο τῶν Τούρκων ἕως τὸν Κίονα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (*ἄχρι τοῦ Ταύρου χώρου τῆς πόλεως* στὸν Χαλκοκονδύλη) καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν θαυματουργὴ σωτηρία ἀπὸ ἄγγελο ἐμφανιζόμενο ἐξ οὐρανοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἔδινε στὸν βασιλέα τὴν ρομφαία του λέγοντας, *λαβὲ τὴν ῥομφαίαν ταύτην καὶ ἐκδίκησον τὸν λαὸν Κυρίου* (Δούκας, XXXIX, 18, 365,24-25).

103. *τοῦ Ταύρου χώρου*: Δυτικὰ τοῦ Φόρου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅπου εἶχε στηθεῖ ἡ στήλη τοῦ Θεοδοσίου Α΄ τὸ 396 καὶ ἀργότερα τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀναστασίου (Janin, *Constantinople byzantine*, 84-85).

Η ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΜΟΙΡΟΥΤΖΗ

Ὁ ρόλος τοῦ πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Ἀμοιρούτζη στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ὑπὸ ὅρους παράδοση τῆς Τραπεζούντας στὸν Μωάμεθ Β΄ ἕως καὶ σήμερα παραμένει σκοτεινός. Στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται ὡς προδότης γιὰ δύο κυρίως λόγους: (α) ἔπεισε τὸν δειλοκάρδιο Δαβὶδ Κομνηνὸ νὰ παραδώσει τὴν πόλη στὸν σουλτάνο, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ πόλη δὲν θὰ ὑποστεῖ τὶς καταστροφικὲς συνέπειες τῆς ἅλωσης, φόνους, λεηλασίες καὶ ὑποδούλωση (β) εὐθύνεται γιὰ τὴν σφαγὴ τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ καὶ τῶν γιῶν του, διότι παρέδωσε στὸν Μωάμεθ Β΄ μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν τραπεζούντιο ἡγεμόνα, ἡ ὁποία τὸν καθιστοῦσε ὕποπτο συνωμοσίας. Ὁ προδοτικός του ρόλος ἀποδεικνύεται, ἐξάλλου, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος σταδιοδρόμησε στὸ σεράι, ἐνῶ ἄλλοι συμπατριῶτες του χάθηκαν εὐθὺς ἐξαρχῆς. Οἱ ἐπικριτές του, ἀναφορικὰ μὲ τὴν παράδοση τῆς πόλης, ἐπισημαίνουν τὶς ἀδυναμίες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἰδίως πυροβόλων ὅπλων καὶ ἱππικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς καιρικὲς συνθῆκες ποὺ δὲν θὰ εὐνοοῦσαν μία μακρόχρονη πολιορκία ἢ τὸν θαλάσσιο ἀποκλεισμὸ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες. Ἡ Τραπεζούντα, μὲ ἄλλους λόγους, θὰ μποροῦσε νὰ ὑπομείνει τὴν πολιορκία καὶ νὰ μὴν παραδοθεῖ. Ἄλλωστε, ἀρκετὲς πόλεις δὲν ὑπέκυψαν στὸν σουλτάνο κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὸ κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν.[152]

152. W. Miller, *Trebizond. The last Greek Empire of the Byzantine Era*, Λονδίνο 1926, 103-105. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου [Φιλιππίδου], *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1936 (= *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (1936) 318-321). F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton 1978, 195-196.

Εἶναι ἀνώφελο νὰ συζητήσουμε τὶς προοπτικὲς μιᾶς περαιτέρω ἀντίστασης, δεδομένου ὅτι ἡ πόλη εἶχε ἤδη ὑποστεῖ τὶς συνέπειες τοῦ θαλάσσιου ἀποκλεισμοῦ ἐπὶ ἕνα σχεδὸν μήνα ἢ καὶ περισσότερο. Ὅσον ἀφορᾶ δὲ τὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες τοῦ σουλτάνου, ὁ Κριτόβουλος δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς καλοσχεδιασμένης ἐπιχείρησης, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἔλειπαν οἱ πολιορκητικὲς μηχανὲς οὔτε τὰ πυροβόλα ὅπλα. Ὁ τουρκικὸς στόλος ξεπερνοῦσε τὰ τριακόσια πλοῖα, τὸ δὲ ἱππικό του ἔφτανε τὶς ἑξήντα χιλιάδες καὶ τὸ πεζικό του τὶς ὀγδόντα (Δ 2, Reinsch, 153-154). Εὐθὺς ἐξαρχῆς, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Κριτόβουλος δὲν ἀναφέρει τὸν μεσολαβητικὸ ρόλο τοῦ Ἀμοιρούτζη κατὰ τὴν παράδοση τῆς πόλης, ἂν καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Ἱστορίας του τοῦ πλέκει τὸ ἐγκώμιο (Δ 9, 165-166). Ὅσο δὲ γιὰ τὶς εἰρηνευτικὲς προτάσεις ποὺ ἔκανε ὁ Μαχμοὺτ πασὰς στὸν Δαβὶδ Κομνηνό, ὁ ἴδιος ἱστορικὸς ἀναφέρει τὸν ἕλληνα διαμεσολαβητὴ Θωμᾶ Καταβοληνό, τὴν διπλωματικὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου μνημονεύει καὶ ἀλλοῦ, καὶ ὄχι τὸν Ἀμοιρούτζη (Δ 7, 162,23, 163,13. Γ 20, 143,17-18).

Τὴν πτώση τῆς Τραπεζούντας ἐξιστοροῦν ἐντελῶς συνοπτικὰ ὁ Δούκας (XLV 19, Grecu, 429,24-431,9) καὶ διεξοδικότερα ὁ Κριτόβουλος (Δ 7-8, 162-165) καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης (IX, Darkó, 246,19-248,23). Ὁ τελευταῖος δίνει καὶ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες τόσο γιὰ τὴν πτώση τῆς πόλης ὅσο καὶ γιὰ τὶς τύχες τῆς οἰκογένειας τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ (IX, 248,24-249,31), ζητήματα ποὺ ἀπέφυγε νὰ θίξει ὁ ἱστορικὸς τοῦ σουλτάνου γιὰ εὐνόητους μᾶλλον λόγους. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀντιμετωπίζεται μὲ ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία της, διότι θεωρεῖται μεταγενέστερη προσθήκη στὸ κείμενο.[153] Συγκεκριμένα, σὲ ἕνα παρασελίδιο σημείωμα τοῦ ἀρχαιότερου κώδικα τῆς Ἱστορίας τοῦ Χαλκοκονδύλη (*Paris. gr.* 1780), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὴν δεκαετία τοῦ 1460 ἢ στὰ μέσα τῆς ἑπομένης, ὁ γραφέας ἔχει ἐπισημάνει τὴν προσθήκη μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ φράση *οὐ Λαονίκου τάδε μέχρι ὧδε*, δίχως ὅμως νὰ καθορίζει τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος τῆς ξένης παρεμβολῆς (IX, 249,4 Darkó, κριτικὸ ὑπόμνημα). Τελευταῖα ὑποστηρίχτηκε ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα εἶναι αὐθεντικό, τουλάχιστον κατὰ τὸ μεγαλύτερο

153. N.B. Τωμαδάκης, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143. Ο. Λαμψίδης, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς;», *Ἀρχεῖον Πόντου* 17 (1952) 15-54.

μέρος του, καὶ εἰδικότερα τὸ κομμάτι ποὺ περιλαμβάνει τὴν κατάληψη τῆς πόλης καὶ τὴν κατάλυση τοῦ τραπεζουντιακοῦ κράτους. Ἐμβόλιμη θεωρεῖται, ὡστόσο, ἡ συνέχεια τῆς ἀφήγησης, ποὺ διαλαμβάνει τὸ τραγικὸ τέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, καί, φυσικά, τὴν ἀνάμειξη σ' αὐτὴν τὴν τραγικὴ ὑπόθεση τοῦ πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Ἀμοιρούτζη. Στὴν προκειμένη, ὅμως, περίπτωση –καὶ ἐδῶ ἔγκειται τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἀποκτᾶ ἡ περίπτωση Ἀμοιρούτζη– ὑποστηρίχτηκε ὅτι τὴν προσθήκη στὸ κείμενο τὴν ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ πρωτοβεστιάριος ἢ ἐνδεχομένως κάποιος ἀπὸ τὸν κύκλο του προχειμένου νὰ διαλύσει τὴν ὑποψία ποὺ τὸν βάρυνε, δηλαδὴ ὅτι εὐθυνόταν γιὰ τὴν θανάτωση τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ καὶ τῶν γιῶν του.[154] Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, τὰ δύο ὑποτιθέμενα παρέμβλητα μέρη, (α) IX, 246,19-248,23: ἡ πτώση τῆς Τραπεζούντας καὶ (β) IX, 248,24-249,31: τὸ τέλος τῶν Κομνηνῶν, χρονολογοῦνται βάσει τῶν κωδικολογικῶν στοιχείων τοῦ *Paris. gr.* 1780 λίγο μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου τοῦ Χαλκοκονδύλη. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν πατρότητα τῶν δύο ἀποσπασμάτων, ἂν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ὁλόκληρα ἢ μερικῶς στὴν γραφίδα τοῦ Χαλκοκονδύλη ἢ τοῦ Ἀμοιρούτζη ἢ ἀκόμη ἑνὸς γραφέως κωδίκων, ὅπως τοῦ Δημητρίου Ἀγγέλου, ποὺ προτείνει ὁ τελευταῖος μελετητὴς τοῦ θέματος Α. Καλδέλλης, προέχει νὰ ἐξετάσουμε τὴν αὐθεντικότητα τῶν εἰδήσεων ποὺ μᾶς παραδίδουν.

Κατὰ τὸν Κριτόβουλο, οἱ λόγοι τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μωάμεθ Β' ἐναντίον τῆς Σινώπης καὶ τῆς Τραπεζούντας ἦταν ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξεως ἀνάμεσα στὶς ἑτερόκλιτες ἡγεμονίες τοῦ Πόντου, ποὺ ὄχι μόνον δὲν κατέβαλλαν τὸν φόρο ὑποτελείας ποὺ ὄφειλαν στὸν σουλτάνο, ἀλλὰ παρέβαιναν καὶ τὶς συνθῆκες εἰρήνης ποὺ εἶχαν ὑπογράψει (Δ 1, 153,17-27). Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο σχεδὸν παγίως πρὶν ἀπὸ κάθε μεγάλη ἐκστρατεία σὲ μία προσπάθεια νὰ δικαιολογήσει τὸν τουρκικὸ ἐπεκτατισμό, ἑπομένως δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία. Μὲ τὴν ὑποδούλωση τῆς Σινώπης καὶ τῆς Τραπεζούντας, τῶν δύο σημαντικότερων ἐμπορικῶν κέντρων τοῦ Πόντου, ὁ σουλτάνος θὰ

154. Βλ. A. Kaldellis, «The Interpolations in the *Histories* of Laonikos Chalkokondyles», *GRBS* 52 (2012) 259-283. V. Grecu, «Zu den Interpolationen im Geschichtswerke des Laonikos Chalkokondyles», *Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine* 27 (1946) 92-94.

κυριαρχοῦσε πλέον καὶ στὴν Μαύρη Θάλασσα. Αὐτὸς ἦταν, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἀπώτερος σκοπός του. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Κριτόβουλου, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ πλευρά, δὲν διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ θεωρούμενου ὡς ἐμβόλιμου χωρίου στὸν Χαλκοκονδύλη. Τὸ ἀξιοσημείωτο πάντως στὴν ἐξιστόρηση τοῦ Κριτόβουλου εἶναι ἡ ἀποσιώπηση τοῦ ὀνόματος τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα Δαβὶδ Κομνηνοῦ, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ ἁπλῶς βασιλέα. Ἀσφαλῶς καὶ γνώριζε τὰ πάντα γι' αὐτόν, ἄλλωστε ἀναφέρεται στὴν ἐγκατάστασή του στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνα καὶ στὴν ἐτήσια ἐπιχορήγηση ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ (Δ 9, 165,14-20). Μαζὶ μὲ τὸ ὄνομά του ἀποσιώπησε γιὰ εὐνόητους λόγους καὶ τὸ τραγικό του τέλος. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, καὶ οἱ δύο ἱστορικοὶ ἀναφέρονται:

(α) στὶς πολεμικὲς προετοιμασίες τοῦ Μωάμεθ Β' (Κριτ. Δ 1, 152,1-15, 155,3-6 Χαλκ. IX, 239,6-16)

(β) στὴν παράδοση τῆς Σινώπης (Κριτ. Δ 2-7, 153,30-156,22 Χαλκ. IX, 239,16-241,23)

(γ) στὴν σύναψη εἰρήνης μὲ τὸν ἡγεμόνα τῶν Τουρκομάνων Οὐζοὺν Χασάν (Κριτ. Δ 6, 161,9-162,2 Χαλκ. IX, 244,11246,18)

(δ) στὴν πολιορκία τῆς Τραπεζούντας, στὶς εἰρηνευτικὲς προτάσεις τοῦ Μαχμοὺτ πασᾶ πρὸς τὸν Δαβὶδ Κομνηνὸ καὶ ἀκολούθως στὴν παράδοση τῆς πόλης (Κριτ. Δ 7-8, 162,3-165,3 Χαλκ. IX, 246,19-248,23).

Ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῆς θεωρούμενης παρεμβολῆς στὴν Ἱστορία τοῦ Χαλκοκονδύλη, ὡστόσο, σχηματίζουμε μία πιὸ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν περιστάσεων ποὺ ὁδήγησαν στὴν κατάληψη τῆς πόλης. Οἱ πληροφορίες τοῦ συγγραφέα σίγουρα προῆλθαν ἀπὸ ἑλληνικὴ πηγή, καὶ ἑπομένως δὲν ἀπηχοῦν τὴν προπαγάνδα ποὺ χαρακτηρίζει τὸ κείμενο τοῦ Κριτόβουλου. Ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τὶς τύχες τῶν κατοίκων ποὺ ἔμειναν πίσω, ὅπως καὶ τὶς τύχες τῶν αἰχμαλώτων ποὺ μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἐξιστόρηση τῆς παρεμβολῆς ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ τραγικὸ τέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, ἐξαιτίας τῶν ἐπιστολῶν ποὺ παρέδωσε ὁ πρωτοβεστιάριος στὸν σουλτάνο. Ἐπρόκειτο γιὰ τὰ γράμματα ποὺ ἔστειλε στὸν Δαβὶδ Κομνηνὸ ἡ ἀνιψιά του Θεοδώρα, ἡ σύζυγος τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, ἡγεμόνα τῶν Ἀσπροπροβατάδων (Kara-koyunlu) καὶ ἀνταγωνιστῆ τοῦ Μωάμεθ Β'. Συνεπῶς τὰ δύο ὑποτιθέμενα παρέμβλητα

μέρη [(α) IX, 246,19-248,23: ἡ πτώση τῆς Τραπεζούντας καὶ (β) IX, 248,24-249,31: τὸ τέλος τῶν Κομνηνῶν] ἀπαρτίζουν ἕνα ἑνιαῖο σύνολο καὶ φυσικὰ προϋποθέτουν ἕναν συγγραφέα. Στὴν προκειμένη περίπτωση, οἱ ἀναφορὲς τοῦ ἔνατου βιβλίου τῆς Ἱστορίας τοῦ Χαλκοκονδύλη στὴν τραπεζουντιακὴ ἱστορία (ἐξέγερση Ἰωάννη Δ' Κομνηνοῦ καὶ ἐπίθεση τοῦ Τζινεὴτ κατὰ τῆς Τραπεζούντας, IX 219,12-222,21), μαζὶ μὲ κάποιες παρεκβάσεις γιὰ τὸν χριστιανισμὸ τῆς Ἰβηρίας (IX 223,5-224,14), συγκροτοῦν ἕναν φάκελο, τὸ ὑλικὸ τοῦ ὁποίου προφανῶς ἐνσωματώθηκε στὴν διήγηση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χαλκοκονδύλη δίχως νὰ ἔχει ὑποστεῖ μία τελικὴ ἐπεξεργασία. Διότι ἂν θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ὁλότελα ξένο πρὸς τὴν συγγραφή του, δηλαδὴ σὰν μία ξένη προσθήκη, τότε θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ τραπεζουντιακὴ ἱστορία γιὰ κάποιους ἀνεξήγητους λόγους ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη –πράγμα ἐντελῶς ἀδιανόητο– καὶ τὸ χάσμα αὐτὸ συμπληρώθηκε ἀπὸ κάποιον μεταγενέστερο συγγραφέα ἢ ἁπλῶς γραφέα.

Ἡ ὑποτιθέμενη δεύτερη προσθήκη (IX, 248,24-249,31) ἀποδόθηκε στὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη ἢ σὲ κάποιον ἀπὸ τὸν στενό του κύκλο γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω – τὴν διαφύλαξη τῆς ὑστεροφημίας του. Ἡ διατύπωση τοῦ ἀποσπάσματος, ὡστόσο, ὡς πρὸς τὸ νόημα ποὺ δίνει, εἶναι ἀρκούντως προβληματική:

> *ἐνεχείρισε δὲ ταῦτα τὰ γράμματα ὁ πρωτοβεστιάριος*
> *Γεώργιος ἐπὶ τρόπῳ τάχα ἀγαθῷ, ὅπως φανήσεται ὁ*
> *Βασιλεὺς εἰς πίστωσιν ἴσως ἀγαθήν* (IX 248,13-15).

Διότι ἂν ὁ στόχος τοῦ interpolator ἦταν νὰ δικαιώσει τὸν Ἀμοιρούτζη ἢ νὰ ἀμβλύνει τὶς ὑποψίες ποὺ τὸν βάρυναν (ἄποψη Καλδέλλη), τότε δὲν πρέπει νὰ πέτυχε τὸν στόχο του, ἐφόσον ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοί, ποὺ προφανῶς στηρίχτηκαν στὸ κείμενο τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἑρμήνευσαν τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα ἀρνητικά.[155] Καὶ ὄχι μόνον τὸ δεύτερο, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐξόντωση τῶν

155. Κατὰ τὸν Ν.Β. Τωμαδάκη, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143, οἱ εἰδήσεις τῶν μεταγενέστερων χρονικῶν εἶναι ἐντελῶς ἀναξιόπιστες, ὅπως καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Χαλκοκονδύλη, τὸ ὁποῖο εἶναι πλαστὸ καὶ ἐμβόλιμο. Οἱ

Κομνηνῶν ἐξαιτίας τῆς ἀποκάλυψης ποὺ ἔκανε, ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτο, σχετικὰ μὲ τὸν διαμεσολαβητικό του ρόλο στὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας.

(α) *Ἔκθεσις Χρονική*, Lambros, 26,17-27,1
Οὗτος γὰρ ὁ πρωτοβεστιάριος ὑπῆρχεν ἔγγονος τοῦ Ἰάγαρη, ὁμοίως καὶ ὁ Μαχουμοὺτ πασίας ἐκ τῆς ἄλλης θυγατρὸς τοῦ Ἰάγαρη τῆς οὔσης ἐν τῇ Σερβίᾳ ὑπῆρχον οὖν πρωτεξάδελφοι. Καὶ μετὰ δόλου καὶ ἀπάτης αὐτοῦ τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἐπορεύθη ὁ αὐθέντης ἐν τῇ Τραπεζούντᾳ. Αὐτὸς γὰρ ἔπεισε καὶ τὸν ταλαίπωρον βασιλέα καὶ ἐπροσεκύνησεν· ἦν γὰρ ὁ βασιλεὺς οὗτος νωθρὸς καὶ ἄνανδρος καὶ οὐχ ἱκανὸς εἰς βασιλείαν. Εὗρε γὰρ ὁ πρωτοβεστιάριος τιμὴν ὅ τι καὶ πλείστην ἔκ τε τοῦ αὐθεντὸς καὶ τοῦ μπασία. Πβ. Χαλκ. IX, 247,5-6: *καὶ λόγους προσφέρων [ὁ Μαχούμετ] πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον Γεώργιον πρωτοβεστιάριον...*

(β) *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως, CSHB*, 37,22-38,6
Τὸν βασιλέα δὲ Τραπεζοῦντος καὶ πάντας τοὺς ἄρχοντας ἐμβιβάσας ἐν πλοίοις ἤνεγκεν εἰς τὴν Κωνσταντίνου, τὸν Καβαζίτην καὶ πᾶσαν τὴν γενεὰν αὐτοῦ, τὸν μέγα μεσάζοντα, τὸν πρωτοβεστιάριον, τὸν ἔγγονον τοῦ Ἰάγαρι, ὃς διὰ δόλου ταῦτα ἐποίησεν. ὑπῆρχε δὲ καὶ ὁ ἐκεῖ ἄρχων [= Δαβὶδ Κομνηνὸς] ἀρχῆς ἀνάξιος. Εὗρε δὲ ὡς ἐπίβουλος ὁ πρωτοβεστάριος τιμὴν πολλὴν ἐκ τῶν τῆς Ἄγαρ καὶ τοῦ πασιᾶ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἀμοιρούτζη ὡς προδότη στὶς ἱστορικὲς πηγὲς τοῦ 16ου αἰώνα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνάγεται ἐν μέρει στὴν ἀποστασιοποιημένη ἀφήγηση τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ πιθανὸν στὶς φῆμες ποὺ δημιουργήθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ ἄτομό του. Ἡ προσωπικότητά του, ὅπως καὶ ἡ ὅλη σταδιοδρομία του,

ἐναντίον τοῦ Ἀμοιρούτζη κατηγορίες, σύμφωνα μὲ τὸν N.B. Τωμαδάκη, προῆλθαν ἀπὸ πατριαρχικοὺς κύκλους, ποὺ ἦρθαν σὲ ρήξη μὲ τὸν γιὸ τοῦ Ἀμοιρούτζη, Σκεντέρμπεη, ὑπάλληλο τοῦ δημοσίου, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ οἰκονομικὸ ἔλεγχο ἐπέβαλε κυρώσεις στὸ πατριαρχεῖο, πρακαλώντας καὶ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος. Πβ. καὶ Ο. Λαμψίδης, «Πῶς ἡλώθη ἡ Τραπεζοῦς;», *Ἀρχεῖον Πόντου* 17 (1952) 15-54.

εἶναι συνεπῶς ἀντιφατική.[156] Περιττὸ νὰ ἀναφερθοῦμε στὶς θρησκευτικές του πεποιθήσεις καὶ στὴν μεταστροφή του ἀπὸ ὀπαδὸ τῆς Ἕνωσης σὲ πολέμιό της. Σὲ σχέση ὅμως μὲ τὴν ἅλωση τῆς Τραπεζούντας, ἀξίζει νὰ σχολιάσουμε τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε λίγους μόνον μῆνες μετὰ τὸν ἐρχομό του στὴν Ἀδριανούπολη πρὸς τὸν συμπατριώτη του Βησσαρίωνα (11 Δεκεμβρίου τοῦ 1461), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητοῦσε οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ νὰ ἐξαγοράσει ἀπὸ τὸν σουλτάνο τὸν αἰχμάλωτο γιό του Βασίλειο.[157] Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του ἀναφέρθηκε στὴν παράδοση τῆς πόλης, ἡ ὁποία ἐνῶ ἔγινε μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις, τελικὰ ὑπέφερε ὅλα τὰ δεινὰ τῶν πόλεων ποὺ κυριεύθηκαν κατὰ κράτος (Boissonade, 390,2-4).[158] Ὁ ἴδιος βρισκόταν σὲ δεινὴ θέση ἐξαιτίας τοῦ γιοῦ του Βασιλείου, τὸν ὁποῖο προσπαθοῦσαν νὰ προσηλυτίσουν στὸν μωαμεθανισμό. Βλέποντας τὸ ἀνέφικτο τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ, ὁ σουλτάνος ἀποφάσισε νὰ τὸν πουλήσει γιὰ ἕνα μεγάλο ποσό, ποὺ ὁ Ἀμοιρούτζης ἀδυνατοῦσε νὰ καταβάλει (Boissonade, 397,14-398,12). Ὁ Βησσαρίων μποροῦσε νὰ στείλει τὰ χρήματα ἀπὸ τὴν Βενετία ἢ τὴν Φλωρεντία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τότε θὰ μετέβαινε ὁ ἴδιος στὴν πόλη γιὰ νὰ τὰ παραλάβει, ἀφοῦ ἡ ἀπόσταση ἦταν μόλις τριῶν ἡμερῶν ταξίδι (Boissonade, 400,10-17).

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Βησσαρίων ἀνταποκρίθηκε στὴν ἔκκληση τοῦ Ἀμοιρούτζη. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Βασίλειος ἀσπάστηκε τελικὰ τὸ Ἰσλὰμ μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του Ἀλέξανδρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ εἰκόνα τῆς δυστυχίας ποὺ περιγράφει ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ὡς πρὸς τὴν εἰλικρίνεια τοῦ γράφοντος: *σὲ γὰρ ἔχοντες καὶ αἰχμαλωσίαν καὶ πενίαν καὶ πᾶσαν τύχην οὐ χαλεπῶς οἴσομεν* (Boissonade, 400,6-8). Ἡ ἑτοιμότητα τοῦ ἐπιστολογράφου νὰ τα-

156. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, [Ἀρχεῖον Πόντου –Παράρτημα 25], Ἀθήνα 2005, 132-133, 139-140.

157. *Γεώργιος ὁ Ἀμιρούτζης Βησσαρίωνι*, ἐκδ. J.F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. V, Παρίσι 1883, 389-401.

158. Τὸ σχόλιο τοῦ Ἀμοιρούτζη θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἔμμεση κριτικὴ στὸν Δαβὶδ Κομνηνό, ὁ ὁποῖος διαπραγματεύτηκε μόνον τὴν ἀσφάλειά του καὶ τὰ συμφέροντα τῶν δικῶν του, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν τύχη τῶν ὑπηκόων του. Πβ. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, 64.

ξιδέψει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ παραλάβει τὸ βοήθημα, ἐνῶ, κατὰ τὰ λεγόμενά του, βρισκόταν στὴν αἰχμαλωσία, γεννᾶ ἐπίσης ἐρωτηματικά.[159]

Ἀλλὰ πέραν τούτου, τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστολῆς ἐντοπίζεται στὰ γραφόμενα τοῦ Ἀμοιρούτζη σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τῆς πόλης. Ἡ Τραπεζούντα, γράφει στὸν Βησσαρίωνα, ἀντιστάθηκε ἐπὶ σαράντα ἡμέρες καὶ μάλιστα προκαλώντας σοβαρὲς ἀπώλειες στὸ ἐχθρικὸ στράτευμα (Boissonade, 393,8-394,3). Ὅταν ἔφτασε ὁ σουλτάνος μὲ ἕνα στράτευμα ποὺ ξεπερνοῦσε τὶς ἑκατὸν πενήντα χιλιάδες ἡ κατάσταση ἄλλαξε μονομιᾶς. Οἱ κάτοικοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντέξουν πλέον τὴν πολιορκία, διότι τοὺς ἔλειπαν οἱ προμήθειες καὶ τὸ νερὸ (Boissonade, 395,1-5). Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ δῆμος πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ παραδοθεῖ ἡ πόλη καὶ ὄχι ὁ αὐτοκράτορας ἢ ἡ πολιτικὴ ἡγεσία: *ὅ τε δῆμος οὐκ ἤθελεν ἔτι εἰς προῦπτον κίνδυνον αὐτὸν ἐμβαλεῖν, ἀλλ' ἐς ξυμβάσεις ἑώρα. Οὐδὲν ἔτι ἐδόκει ἐκ τῶν παρόντων οἷόν τε εἶναι τὸν πόλεμον διενεγκεῖν ἀλλὰ δῆλον ἦν ἤδη κατὰ κράτος ἁλώσασθαι* (395,5-8). Ὁ Δαβὶδ Κομνηνὸς σ' αὐτὴ τὴν συνάφεια ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ τὰ δρώμενα, καὶ μόνον ἡ αἰχμαλωσία του σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀμοιρούτζη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ γενικόλογα καὶ δίχως ἴχνος συναισθηματισμοῦ: *καὶ πάντας ὥσπερ ἐν μιᾷ σαγήνῃ τοὺς Κομνηνοὺς ἔσχον ὑποχειρίους* (306,8-9· πβ. 397,2-6).

[*ΟΠΩΣ ΕΑΛΩ ΠΑΡΑ ΜΑΧΟΥΜΟΥΤΕΩ Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ*]

[Τὸ δὲ ἐντεῦθεν ἤδη ἐπορεύετο ἐπὶ Τραπεζοῦντα καὶ κατὰ βασιλέως Δαβίδ, ὃς τελευτήσαντος τοῦ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου, καὶ καταλειφθέντος αὐτῷ ἐγγόνου ἑνός, ἐπαγόμενος τοὺς Καβασιτάνους ἄρχοντας τῶν περὶ τὴν Τραπεζοῦντα Μεσοχαλδείων κατέσχε τὴν βασιλείαν καὶ ἐβασίλευεν, ἀδικήσας τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τετραετῆ ὄντα. ὁ μέντοι στόλος ἄρας ἀπὸ Σινώπης, ἐπεὶ ταύτην προεδουλώσαντο, ἐπορεύετο ἐν δεξιᾷ ἔχων τοὺς Καππάδοκας, καὶ ἀφικόμενος ἐς τὴν πόλιν Τραπεζοῦντα τά τε προάστεια ἐνέπρησε, καὶ ἐπολιόρκει τὴν πόλιν ἐπὶ ἡμέρας τριάκοντα δύο. μετὰ δὲ ταῦτα ἐπελαύνων ἐπῄει βασιλεύς.

159. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 321-322.

προελαύνων δὲ Μαχουμούτης ἐς Τραπεζοῦντα, καὶ αὐτοῦ που σκηνώσας ἐν τῇ λεγομένῃ Σκυλολίμνῃ, καὶ λόγους προσφέρων πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον Γεώργιον πρωτοβεστιάριον, ἔλεγε πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν τῷ βασιλεῖ Δαβὶδ τάδε· «βασιλεῖ Τραπεζοῦντος, γένους τοῦ Ἑλλήνων βασιλείου, βασιλεὺς μέγας τάδε λέγει, ὡς ὁρᾷς μὲν ὅσην χώραν διαπορευόμενος, ἐπειδὴ διεξῄει, ὥστε ἐνταῦθα γενέσθαι. ἢν οὖν αὐτίκα τὴν πόλιν παραδῷς τῷ βασιλεῖ, καὶ χώραν μέν σοι παρέχεται, ὡς καὶ τῷ Ἑλλήνων ἡγεμόνι τῆς Πελοποννήσου Δημητρίῳ εὐδαιμονίαν τε ἐδωρήσατο καὶ νήσους καὶ Αἶνον πόλιν εὐδαίμονα, καὶ ἐν ἀσφαλεῖ ὢν κάθηται εὐδαιμονῶν. ἢν δὲ μὴ πειθόμενος ἀντέχειν ἐθέλῃς, ἴσθι τήν τε πόλιν ἐξανδραποδίσαι οὐ πολλῷ ὕστερον· οὐ γὰρ ἂν ἀπαναστήσεται, μὴ ἐξελὼν πρότερον ὑμᾶς καὶ αἰσχίστῳ παραδοὺς θανάτῳ.» ταῦτα εἰπόντος τοῦ Μαχουμούτεω, ὑπολαβὼν ὁ βασιλεὺς Κολχίδος ἔλεγε τοιάδε· «ἀλλ' ἡμεῖς καὶ πρότερον τὰς βασιλέως σπονδὰς οὐ παραβαίνοντες, τόν τε ἀδελφὸν τοῦ βασιλέως πέμψαντες ἕτοιμοι ἦμεν, ἐφ' ὅ τι ἂν ἄρα κελεύοι βασιλεύς, ἴεσθαι αὐτίκα πειθόμενοι, καὶ νῦν τῷ ναυάρχῳ τοῦ βασιλέως τόδε ἐλέγομεν, ὡς ἂν μὴ τὴν χώραν κακῶς ποιοῦντες ληΐζωνται, ὡς, ἢν ἐπίῃ βασιλεύς, προσχωρήσειν αὐτῷ παρεσκευάσμεθα.» ταῦτά τε ἔλεγε, καὶ ἠξίου σπένδεσθαι αὐτῷ βασιλέα, ἐφ' ᾧ τήν τε θυγατέρα αὐτοῦ βασιλέα ἄγεσθαι καὶ χώραν αὐτῷ παρέχεσθαι, ὅσῳ ἴσην τὴν πρόσοδον αὐτοῦ τῆς χώρας ἀποδοίη τε. ταῦτα λέγων ἠξίου σπένδεσθαι. Μαχουμούτης μέν, ὡς ἐς τὸ στρατόπεδον ἀπήλαυνε βασιλεύς, ὑπήντα ἀγγέλλων τὰ παρὰ τῆς πόλεως. ἐπαρθεὶς δὲ τοῖς λόγοις τοῖσδε ὥρμητο κατὰ κράτος ἐξελεῖν τὴν πόλιν καὶ ἀνδραποδίσασθαι· ἤχθετο γάρ, ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ βασιλέως, πρὶν ἢ ἀφικέσθαι τὸν στόλον, ἀφίκετο παρὰ τὸν ἑαυτῆς γαμβρὸν τὸν Μαμίαν προεξιοῦσα. μετὰ δὲ ταῦτα βουλευομένῳ οἱ ἐδόκει ἐς τὴν ξύμβασιν τοὺς ὅρκους ποιεῖσθαι, καὶ ἐγίνοντο οἱ ὅρκοι τοῦ βασιλέως, μετὰ δὲ καὶ τὴν πόλιν παρελάμβανον Τραπεζοῦντα οἱ τοῦ βασιλέως νεήλυδες, ὡς ἐπέταξε βασιλεύς. τὸν δὲ βασιλέα Τραπεζοῦντος ἐμβάντα ἐς τὰς ναῦς ἅμα τοῖς παισὶν αὐτοῦ καὶ τῇ θυγατρὶ καὶ συγγένεσιν αὐτοῦ, ὅσοι παρῆσαν αὐτῷ, ἐκέλευσεν ἀποπλεῖν ἐς τὸ Βυζάντιον, ὡς αὐτίκα παρεσομένου καὶ αὐτοῦ βασιλέως διὰ τῆς ἠπείρου, τὴν μὲν οὖν πόλιν ἐπέτρεψε τῷ ναυάρχῳ, τῆς Καλλιουπόλεως ὑπάρχῳ, νεήλυδάς τε καθίστη ἐς τὴν ἀκρόπολιν καὶ ἀζάπιδας ἐς τὴν πόλιν. μετὰ δὲ ταῦτα πέμψας Χιτήρη τῆς Ἀμασίας ὕπαρχον, παρεστήσατο τὰ περὶ τὴν πόλιν χωρία καὶ τὰ περὶ τὸ Μεσοχάλδειον, Καβασιτάνων ὄντα τῶν ὑπάρχων, τοῦ τε πανσεβάστου

καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. καὶ ἕκαστα προσεχώρησεν. ὃς καὶ φυλακὴν ἐγκατέλιπεν, ἀναζεύξας διὰ τῆς ἠπείρου, καὶ ἀπήλαυνε, καὶ διὰ τῆς τῶν Τζανίδων χώρας ἐκομίζετο, χώραν ἐρυμνήν τε καὶ ἄβατον ἐς τὰ μάλιστα. γενόμενος δὲ ἐπὶ Βυζαντίου, βασιλέα μὲν αὐτοῦ ἐπέταξεν ἀπάγειν ἐς Ἀδριανούπολιν, καὶ αὐτὸς οὐ πολλῷ ὕστερον ἐκομίζετο ἐπὶ Ἀδριανούπολιν.

Τραπεζοῦς μὲν οὖν οὕτως ἑάλω, καὶ ἡ τῆς Κόλχων χώρα σύμπασα ὑπὸ βασιλεῖ ἐγένετο, ἡγεμονία καὶ αὕτη Ἑλλήνων οὖσα καὶ ἐς τὰ ἤθη τε καὶ δίαιταν τετραμμένη Ἑλλήνων, ὥστε ἀναστάτους γενέσθαι ὑπὸ τοῦδε τοῦ βασιλέως οὐ πολλῷ χρόνῳ τοὺς Ἕλληνάς τε καὶ Ἑλλήνων ἡγεμόνας, πρῶτα μὲν τὴν Βυζαντίου πόλιν, μετὰ δὲ ταῦτα Πελοπόννησόν τε καὶ Τραπεζοῦντος βασιλέα καὶ χώραν αὐτήν.

Ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτον ἐγένετο· τὴν δὲ Τραπεζοῦντα ἐς μοίρας διελόμενος, τὸ μὲν παρ' ἑαυτῷ κατεκράτησε, ποιήσας σιλικταρίους καὶ σπαχογλάνους ὕστερον ἐς τὰς θύρας αὐτοῦ, τούτους κρατήσας παρ' ἑαυτὸν ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἕνεκα καὶ ἐς τὰ παιδικά, τὸ δὲ κατῴκισεν ἐς Βυζάντιον, καὶ τὸ ἕτερον πεποίηκεν Ἰανιτζαρίους καὶ δουλευτὰς ἐν σκευαῖς, ἐπιλεξάμενος παῖδας ὀκτακοσίους, καὶ ἐς τὴν τῶν νεηλύδων τάξιν ἐτάξατο. τὴν μέντοι θυγατέρα τοῦ βασιλέως Δαβὶδ γυναῖκα μέντοι οὐχ ἠγάγετο, μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐς τὸν κοιτῶνα μετεπέμψατο αὐτήν, σφαγιασθέντος τοῦ βασιλέως Δαβίδ, καὶ τὸν παῖδα ἔγγονον τοῦ πρότερον βασιλέως νήπιον ὄντα εἶχε παρ' ἑαυτῷ ὁ κρατῶν. ὁ μέντοι βασιλέως παῖς ὁ νεώτερος, Γεώργιος τοὔνομα, ὡς ἐς τὴν Ἀδριανούπολιν παρών, ἐτράπετο ἐπὶ τὴν τοῦ Μεχμέτεω θρησκείαν, καὶ ἐς τὰ ἤθη γενόμενος τὰ ἐκείνων οὐ πολλῷ ὕστερον συνελήφθη ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τοῖς ἀδελφοῖς ὑπὸ βασιλέως. καὶ γὰρ ἔπεμψε γράμματα ἡ ἀνεψιὰ τοῦ βασιλέως, ἡ τοῦ Χασάνη γυνή, καὶ μετεκαλεῖτο ἢ τὸν τοῦ βασιλέως υἱὸν ἢ τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τὸν Ἀλέξιον τὸν ἐκ Μυτιλήνης, Κομνηνὸν ὄντα. καὶ τὰ μὲν γράμματα ἐνεχείρισαν τῷ βασιλεῖ, δηλοποιοῦντα, ὅπως εἷς ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως ἢ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ, ὡς εἴρηται, ἀφίκηται πρὸς τὴν Δέσποιναν, τὴν γυναῖκα τοῦ Μακροῦ Χασάνη οὖσαν. ἐνεχείρισε δὲ ταῦτα τὰ γράμματα ὁ πρωτοβεστιάριος Γεώργιος ἐπὶ τρόπῳ τάχα ἀγαθῷ, ὅπως φανήσεται ὁ βασιλεὺς εἰς πίστωσιν ἴσως ἀγαθήν, καὶ ἄλλως ἵνα μὴ ἀκουσθῇ καὶ παρ' ἄλλων, ὅπως ὁ πρωτοβεστιάριος ἔκρυψε τοῦτο, φοβούμενος τόν τε αὐθέντη τὸν μέγαν καὶ τὸν πάσιαν Μαχουμούτη, καὶ πάθῃ κακῶς ὁ πρωτοβεστιάριος παρὰ τοῦ μεγάλου αὐθέντου. καὶ διὰ τοῦτο δέδωκε καὶ τὸν χάρτην πρὸς τὸν μέγαν αὐθέντη. τὰ μὲν οὖν γράμματα δεξάμενος ὁ βασιλεὺς καὶ νόῳ λαβὼν καθίστατο ἐς ὑποψίαν, καὶ αὐτοὺς συλλαβὼν τόν τε Δαβὶδ βασιλέα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ σὺν τῷ ἀνεψιῷ καθεῖρξε. καὶ τὴν μὲν θυγατέρα ἐς κοιτῶνα αὐτῷ μετεπέμψατο, ἔχων δὲ αὐτοὺς ἐν πέδαις, οὐ πολλῷ ὕστερον ἀπαγαγὼν ἐς Βυζάντιον διεχρήσατο. τοὺς μέντοι παῖδας τοὺς ἀπὸ ἄστεως καὶ ἀπὸ τῶν περιοίκων χωρίων τοὺς μὲν νεήλυδας ταξάμενος κατέθετο ἐς τὸν ἑαυτοῦ κοιτῶνα, τοὺς δ' ἄλλους ἐν τοῖς ἑαυτοῦ ἐπιτηδεύμασι, τοὺς δ' ἑτέρους ἀπεχαρίσατο τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ καὶ τοῖς ἄρχουσι. τὰς δὲ κόρας τὰς μὲν ἐν τοῖς αὐτοῦ κοιτῶσι κατέθετο, τὰς δὲ ἀπεχαρίσατο, καί τινας ἐξ αὐτῶν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ ἀπεστέλλετο, ἐνίας δ' ἔν τινι ὀλίγῳ καιρῷ καὶ ὑπανδρεύσατο.

[Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. E. Darkó, XI, 246,19-249,31]

Σχόλια

1-2. *κατὰ βασιλέως – Ἰωάννου*: Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Δ' Κομνηνὸ (1429-1458/60), τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ ἀδελφός του Δαβίδ, παραμερίζοντας τὸν νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου, τὸν ἀνήλικο ἀνεψιό του Ἀλέξιο: *ἀδικήσας τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τετραετῆ ὄντα*. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 127.

3. *Καβαζιτιανούς*: Ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τοῦ Πόντου, συχνὰ σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς Μεγάλους Κομνηνούς· βλ. Bryer, «The faithless Kabazitai and Scholarioi», *Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 309-327.

4. *Μεσοχαλδείων*: Σειρὰ φρουρίων ἀπὸ Ζυγάνων μέχρις Ἐρζιγκιὰν κατὰ μῆκος τῆς ὀροσειρᾶς ποὺ ἐκτείνεται πάνω ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Κάνιος, σημαντικότερο τῶν ὁποίων ἦταν τῆς Ἄρδασας, σὲ ἀπόσταση εἴκοσι πέντε περίπου χιλιομέτρων ἀνατολικὰ τῆς Ἀργυρουπόλεως. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 81. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, 312.

8. *ἐπὶ ἡμέρας τριάκοντα δύο*: Στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, ὁ Ἀμοιρούτζης γράφει ὅτι ἡ πολιορκία διήρκεσε σαράντα ἡμέρες: *Ἡμέρας μὲν οὖν περὶ μ' ὁ πόλεμος ἦν, ἐν αἷς ἐδοκοῦμεν ἀεὶ κρατεῖν καὶ πλεῖστα βλάπτειν τοὺς πολεμίους* (Boissonade, 393, 8-10).

8. *Μετὰ δὲ ταῦτα ἐπελαύνων ἐπῄει βασιλεύς*: Ὁ Κριτόβουλος περιγράφει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὴν πορεία τοῦ Μωάμεθ Β' μέσῳ τοῦ δύσβατου Πόντου καὶ τὸ πέρασμα τοῦ Ταύρου ὣς τὴν Τραπεζούντα (Δ 3-4, Reinsch, 154-160). Βλ., ὡστόσο, τὴν ἐνδιαφέρουσα τοπογραφικὴ μελέτη τῶν Bryer – Winfield, «Excursus on the Routes taken by Mehmed II in 1461», *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, 60-65. Ἡ πορεία ποὺ δίνει ὁ Δούκας τοῦ στρατεύματος τοῦ σουλτάνου μέσῳ Ἀρμενίας, Καυκάσου καὶ Κολχίδος δὲν εἶναι ἀκριβὴς (XLV 18, Grecu, 429,21-23).

9-10. *ἐν τῇ λεγομένῃ Σχυλολίμνῃ*: Σὲ ἀπόσταση ὀκτὼ χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας, πλησίον τοῦ χωρίου Μεσαρέα, ταυτίζεται μὲ τὴν ἀποξηραμένη στὸ μεταξὺ λίμνη Γκιὸλ Τσαΐρ, πάνω στὸ Μίθριον ὄρος. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 78-79. Bryer – Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, 200.

10. *πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον*: Σύμφωνα μὲ τὴν *Ἔκθεση Χρονικὴ* (Lambros, 26, 17-20), ὁ Μαχμοὺτ πασὰς καὶ ὁ Ἀμοιρούτζης ἦταν ἐγγόνια τοῦ Ἰάγαρη (*PLP* 7807), ἀπὸ τὶς δύο θυγατέρες του, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες (ἡ μητέρα τοῦ Μαχμοὺτ πασὰ) εἶχε παντρευτεῖ κάποιον μουσουλμάνο ἄρχοντα στὴν Σερβία. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 115, 195.

11. *Γεώργιον πρωτοβεστιάριον*: Γεννήθηκε στὴν Τραπεζούντα περὶ τὸ 1400 καὶ πέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὸ 1469. Σύμφωνα μὲ τὸν Κριτόβουλο, ὁ Μωάμεθ Β' ἐξαρχῆς ἐκτίμησε τὴν ἐξαιρετική του παιδεία, τοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ τὸν ἐπισκέπτεται καὶ νὰ συζητᾶ μαζί του φιλοσοφικὰ ζητήματα. Τοῦ ἀνέθεσε ἐπίσης τὴν χαρτογράφηση ὁλόκληρης τῆς οἰκουμένης σὲ ἕναν ἑνιαῖο χάρτη βάσει τῶν διαγραμμάτων τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου. Τὰ ὀνόματα τῶν χωρῶν καὶ τῶν τόπων γράφτηκαν στὰ ἀραβικὰ ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ Ἀμοιρούτζη Μεχεμέτπεϊ, ποὺ γνώριζε ἑλληνικὰ καὶ ἀραβικὰ (Δ 9, Ε, 10, Reinsch, 165-166, 195-196). Ἀπὸ τὸ συγγραφικό του ἔργο σώζεται ἕνας διάλογος μὲ τὸν σουλτάνο περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐρωτικοὶ στίχοι, καθὼς καὶ ὕμνοι πρὸς τὸν Μωάμεθ Β',[160] καὶ ἐπιστολές του πρὸς τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανὸ καὶ τὸν ἱστορικὸ Μιχαὴλ Κριτόβουλο. *PLP*, 784. *ODB* I, 77-78. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 314-325.

15. *Ἑλλήνων ἡγεμόνι – Δημητρίῳ*: Ὁ Κριτόβουλος περιγράφει λεπτομερῶς τὴν παράδοση τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸν Δημήτριο Παλαιολόγο, τὶς τιμὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν σουλτάνο, ὅπως καὶ τὴν παραχώρηση σ' αὐτὸν τῶν προσόδων τῆς Αἴνου, τῆς Ἴμβρου, τῆς Λήμνου καὶ μερικῶν ἀκόμη νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Γ 20,7, 24,3 Reinsch, 144, 150).

21. *τόν τε ἀδελφὸν τοῦ βασιλέως*: Ἐνδεχομένως ὑπονοεῖται ὁ Κομνηνὸς Σκαντάριος, ἀδελφὸς τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὸν ἕτερο ἀδελφό του Ἰωάννη Δ'. Περὶ τῆς ἀποστολῆς του στὴν αὐλὴ τοῦ σουλτάνου δὲν γνωρίζουμε λεπτομέρειες. *PLP* 12122.

23. *τῷ ναυάρχῳ τοῦ βασιλέως*: Ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο πληροφορούμαστε ὅτι ὁ σουλτάνος ἔθεσε ἐπικεφαλῆς τοῦ στόλου *Κασίμην τε τὸν σατράπην Καλλιουπόλεως καὶ Ἰαγούπην ἄνδρα τά τε ναυτικὰ ἐμπειρότατον* (Δ 2, Reinsch, 154,13-14).

30. *ἡ γυνὴ τοῦ βασιλέως*: Πρόκειται γιὰ τὴν δεύτερη σύζυγο τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, τὴν Ἑλένη Καντακουζηνή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέκτησε τρεῖς γιοὺς καὶ δύο κόρες. Κ. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», *Βυζαντινὰ* 12 (1983) 273-276. D.M. Nicol, *Οἱ βυζαντινὲς δεσποσύνες. Δέκα πορτραῖτα, 1250-1500*, Ἀθήνα 1996, 199-207.

---

160. *Χαῖρε Ῥωμαίων ἀρχηγέ, χαίροις Ἑλλήνων ἄναξ,*
ὁ τὴν καταγηράσασαν ὡς κόρην με στολίζων
καὶ κρύπτων τὰς ῥυτίδας μου καὶ περιβάλλων φῦχος
καὶ τοῖς χρυσοῖς κατακοσμῶν ὡς ὄντως βασιλίδα.

Reinsch, «Byzantinisches Herrsecherlob für den türkischen Sultan», 200. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα ἀποκαλεῖ ὁ Ἀμοιρούτζης τὸν Μωάμεθ Β' βασιλέα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων: *Ὁ γὰρ τοίνυν μέγα δυνάμενος καὶ πλείστων καὶ μεγίστων ἐθνῶν ἄρχων, Ἑλλήνων τε καὶ Ῥωμαίων ἤδη βασιλεύς...* (Boissonade, *Anecdota Graeca*, V, 390,12-14).

31. *τὸν ἑαυτῆς γαμβρὸν τὸν Μαμίαν*: Ἡ αὐτοκράτειρα Ἑλένη Καντακουζηνὴ πιθανολογεῖται ὅτι κατέφυγε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1461, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ τουρκικοῦ στόλου, στὴν Γεωργία. Ἐπανενώθηκε ὅμως ἀργότερα μὲ τὴν οἰκογένειά της στὴν Ἀδριανούπολη. Τὸ ὄνομα τῆς θυγατέρας της, συζύγου τοῦ γεωργιανοῦ ἡγεμόνα Μαμία, δὲν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 275. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 139, 141-142.

39. *ἀζάπιδας*: *ἀζάπιδας τοὺς Τούρκων πεζοὺς οὕτω καλουμένους* (Χαλκοκονδύλης, ΙΙ, 5,1-2. Moravcsik, II, 56).

43. *τῆς τῶν Τζανίδων χώρας*: Ἀπὸ τὸ ὄνομα Τζάνοι, ἑνὸς ἐκχριστιανισμένου καυκασιανοῦ φύλου, ποὺ κατοικοῦσε ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ τῆς Τραπεζούντας μέχρι καὶ τὸν ποταμὸ Ἅλυ. Ἡ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Τζανιχιτῶν φαίνεται νὰ καταγόταν ἀπὸ τοὺς Τζάνους. Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, 39. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζούντας καὶ τοῦ Πόντου*, 169.

47. *Τραπεζοῦς – ἑάλω*: Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς κατάληψης τῆς Τραπεζούντας δὲν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στὰ χρονογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ κείμενα, ὁπότε ἡ χρονολόγηση τοῦ γεγονότος στὶς 15 Αὐγούστου 1461, ποὺ ἀπαντᾶ στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, θεωρεῖται αὐθαίρετη, ἐνῶ πιθανότερη εἶναι ἡ κατὰ ἕναν μήνα μετατόπισή της, στὰ μέσα τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 2. Teil, Historischer Kommentar, 499-500.

54. *σιλικταρίους*: ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ silihdār, ὁπλοφόρος. Moravcsik, II, 276.

54. *σπαχογλάνους*: *σπαογλάνους ἤγουν ἀρχοντόπουλα*, *Αἱ τάξεις τῆς πόρτας τοῦ Ἀμηρᾶ*, [*Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται* 27, Βουδαπέστη 1947], 6,7. Moravcsik, I, 470. II, 291.

56. *ἐς τὰ παιδικά*: Περὶ τῶν ἐρωτικῶν ἀπολαύσεων τοῦ Μωάμεθ Β΄, μὲ ἀφορμὴ τὶς λακωνικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ Χαλκοκονδύλη, βλ. τὴν συζήτηση παραπάνω, σελ. 360-361.

57. *ἰανιτζαρίους*: *γενιτζαρίους*, Moravcsik, II, 110-111.

58. *τὴν μέντοι θυγατέρα τοῦ βασιλέως*: Ὑπονοεῖται ἡ δεύτερη κόρη τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ Ἄννα, τὴν ὁποία εἶχε προτείνει στὸν σουλτάνο γιὰ σύζυγο ὁ πατέρας της. Ὁ σουλτάνος δὲν τὴν παντρεύτηκε, ἀλλὰ τὴν ἔδωσε σύζυγο στὸν Ζαγανὸ πασά, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σειρά του τὴν χώρισε ἐπειδὴ ἀρνιόταν νὰ γίνει μωαμεθανή. Χαλκοκονδύλης, Χ, 275,1-7. *PLP* 12057. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 273.

60-61. *ἔγγονον τοῦ πρότερον βασιλέως*: Πρόκειται γιὰ τὸν τρίτο γιὸ τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ Γεώργιο, ὅπως ἐξηγεῖ στὴν συνέχεια τὸ κείμενο, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ ἔγινε μωαμεθανὸς εἶχε τὸ ἴδιο τραγικὸ τέλος μὲ τὸν πατέρα του καὶ τοὺς δύο ἀδελφούς του. Βλ. *PLP* 12093.

65. *ἡ τοῦ Χασάνη γυνή*: Θεοδώρα Κομνηνή, σύζυγος τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, τοῦ ἡγεμόνα τῆς φυλῆς τῶν Ἀσπροπροβατάδων καὶ τῆς Μεσοποταμίας, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη Δ΄ Κομνηνοῦ, γνωστὴ καὶ ὡς Χατοῦν, δέσποινα τῆς Ταυρίδος. *PLP* 30736. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 281-283.

66. *Ἀλέξιον τὸν ἐκ Μυτιλήνης*: Ὑπονοεῖται ὁ Ἀλέξιος Σκαντάριος Κομνηνός, ὁ γιὸς τοῦ Σκαντάριου Κομνηνοῦ καὶ ἐγγονὸς τοῦ Γατελούζου, Δωρίνου Παλαιολόγου. *PLP* 12085.

69. *Μακροῦ Χασάνη*: Ἡγεμόνας τῶν Τουρκομάνων τοῦ Λευκοῦ Προβάτου, μὲ τὸν ὁποῖο συμμάχησε ὁ Δαβὶδ Κομνηνός, προσφέροντας στὸν Οὐζοὺν Χασὰν τὴν ἀνεψιά του Θεοδώρα ὡς σύζυγο τὸ 1458. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 281-283.

70. *ἐπὶ τρόπῳ τάχα ἀγαθῷ*: Δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρο ἂν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη ἡ δῆθεν (*τάχα*) ἀγαθὴ πρόθεση τοῦ Ἀμοιρούτζη. Ὁ συγγραφέας τῆς *Πολιτικῆς Ἱστορίας* γράφει πάντως ὅτι τὴν αἰτία τῆς θανάτωσης τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ μάθει: *τὸ δὲ αἴτιον οὐδεὶς μαθεῖν ἠδυνήθη, πλὴν ὑποψία ἦν* (38,17-18).

78-79. *ἀπαγαγὼν ἐς Βυζάντιον διεχρήσατο*: Λεπτομέρειες γιὰ τὴν κράτηση καὶ τὴν θανάτωση τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ, τῶν τριῶν γιῶν του καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἀντλοῦμε ἀπὸ ἕνα σημείωμα τοῦ κώδικα *Lond. Med. Soc.* 52. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, ἡ σύλληψη καὶ ὁ ἐγκλεισμός τους στὴν Ἀδριανούπολη χρονολογεῖται στὶς 26 Μαρτίου τοῦ 1463, ἐνῶ ἡ θανάτωσή τους τὴν 1η Νοεμβρίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς:

Κατὰ τὴν κς΄ τοῦ Μαρτίου μηνὸς τῆς ια΄ ἰνδικτιῶνος τοῦ ͵ϛποα΄, ἡμέρα Σαββάτου πικροτάτου ὥρα γ΄, ἐκρατήθη ἐν Ἀνδριανουπόλει ὁ ἅγιος μοὶ αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Τραπεζοῦντος ὁ Μέγας Κομνηνὸς κῦρ Δαυὶδ σὺν τοῖς τρισὶν υἱοῖς τῷ τε κῦρ Βασιλείῳ καὶ κῦρ Μανουὴλ καὶ κῦρ Γεωργίῳ, τῷ καὶ ὕστερον χρηματίσαντι μουλσουμάνῳ διὰ τῶν ἀθλίων Καβαζίτων, γενομένων καὶ αὐτῶν Τούρκων, διὰ τὸ μὴ εὐπορεῖν αὐτοὺς κἂν τὸν ἐπιούσιον, ἅμα γενομένῳ καὶ τῷ ἀνεψιῷ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίῳ τῷ Σκανταρίῳ μουλσουμάνῳ, εἰ καὶ ὕστερον εἰς τὴν ὥραν τῆς ἀποτομῆς ὡμολόγησε χριστιανός, ἀποβαλὼν ἣν ἔλαβεν παρὰ τῶν Ἀγαρηνῶν πίστιν, διὰ μαρτύρων μουλσουμάνων τῶν φυλακτόρων.

Μετὰ δὲ μῆνας ... τοῦ κρατισμοῦ τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει τῶν αὐτῶν αὐθεντῶν, ἤνεγκαν τούτους ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰσήνεγκαν αὐτοὺς καὶ τοὺς ε΄ εἰς τὴν φυλακὴν τοῦ Γούλου τὴν ἐν τῷ Στουδίῳ σύνεγγυς τῇ μονῇ. Καὶ μετὰ μήνας ... ἀπέτεμον τούτους τῷ ξίφει κατὰ τὴν α΄ τοῦ Νοεμβρίου ἡμέρα Σαββάτου νυκτός, ὥρα δ΄ τοῦ ͵ϛποβ΄ ἰνδικτιῶνος ια΄.[161]

161. Βαρζός, «Ἡ μοίρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», 273-274. E. Gamillscheg, «Der Kopist des *Par. Gr.* 428 und das Ende der Grosskomnenen», *JÖB* 36 (1986) 297-300.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ